



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirke
historiske
samlinger
1974

*Udgivet af Selskabet
for Danmarks Kirkehistorie
under redaktion af
Leif Grane
Martin Schwarz Lausten
Jørgen Stenbæk*

AKADEMISK FORLAG
KØBENHAVN

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER

som Selskabet for Danmarks Kirkehistorie har udgivet siden 1849, udkommer med et bind årligt, der sendes til Selskabets medlemmer. Subskriptionsprisen for 1974 er fastsat til kr. 48,- og for studerende kr. 28,- incl. moms. Et studentabonnement kan løbe maksimalt 6 år. Betaling for abonnementet dækker samtidig medlemskontingentet. Indmeldelse i Selskabet sker ved henvendelse til Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, c/o Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K. Også biblioteker og lignende institutioner kan indtræde som medlemmer. Selskabet har truffet aftale med Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, og andre udgivere, således at medlemmerne med mellemrum kan få tilbudt forskellige skrifter til rabatpris. Der gives særlig meddelelse herom i hvert enkelt tilfælde.

Endelig gøres opmærksom på, at Kirkehistoriske Samlinger fra og med 1974-bindet vil blive sendt direkte til medlemmerne. Adresseændringer bedes derfor venligst meddelt redaktionen på ovennævnte adresse, hvortil også eventuelle manuskripter kan sendes.

Salg til andre end medlemmer sker gennem den almindelige boghandel og prisen andrager kr. 75,- incl. moms. Ekspedition: Akademisk Forlag.

STYRELSEN

i

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

Professor, dr. theol. Niels Knud Andersen, formand.
Professor, dr. theol. P. G. Lindhardt, næstformand.
Cand. phil. Knud B. Christoffersen, sekretær.
Provst Carl Trock, kasserer.
Professor, dr. theol. Jakob Balling.
Afdelingsleder, dr. theol. Knud Banning.
Afdelingsleder, dr. theol. K. E. Bugge.
Professor, dr. theol. Troels Dahlerup.
Professor, dr. phil. Svend Ellehøj.
Professor, dr. theol. Leif Grane.
Seniorstipendiat, cand. theol. Martin Schwarz Lausten.
Professor, dr. phil. Otto Norn.
Seniorstipendiat, cand. theol. Jørgen Stenbæk.
Docent, dr. theol. A. Pontoppidan Thyssen.

INDHOLD

Patrons, privileges, property. Sorø Abbey's first half century. By <i>Brian Patrick McGuire</i>	5
Frederik 1.s kirkepolitik. Af <i>Suno W. Scharling</i> . . .	40
Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Sokkelund herred. Af <i>Henning Heilesen</i>	89
En komparativ undersøgelse af mormon- og baptist-samfundets sociale struktur i Vendsyssel og Aalborg på basis af folketællingen i 1855. Af <i>Elisabeth Dons Christensen</i>	108
35 års præsteindberetninger fra Viborg stift 1854–1889 (2). Af <i>Henry Petersen</i>	127
Da man i Høve <i>ville</i> frimenighed. Til belysning af frimenighedsdannelsen i 1883. Af <i>Carl Trock</i>	160
Professor J. A. Bornemann og studenterne. Af <i>Knud B. Christoffersen</i>	173
1973. En oversigt. Af <i>Carl Trock</i>	198
Forfatternes adresser	235
Register. Ved <i>Anne-Grethe Lausten</i>	236



Patrons, privileges, property – Sorø Abbey's first half century

By *Brian Patrick McGuire*

The island of Zealand in the medieval period housed two Cistercian abbeys, Esrum and Sorø. Esrum was a royal and ecclesiastical abbey, in the sense that from the very first years many of the top figures in the Danish church and state participated in the endowment and affairs of the place [1]. Esrum was, thanks to Archbishop Eskil of Lund, a primary centre of religious life, a direct offshoot of Clairvaux. It thus became the head of its own family, which came to count many daughter abbeys. But this spiritual centre remained geographically isolated from centres of population and from all other religious houses, except for the Augustinian Æbelholt. Sorø, as daughter of Esrum, owed obedience to its mother house. Its relationship with the secular church was more on a local, as opposed to national level [2]. Most of all Sorø was the abbey founded by and for some of the most powerful landowners of Western Zealand. Even in its brief Benedictine period Sorø owed everything to the group of people whom later historians came to call *Hviderne*, the Whites [3]. From the first decades the members of this family made clear to the monks that gifts of land meant burial in the church. Such a practice was with few exceptions forbidden by the decisions of the Cistercian General Chapter [4]. But the records we have from Sorø tell us nothing about any conflict between ideal and practice.

While Sorø, despite its legendary wealth and prestige, created by its

[1] See my article, "Property and Politics at Esrum Abbey," *Medieval Scandinavia* 6, 1973. There were also two Cistercian convents on Zealand, one at Slangerup, the other at Roskilde.

[2] By the perhaps confusing expression, I mean the personnel and structure belonging to the parish, diocesan, or papal organs within the church, as opposed to the monastic orders and institutions.

[3] This name will be used for convenience's sake, even if it is a post-medieval invention. See Poul Nørlund's remarks in "Jorddrotter på Valdemarstiden", *Festskrift for Kristian Erslev* (Copenhagen, 1927), pp. 141–142. Prof., dr. phil. Niels Skyum-Nielsen suggests the name *Skjalm-slægten* (the Skjalm family).

[4] For the various decisions on the matter, see Edw. Ortvéd, *Cisterciordenen og dens Klostre i Norden*, Vol. I: *Cisterciordenen Overhovedet* (Cpn., 1927), p. 78.

relations with Absalon, Esbern Snare, Anders and Peder Sunesen, started out as a regional foundation, Esrum from the outset was an international community. This distinction becomes more blurred after the end of the thirteenth century. By then the cluster of families descending from the Whites no longer played such a dominant role in the abbey's life. But also in the later period at Sorø, there is an immediate nearness to and dependence on the rural, lay aristocratic core of Zealand society.

Besides being involved with big landowners, Sorø had to accept its geographical proximity to other central religious foundations of Zealand. Fifteen kilometers to the east was the flourishing Benedictine abbey of St. Bent at Ringsted. Thirty kilometers to the south another Benedictine house, that of St. Peder outside Næstved. To the west, at a distance of fifteen kilometers, was the Johannite abbey of Antvorskov outside Slagelse. Only to the north were there no religious houses, but not so far to the northeast was the giant of Roskilde, with its cathedral chapter and innumerable convents. The bishop and chapter of Roskilde were the greatest landowners in the country.

By the time Sorø was founded as a Cistercian house in 1161, Ringsted and Næstved were already well established. Both in terms of available land and in consideration of the Cistercian desire for semi-total isolation from populated centres, the island of Soer, surrounded by lakes and forests, was still uncomfortably close to the complications of medieval civilisation [5].

And yet Sorø made it. Despite the difference with mother Esrum, the daughter grew up quickly and found her place in Denmark. This is the great silent triumph of the place and a key to our understanding of the two abbeys. Both have a permanence and stamina about them—and at the same time show an uncanny flexibility. Grounded on land, careful, conservative, unimaginative in their economic administration, both enjoyed centuries of relative tranquillity. They survived not merely because they lasted out every crisis by pure stubbornness but also because they went through several renewals and changes of mind. In this study of Sorø we will limit ourselves to the very earliest times,

[5] Tage Christiansen of Nationalmuseet in Copenhagen has pointed out to me that monasteries in the heartland of medieval Europe, as in northern France, were often much more crowded together than Sorø to its neighbours. But if we compare Sorø with Esrum, whose only near neighbour was Æbelholt, the former is much more exposed to the possibility of disputes about land ownership with other religious foundations.

from the coming of the Benedictines, probably in the 1190's, to about 1215, and try to see the abbey in its first and most violent period of growth.

1. *The Sources for Sorø*

The main source for this period is the first part of a very tricky and extremely troublesome manuscript contained in the Royal Library, Gl. kgl. Saml. 2485, 4^o, and printed in *Scriptores Rerum Danicarum* IV, 463 ff. Danish historians call it the *Sorø Gavebog*, and we can translate this to the Sorø Donation Book. This should be distinguished from the Sorø (Book, (AM 290, fol., at the Armagnæanske Institut, Christiansbrygge 8, Copenhagen) which is an unprinted manuscript from 1490 containing the text of various privileges to Sorø, most of them later than the twelfth century and very many being the text of general papal privileges given to all Cistercian houses [6]. For our purposes, the Sorø Book is valuable only for the early charters, while the Sorø Donation Book is essential but contains a hornet's nest of problems. These will hopefully be clarified sometime in the future when the definitive edition of the Donation Book started by Poul Nørlund and now taken over by Tage Christiansen and Kai Hørby is completed. Until then we can get most help from Nørlund's article, "De ældste Vidnesbyrd om Skyldtaxationen" [7]. Nørlund thinks that the Donation Book, whose manuscript is from 1440 or immediately afterwards, combines at least two different elements—an earlier account of the first years of Sorø and the donations given by its founders up until about 1212, and a later letter registry over donations and land transactions, up until 1440. The situation is made more complicated by the fact that the earlier section contains many later interpolations [8]. The trouble with Nørlund's conclusions is that his caution as an historian precludes him from making anything more than a preliminary hypothesis. Thus he says that the section beginning with the words "Sequitur exacta relatio" about the good deeds of Absalon

[6] A summary of these charters is given in SRD IV, 560–69.

[7] *Historisk Tidsskrift* 9 Række, VI Bind (1929), 54–95, esp. 54–68. This article was a gentlemanly but firm answer to the rather glib assertions of Erik Arup about the divisions of the Donation Book in his article, "Leding og Ledingskat i det 13 Arhundrede", HT 8R, V Bind (1914–15), 141–237, esp. 202–214.

[8] Kai Hørby has pointed out to me that the wear on the last leaf of the first section of the manuscript indicates that it had a life of its own before it was finally joined to the second section.

and his relatives (SRD IV, 468–75) was originally written sometime between 1212 and 1215. But he does not make any definite conclusions about the dating of the most fascinating part of this first section, the Cistercian account of the Benedictines at Sorø, who were there prior to 1161 (463–67), as well as a following brief mention of donations by Absalon and Esbern Snare and their relatives (467–68), which precedes the so-called “*Exacta relatio*”. For the sake of clarity, but only until the new edition of the Sorø Donation Book comes, we can tentatively judge these fragments as originating from writings contemporary with the “*Exacta relatio*”, if not a few years earlier. The memory of the Benedictine foundation was quite fresh when our Cistercian chronicler wrote so arrogantly about it, and so it is hard to imagine this polemic as belonging to a later period. We thus in the first section of the Sorø Donation Book (463–475) have a fifteenth century collection of materials for Sorø’s history based on an early thirteenth century account or accounts for the early days of the abbey and its first donors. Together with these materials was added after 1440 a register of charter and transactions having to do with Sorø.

2. *The Benedictine Abbey: History and Myth*

Our review of the sources has shown that the only part of Sorø’s history covered by something resembling a chronicle is the period that precedes the arrival of Cistercians from Esrum. According to the author of the account, the Benedictine house founded at Sorø, probably in the 1140s was a den of sin. Through his description we get a marvellous, even if brief, introduction to the way a proponent of a new ideology tries to expose the faults and limitations of an older ideology’s practice. It may well be that the Sorø Benedictines were lax from the beginning, but the important side of the matter for us is that the Sorø Cistercians were so totally convinced of their moral superiority to their predecessors. Such an attitude is helpful for role defining in a group of people that feels it is living in some ideal manner. For a brief moment we get a glimpse of the pioneering spirit of the Danish Cistercians, and we can assert that it resembles in content the way the categorical Bernard look at his task in using his order to reform monasticism as a whole. It cannot be sufficiently emphasized, however, that the interpretative part of the Cistercian narration concerning the Benedictine foundation tells us much more about the Sorø Cistercians in about 1200 than about the Benedictines a half century earlier. The clear prejudice against the Benedictines makes all the information

suspect, except for the property donations, for which the Cistercians had good reason to be correct.

According to our writer, the founder Toke Skjalmsen promised many donations to the Benedictine house but did not have time to realize them before his death [9]. On his deathbed he called together his brothers and donated to the fledgling Benedictine monastery as much of his possessions as he legally was entitled to give away to non-relatives [10]. The lands included Sorø itself; Jørlunde south of Slange-rup and thus at a great distance from Sorø; Fjenneslev Lille, much more strategically placed to the east of Sorø; part of Frømoste, north of Fjenneslev; some of the nearby forest of Haverup; a few fishing places, at least one being on Tuel Lake by Sorø; and also nearby, half of Heglinge. This was not enough on which to support a religious foundation, and perhaps in recognition of this lack, Toke also gave 16 marks of gold, which he entrusted to his brother Asser for the purpose of building a church. He was buried in the family church at Fjenneslev and only later was his body transferred by the Cistercians to their new church. Thomas, who had been prior of St. Canute at Odense, was made head of the new community, and under him the stone church was built [11]. Toke's brother Asser eventually retired to the monastery just before his death, at the same time donating the village of Sorø and neighbouring fields, some forest land north of Sorø, the village of Heglinge, a disappeared settlement probably just south of present day Pedersborg, and in the neighbouring Tuel Lake an inlet called Sundrewhig, for fishing, plus another fishing spot called Vedle-gerd. Finally the brothers got another share of Haverup Wood.

Asser is supposed to have died only thirteen days after the stone church was finished. He had left the monks with barely enough to start a permanent community. Poul Nørlund's comparison of the initial endowment of Sorø with that of the Næstved Benedictines shows how insignificant Sorø's lands were at this time [12]. The most

[9] SRD IV, 465.

[10] This amount, called the *halve hovedlod*, was half of the maximum land value that could be left to a son and equivalent to what a daughter was legally entitled to inherit. See Nørlund, *Festskrift*, 163–5.

[11] SRD IV, 466.

[12] "Klostret og dets Gods", p. 56, contained in the collection of articles entitled *Sorø: Klostret, Skolen, Akademiet gennem Tiderne*, I (Cpn., 1924). The number of mentions of Nørlund's work already reveals my debt to him. I do not intend in this article to update or disagree with Nørlund on any important points but

valuable possession Asser left to Sorø was his body. He was buried in the church, and so began the essential tradition of the West Zealand landowners arranging burials at Sorø and thus transferring property to the monks in payment.

The most exotic part of Asser's story is his secret donation of sixteen marks of gold to the monastery. He actually gave it to his own brother Ebbe Skjalmsen, who was the father of Sune Ebbesen, and the grandfather of Anders and Peder Sunesen, whose roles would be so central at Sorø [12a]. Ebbe was caught up in politics and war and so quite naturally handed over the gold to Prior Thomas, who is castigated for his simulated piety. Under him, says our compiler, Sorø made no progress at all. But Ebbe could not know, and when he died he was buried to his own desire in the Benedictine church. So even though the bones of the first brother, Toke, lay at Fjenneslev, together with those of his father Skjalm, two of the sons had now given Sorø the sepulchral insurance it needed in order to survive.

Thomas's successor, Jordanus, who had been prior at Ringsted, made an equally bad job of heading Sorø, while the next prior, Robert, an abbot from Sweden, was more interested in his stomach than in the monastic life [13]. The picture is one of unmitigated decline from the very first. The contrast between the unselfish generosity of the Whites and the corruption of the Benedictine priors could hardly be stronger. The short narrative could not make the coming of the Cistercians more necessary and welcome:

Robert departed without honour, as the others who came before him, and the place became desolate, since by divine disposition it was to be handed over to other farmers, who would make it bear fruit [14].

merely give a fuller treatment to the early days at Sorø than he had room for in his summary of the medieval development and in his treatment of particular problems in the Sorø Donation Book.

[12a] SRD IV, 466–67.

[13] SRD IV, 467.

[14] *Ibid.*, Recessit (Robertus) igitur sine honore, sicut et alii, qui fuerunt ante ipsum, et desolatus factus est locus, quoniam dispositione divine locandus erat aliis agricolis, qui facerent fructum.

Locandus here apparently has the classical sense of a piece of property being farmed out or given out on contract, God in this case being the owner who was dissatisfied with the former tenants. This subtle and compact turn of phrase points to a writer who had a good command of Latin and is at least an indicium for a

We do not know from any other source whether the monastery was totally abandoned before 1161, but our chronicle's passage brings to mind an image of weeds covering the fields and the church falling into disrepair before the Cistercians arrive. So we have a perfect setting for the Cistercian myth of reform and renewal [15]. The very language of the description, emphasizing the contrast between unproductive and productive land, is in the best tradition of Bernard.

3. *The Cistercians, 1161–1201, and Absalon*

Absalon and his brother Esbern Snare arrive on the scene as gigantic heroes, the stuff of folk legend: “strong men and renowned in all the land and beyond every Danish family. They with their brothers and relatives continued and completed the work in excellent fashion, as will be made known below” [15a]. These words serve as a preface to the narration that Nørlund dated as prior to 1212.

Concerned by the decline of Sorø, Absalon, now bishop of Roskilde, sent a group of Cistercians there from the Esrum community, which had been founded at the latest in 1151. The date given for the Sorø foundation is 13 June 1161. Our compiler tells us that the holdings of the Benedictine monastery were so limited that Absalon provided the Cistercians with a great many new possessions so that they could have what they needed. Here we may have an alternative explanation for the trouble in the previous foundation. There was just not a sufficient economic base.

We can see the way Absalon functioned in the story of the acquisition of the forest of Haverup, just north of Sorø [16]. We have already heard that Toke Skjalmsen and Asser had given parts of this forest, and now Absalon saw to it that the rest of the area came to the monks, first through the holdings of Magga, one of Skjalm Hvide's daughters, and secondly through his own holdings.

high level of learning at Sorø at the opening of the thirteenth century. Also the language is in perfect harmony with the agricultural imagery so popular among Cistercian twelfth century writers.

[15] Cistercian hostility towards Benedictines was apparently reciprocated in full measure. I have not yet been able to find Danish examples, but see Franz Winter, *Die Cistercienser des Nordöstlichen Deutschlands I*, 46 (Gotha, 1868): “Sie sahen die Cistercienser nicht als jüngere Brüder, sondern als Gegner mit unerträglichem Hochmuth an und das nicht ganz mit Unrecht.“

[15a] SRD IV, 467.

[16] SRD IV, 467–8.

But the villages, forests, and fishing areas that Sorø already had were ill-suited for the basic Cistercian method of cultivation: the grange farm. Under this system, the monks could remain attached to their cloister, while the lay brothers lived out on the granges, preferably not too far from the monastery, and either cultivated the lands themselves or else supervised hired labour [17]. In this way the monks avoided the responsibilities and complications of owing village whose peasants would be bound to the monastery. Even though the brothers from the first did have villages, they seem to have made an effort up until about 1200 to organize their agriculture around granges. The first such grange we hear of is that of Gudum [18], located northeast of Slagelse and mentioned in the first papal letter Sorø received, from Lucius 3 in 1181, but not called a grange until Urban 3's letter of 1186 [19]. We can be fairly certain that none of this land had previously belonged to Absalon, but the narration makes it clear that he helped the monks with the exchanges and occasional purchases from local owners necessary to put together a sufficiently large area for a grange farm.

Also mentioned in the earliest papal bull is Slagelsesbo, just to the east of Sorø and today known as Store Ladegård [20]. Here there were some extra complications. Valdemar 1 owned this land, but Absalon, aware of its central location and potential convenience for the brothers, convinced the king to exchange his holding for the village of Skelverhøj. The latter belonged neither to Sorø nor to Absalon but to the bishopric of Roskilde. This fact did not trouble Absalon. He compensated Roskilde by giving it Jørlunde, the distant property that his uncle Toke had given Sorø and which could hardly have been of any worth to the monks. To make sure Roskilde got a fair deal, Absalon also handed over what Sorø had in Hesselrød and in Lerholte, also in Northern Zealand. These Sorø had previously acquired from Toke Ebbesen, the son of Ebbe Skjalmsen.

Already we see a pattern of property acquisition that we will find repeatedly in Sorø's history, and in that of all Danish Cistercian houses. The monks are almost always glad to get land willed to them, no matter how distant from their monastery, so long as there is no

[17] See *Ortved*, op. cit., pp. 109–110.

[18] SRD IV, 468.

[19] *Diplomatarium Arna-Magnæanum* (DAM), ed. G. Thorkelin I, (Cpn., 1786), pp. 266, 275.

[20] SRD IV, 469.

price tag attached. Distant holdings are simply considered capital expendable in exchanges which enable the monks to acquire choice lands closer to the monastery. Absalon, with his fine sense for balancing different interests, must have been an excellent teacher for the monks in the art of exchanging lands and ending up with good farming areas in the immediate vicinity of the monastery.

Still, Sorø owned only half of Slagelsesbo. The other half was in the possession of small landowners. Sorø could not establish a grange there, as we can see from Lucius's 1181 letter listing Slagelsesbo as a village, not a grange. But in the 1186 papal bull Slagelsesbo is called a grange. It looks as though Absalon in the meantime was at work, sometimes convincing the landholders to donate their lands, sometimes having to resort to exchanges [21].

In the neighbouring Slaglille, we can see the individuals involved in Sorø's acquisition. A certain Trued Lille, who built the church at Slaglille, gave $\frac{3}{4}$ of a bol of land to Sorø. His sister, Tolla, gave the remaining fourth [22]. Ulf Ebbesen gave land worth half a mark. His son-in-law Kød gave two øre. The list of names is long, and it must have been painstaking and frustrating work to fill in all the missing parts of the puzzle. After Absalon's death, the Bishop of Roskilde added to his farm at Bjernede, slightly to the north of the Slaglille area, a number of properties on the border of what must have been the Slagelsesbo grange [23]. This was a major defeat for the monks, who would have preferred to buy the Roskilde bishop out of Bjernede and so have a clear swath of properties to the east of Sorø. But not until 1414 did Roskilde completely give up all its lands around Alsted herred, so the Sorø monks apparently in the meantime had to learn to live with their powerful neighbours.

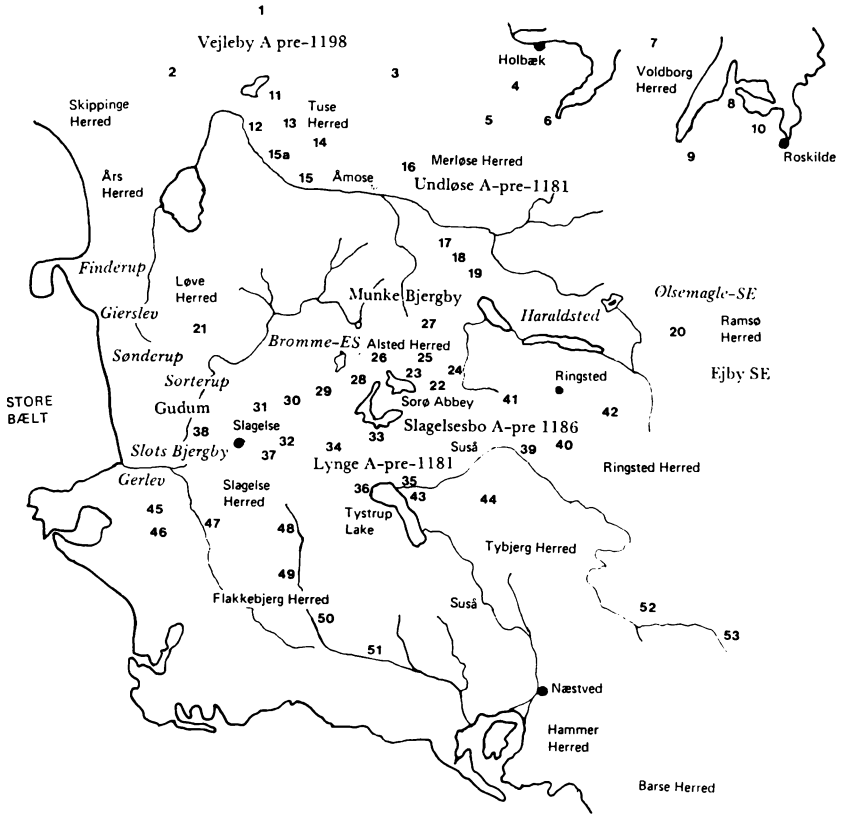
Compared to Slagelsesbo, Lyngge grange came easily to the monastery [24]. Just to the south of Sorø Lake and located between two long corridors of forest area, Lyngge is already named as a grange in 1181. The Sorø Book of Donations only says that Absalon acquired the land for the monastery "partly by purchase and partly by just exchange". One wonders how many tactical moves and hard-driven bargains lie

[21] SRD IV, 472.

[22] Poul Nørlund, *Festskrift*, p. 147. This article contains a very helpful section. "Hviderne og Sorøegnen", which goes through the family properties, mainly using the information of the Sorø Donation Book.

[23] SRD IV, 469.

[24] SRD IV, 469.



SORØ LANDS 1161-1214

All the granges are included, except for Asserbo in Northern Zealand and Tvåaker in Halland, viz. Vejleby, Undløse, Munkelbjergby, Ejby, Gudum, Slagelsesbo, Lynges.

Note that the immediate area around the abbey is also considered a grange.

All parishes for which Sorø came to receive the proceeds of the bishop's part of the tenth are italicized, as: *Finderup*.

Most outlying possessions are included, but in the area immediately around Sorø, space has not allowed for a few.

A – indicates that Absalon gave the land or arranged the transaction.

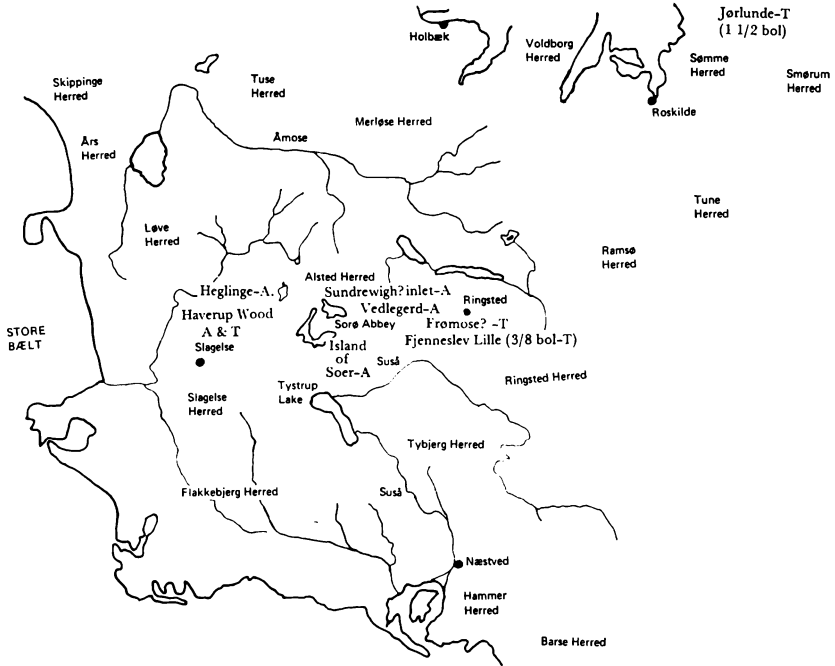
ES – Esbern Snare responsible for the donation. PS – Peder Sunesen.

SE – Sune Ebbesen (died 1186).

The village names included here by no means indicate that Sorø came into possession of the entire village. But often a considerable portion of the places named did come wholly or nearly so into Sorø's possession. Geographically the map follows modern courses of streams, but the east end of Sorø Lake has been expanded to give some idea of its approximate size in the Middle Ages.

A + indicates that the given holding was alienated from Sorø in the year noted.

Note that except for Undløse and Vejleby, holdings involved in the 1205 Pedersborg deal are not included here. See the special map.

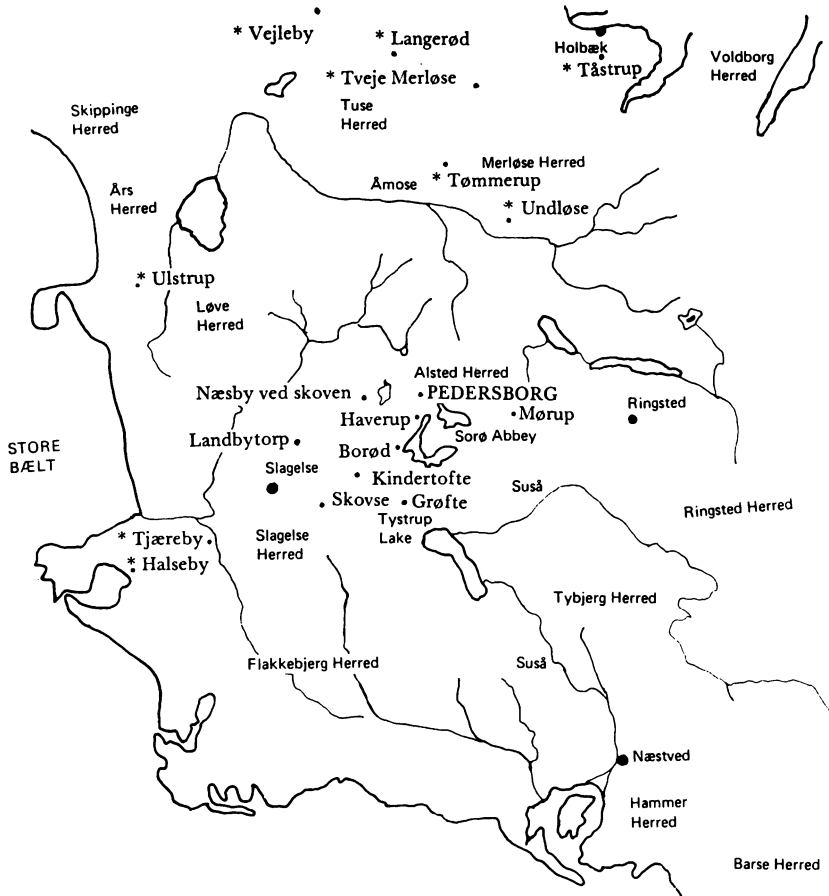


BENEDICTINE SORØ-PRE-1161

Donations of Toke Skjalmsen (T) and Asser Rig (A)

The numbers on page 14 stand for the following locations:

- | | | |
|--|---------------------------|---|
| 1: Vejleby + 1205 | 17: Assertorp | 36: Suserup + 1215 |
| 2: Snertinge | 18: Stenmagle-ES disputed | 37: Oldebjerg 1206 |
| 3: Ellinge A + 1181-6 | 19: Nyrup 1213 | 38: Rosted + pre 1186 |
| 4: Tveje Merløse A 1199 | 20: St. Salby-SE | 39: Vrangstrup |
| 5: Sasserup | 21: Krænkerup A-1199 | 40: Skellerød |
| 6: Eriksholm A 1199 | 22: Slaglille | 41: Sigersted (Gitte SE
sister pre 1186) |
| 7: Jorlunde + pre-1186 | 23: Sasserbro Mill | 42: Bjæverskov A part SE |
| 8: Hesselrød + pre-1186 | 24: Mørup, PS-1205 | 43: Broby PS 1214 |
| 9: Vindinge + post 1198 | 25: Bjernede + post-1201 | 44: Åse Anders Sunesen
post 1198 |
| 10: Ovre ES's wife but to
A Glostrup A-pre-1198 | 26: Heglinge + pre-1186 | 45: Vemmelev A pre 1181 |
| 11: Tornved-A-1199 | 27: Ørslev Vestre 1205 | 46: Fårdrup + post 1188 |
| 12: Læsøholm A-1199 | 28: Pedersborg 1205 | 47: Gimlinge |
| 13: Akselholm A | 29: Haverup Wood | 48: Skørpinge + post 1198 |
| 14: Skamstrup | 30: Kindertofte PS | 49: Gimlingetorp 1207-15 |
| 15: Dønnerup | 31: Dævidsrød A 1199 | 50: Ormager 1207-15 |
| 15a: Sørninge | 32: Skovse PS 1205 | 51: Førslev |
| 16: Merløse, regained later
+ sold again 1205 | 33: Knudstrup A pre-1198 | 52: Ornum + pre 1186 |
| | 34: Stenstrup | 53: Atterup SE |
| | 35: Alsted 1199 | |



THE PEDERSBORG DEAL—1205

Names give villages where Sorø got lands from Jens, grandson of Peder Torstensen. Names with a star indicate lands which Jens got from the monks in return.

behind that phrase. The monks at least seem proud of this holding: “It is a grange that is notable and very ancient [25].”

In the course of the 1160's and 1170's, Sorø thanks to Absalon was slowly building up an agricultural base which it would hold onto for centuries. But this was not enough. The Cistercian rules required fish as one of the main sources of nourishment [26], and so Absalon saw to it that Sorø acquired the village of Vejleby, which in medieval times was on an arm of Lammefjord [27]. The Donation Book says that the brothers were in great need of fishing facilities, and this statement hints at least at what a significant and substantial enterprise the abbey already must have become. After all, Sorø itself was surrounded by fresh water lakes, but these were not enough. Now the brothers apparently needed salt water fish. The property is not listed in any papal bull until that of Innocent 3 in 1198 [28].

During these years Absalon succeeded in getting a group of Carthusians to come to Denmark and gave them some land in Asserbo in Northern Zealand [29]. The experiment failed. The brothers returned home to France, and Absalon was left with Asserbo. In the transactions that ensued we can see the man as more a worldly businessman than a pious benefactor of religious foundations. Absalon had previously given Sorø some land in Undløse for 52 marks silver, and in return for their giving him all of Undløse, he gave the monks Asserbo. It is difficult to understand why the monks said yes to such a deal. Asserbo was distant and unsuited for grange farming, while Undløse was much closer and offered excellent pasturage. It may well be that the monks consented because it would have been too embarrassing to say no to their great patron.

At any rate, by 1181 Asserbo had been incorporated as one of the monastery's first granges and is named again as such in the 1198 bull from Innocent 3. Absalon soon saw to it that the brothers got Undløse back [30]. Perhaps he had intended to do so all along, but in any case he gave the brothers this valuable pasture land in return for Ellinge

[25] *Ibid.*, “. . . est grangia notabilis et multum antiqua”.

[26] The prohibition against eating meat was one of the strongest rules of the Order. See Canivez, *Statuta Capitulorum Generalium Ordiniis Cisterciensis* (Bibliothèque de la Revue d'Histoire Ecclésiastique: Louvain, 1933), for the year 1157, nr. 14.

[27] SRD IV, 469.

[28] *Bullarium Danicum*, 1198–1316, ed. Alfred Krarup (Cpn., 1931), p. 11.

[29] SRD IV, 469–70.

[30] SRD IV, 470.

near Holbæk. The brothers had acquired Ellinge on an exchange arranged also by Absalon before 1181, in which the second wife of Esbern Snare, Ingeborg, had left Ovre (Hvidovre and Rødovre today) to Sorø, which Absalon then acquired (probably because of his interest in his new fortress town of Copenhagen) and gave up his own Ellinge in return [31]. In this transaction our compiler speaks of the value of Ellinge as pasture land, and now in giving up Ellinge for Undløse the brothers were giving up a more distant pasture area for a closer one.

To follow this succession of exchange, donations, and purchases is a dizzying, time-consuming process, but it is for this period the best and often the only way to penetrate the relationship between Absalon and Sorø. Absalon continued to be involved with the monastery after he became archbishop of Lund in 1177. His intimate, down-in-the-dirt manipulation with the lands of Sorø contrasts with his more distant relationship with Esrum. Always willing to help the Esrum monks, Absalon did not show the same enthusiasm for their interests. As a result Esrum seems to have been relatively independent from the secular church and any network of families, while Sorø remains the beneficiary of Absalon and his relatives. It could be objected that this impression is exactly the one that the Sorø monks want to give us and that they exaggerate the influence of the Whites in order to secure the continuing support of family members. But the bare record of who gave what is enough to convince us that especially Absalon and Esbern Snare were intimately caught up in the growth of Sorø up to 1200.

Absalon's favouritism for Sorø must have brought some unfavourable response, especially from those close to the interests of the Roskilde bishopric. Our compiler summarizes Absalon's gifts and arrangements for Sorø by asserting that he only in a few cases gave directly to the monastery lands that belonged to the church of Roskilde. Almost always the lands he donated to Sorø came from his own patrimony [32]. There is an atmosphere of unease and defensiveness in those lines, as if the monks fear a challenge to their holdings from Roskilde. Such a challenge did not come until later in the thirteenth century, and it is actually surprising that until then the tension was kept beneath the surface.

[31] SRD IV, 468.

[32] SRD IV, 470.

Just as Roskilde bishops held land very close to Sorø, so Sorø had interests right in Roskilde. Absalon gave Sorø a direct share in the wealth of Roskilde's religious foundations: the convent of Our Lady, which was probably reformed and made Cistercian in these years, seems to have had some kind of shrine to St. Margaret which attracted pilgrims and donations [33]. Two of Absalon's charters to Sorø that we have and a number of papal bulls confirm this gift.

Even more challenging to the church at Roskilde, Sorø was entitled through Absalon to the entire episcopal share ($\frac{1}{3}$) of the tenth paid in Ringsted herred [34]. This must have been a large amount, but later Absalon had to modify the arrangement. "In order that he avoid prejudicing his successors," our compiler tells us, he instead gave to Sorø the episcopal share of the tenth in a number of parishes [335]. These parishes were not all in the immediate vicinity of the abbey; it must have been a chore for the monks to see that they got all the funds to which they were entitled. The parishes were: Finderup (Løve herred, Holbæk amt); Gierslev (same); Sorterup, Sønderup, and Slots Bjergby (all Slagelse h., Sorø amt); Haraldsted (Ringsted h., Sorø amt); Ølsemagle (Ramsø h., København amt) [36]. We have copies of both of the original privileges, the first giving the Ringsted tenth, the second providing the substitute. They are both composed in a warm, almost emotional language, which tells of the role of the Cistercians.

These letters may have been conceived by Abbot Simon of Sorø himself [37]. The first has been dated between 1161 and 1171; the second after 1171. Absalon's most complete explanation for the change, however, is not given until he confirmed Sorø's properties after 1197 [38]. He says he could no longer give the whole herred's tenth to Sorø when the medium of payment changed from money to grain. Absalon's decree refers to the decision made by the drafters of the Church Law of Skåne and Zealand that in the future the episcopal part of the tenth would be collected not in money but in grain [39].

[33] First mentioned in Lucius 3 privilege – DAM I, 266. Also included in Absalon's post 1197 letter – DAM I, 276.

[34] DD I, 2, nr. 147 – dated 1161–71. The whole story is told in the Donation Book, SRD IV, 470.

[35] DAM I, 250 (after 1171).

[36] Under Gierslev is named (SRD IV, 470) the adjacent chapel of Løve, and under Slots Bjergby the chapel of Gerlev (today a parish of its own).

[37] Arthur Köcher, "Absalons Brev til Roskilde Mariekloster," *Scandia* 2 (1929), 65–79, esp. 76.

[38] DAM I, 276.

Thus the episcopal share would vary in accordance with the size of the harvest and increase if new land came under cultivation, while under the old system, the payment had remained the same under all circumstances.

It is probable that the monks got an equivalent income after the new system was introduced—if not an even better one. Absalon wisely wanted to be certain that his successors would not be able to claim that the monks, in following the old system, no longer could demand anything of the revised tenth. Once again Absalon shows his unique ability to think and act in the monks' long term interest and here to anticipate future problems for them. In such helpful acts by Absalon and the monks' apparent acceptance of them, it is essential to realize how far we are from the initial impulse of Cistercian idealism, as expressed in the *Exordium Parvum*. Here it was made clear that the monks were to have nothing to do with receiving the income from tenths paid to the church by men living on lands that the monks did not own. The earliest infractions of this rule pointed out by J. B. Mahn come from the beginning of the thirteenth century [40], and so Sorø seems to have been among the very first of the Cistercian abbeys that disregarded the initial decision. One wonders whether Absalon or the monks were aware of the gap between ideal and practice, and the silence of our sources on such points is frustrating.

The possibility that Absalon's departure might generate a wave of resentment, claims, and disputes against the Sorø monks was never realized. The new bishop of Roskilde, Peder Sunesen, gave the abbey sometime between 1201 and 1212 not only the tenths of these seven parishes but also added three others, apparently on a temporary basis: Munke Bjergby, Bromme, and Undløse, all north of Sorø [41]. The monastery's security lay not only in Absalon's care not to step on people's toes and the monks' clear and careful concern for registering all their property transactions, but also in the important fact that until 1277, all the bishops of Roskilde in one way or another were descendants of the original Whites: Peder Jacobsen, bishop from 1215–1225, was Peder Sunesen's nephew. Niels Stigsen, 1225/6–49 was a grandson of Toke Ebbesen, a brother of Sune Ebbesen, and did a great deal for Sorø. Because of politics (he served as royal chancellor

[39] Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave* (Cpn., 1971), pp. 190–191.

[40] *L'Ordre Cistercien et son Gouvernement* (1098–1265). *Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome* (Paris, 1945), 116–118.

[41] *Diplomatarium Danicum* (DD) II, 4, nr. 41.

and had to flee the country), he sought and found refuge at Clairvaux, where he placed an interdict on his diocese and died in 1249[42]. Not since the days of Eskil had a Danish churchman gone to Clairvaux to die. This act is a tribute to the continuing pull of Cistercian spirituality on the members of the White family and thus on the core of the Danish establishment.

Jacob Erlandsen, bishop of Roskilde from 1249 to 1252, soon went on to greater—and more complicated—tasks. He was a great grandson of Anders Sunesen's sister, while his successor, Peder Skjalmsen Bang, 1254–74, was Jacob's nephew [43]. We are far from the original lines of the White family, but we can still trace these people back to Skjalm Hvide, the almost legendary first member of the family. Perhaps the duty of family loyalty is our best explanation for the lack of friction between Roskilde and Sorø during all these years. Also the lack of family connections between the two may be our best explanation for the friction that showed itself later on in the century. Likewise at Æm in the 1260's, the abbey was nearly ruined because of opposition with the Århus bishop. Once family bonds and sympathy were gone, there was often nothing left but a reservoir of resentment and jealousy. Sorø was thus singularly lucky that the Whites held on so long to the Roskilde bishopric. It would be no exaggeration to claim that despite all the formal legal exemptions a Cistercian abbey was granted from the power of the local bishop, its prosperity and sometimes even its survival, at least in Denmark, depended for a large part on the disposition and good will of this same bishop [44].

During the last period of his life, Absalon blessed Sorø with yet more possessions [45]. It is as if this complicated and obscure man never could be satisfied with what Sorø held in terms of lands and

[42] The notice in the Clairvaux burial list makes clear Niels Stigsen's cause and his family relationship to Eskil: "Ante medium altaris S. Martini ep. jacet bono memorie D. Nicolaus Roskildensis episcopus consanguineus D. Eskili Lundensis metropolis in regno Dacie archiepiscopi, exul pro libertate sue ecclesie, qui obiit anno domini MCCXLIX, viii kal. octobris" – p. 197 in *Le Trésor de Clairvaux*, Charles Lalore (Troyes, 1875).

[43] The best source for the confusing relationships among the Whites' offspring is still the tables given in SRD IV, 545, but they must be consulted with care, for there are mistakes. I have tried to trace family relationships as well as possible, but I prefer not to present a number of charts because this article deals primarily with Sorø and not with the White family.

[44] This is one of the subjects on which Nørlund does not touch.

[45] SRD IV, 470–71.

jumped on any chance to enrich the monks. This time it was Bjæverskov, which is not listed as a Sorø grange until a Gregory 9 bull of 1228. This would indicate that the property came into the monks' possession after 1198, when Innocent 3's bull was issued [46]. The village itself and much of the surrounding area west of Køge were given by a canon of the church of Lund, Asser. This is one of the few times in Sorø history that we see anyone from Lund taking an interest in the Sorø Cistercians. Asser also gave land in the district to the Lund canons. But Absalon saw to it that Sorø was able to get hold of this area through an exchange. Now that the brothers had a substantial piece of land (2½ bol), they themselves seem to have gone ahead to round off their possession. They gained a further bol of land where there was a mill, a meadow called Draghholm, and half of Jellinge forest [47].

By now the monks no longer needed Absalon, for they had learned to build up and complete land holdings. It may seem odd that the brothers were occupying themselves with lands so far to the east of Sorø, but if we look at our map of lands gained before 1215, we can see that the brothers had already gotten holdings in Ejby, Køge, and Ølsemagle from Sune Ebbesen, who had died in 1186 [48]. Ejby is listed in 1198 as one of the brothers' granges, and so it was quite natural that Absalon tried to help the brothers to enlarge their sphere of influence here. The expansion of Sorø west of Køge indicates how active, almost aggressive, the brothers were at this time in building up a solid system of granges and other holdings. Because of the presence of St. Bent's at Ringsted, the brothers had little chance of getting anything in Ringsted herred, and so they jumped over these lands and put down roots further to the east.

The ambition, adventure, and boldness that characterize the cooperation between Absalon and Sorø in these years climaxed in 1197 with the addition of Sorø's most distant grange, Tvåaker in Halland [49]. Already two decades earlier Esrum had gained Morup, also in Halland, as a place from which the monks could get lumber [50]. Now

[46] *Bullarium Danicum*, p. 214.

[47] A *bol* or *mansus* is traditionally a term used to measure land. See the article "Bol" in *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* II, 55–62.

[48] SRD IV, 468.

[49] SRD IV, 471.

[50] *Cod. Esromensis*, ed. O. Nielsen (Cpn., 1880–81, photographic reprint, 1973), pp. 54–55 (from 1178).

Sorø followed suit in an area slightly to the north of Morup. Our compiler says that Absalon “took pity on the poverty of the community”. He was especially concerned with “their lack of lumber, which they needed for the construction of buildings [51].” At this stage it seems almost absurd to speak of poverty, for Sorø must have by now been one of the richest foundations in Denmark, but this is part of the Cistercian legend for Sorø. At Tvåaker the brothers could make salt, extract iron from the soil, and get timber – almost the same activities as those spoken of in an Esrum charter for Halland [52]. And just as with Esrum, the local inhabitants did not exactly welcome the monastic intruders. Absalon bought not only the village of Tvåaker but also a part of the surrounding forest.

Halland's social structure seems to have been less hierarchic than Western Zealand's, for the compiler tells us that Absalon bought this forest directly from the inhabitants of the place and not from any local landowner. The boundaries are very carefully described, but even so the inhabitants of the village of Tvåaker disputed them after Absalon's death. Under Anders Sunesen, the boundaries of the area belonging to Sorø were redefined, so that the lands belonging to the peasants of Tvåaker were clearly distinguished from those belonging to Sorø [53]. The description of the new boundaries speaks of a mill where iron produced by the monks and also of a southern ironworks. Anders Sunesen also strengthened the hold of Sorø over the area by giving the monks the episcopal share of the parish tenth of Tvåaker. Just as with the holdings of Sorø on Zealand and their confirmation by Absalon's successor Peder Sunesen, we can say that in Halland, Absalon's successor as archbishop of Lund strengthened and even extended the privileges already given.

But even here we have not yet completed our review of Absalon's generosity to Sorø. In his will, he left the monastery a great number of miscellaneous holdings from his patrimony. Many of these lands are in the Holbæk area, where Absalon's manor farm seems to have been,

[51] SRD IV, 471: “. . . compassus indigentie dictae domus, specialiter de lignorum inopia, quibus necessario opus habebat pro consummandis aedificiis.” The assertion is hard to accept in consideration of Sorø's rich forest areas on Zealand.

[52] *Cod. Esrum.*, p. 230. Valdemar's letter is addressed to the inhabitants of Faurå hurred in Halland and orders them to let the brothers cut down living trees, to collect the wood of dead ones, to make salt, and to feed their pigs on the roots of the forest.

[53] SRD IV, 471. DD I, 4, 66 (1202–23).

with Holbæk itself and four villages, including Tveje-Merløse, with its beautiful twin-towered church, and Tåstrup, between Holbæk and Tveje Merløse [54]. Another substantial farm given Sorø was that of Læsøholm near Holmstrup, just south of Skarre Lake. This manor included the villages of Akselholm and Dønnerup. The fertile land around Åmosen forms the southwestern boundary of these new holdings, which opened up yet another substantial area for the cultivation of the monks. Yet another manor farm, Erikslev, south of Holbæk and on the inlet Bramsnæsvig, also went to Sorø, together with a myriad of smaller holdings. Only in the area immediately around Sorø itself could Absalon add little of importance. In Sorterup parish, the village of Tyvelse went to the monks. Also in Slagelse herred, Dævidsrød and Krenkerup came into their possession.

The actual text of Absalon's testament does not name these possessions individually but only says that he left Sorø with all his patrimony, except for the most sacred family property of all, Fjenneslev, which went to his brother Esbern Snare. Sorø thus missed the very property which would have done it the most immediate good, but even an Absalon could not alienate Fjenneslev to the monks. According to Arnold of Lübeck, he died at Sorø [55]. Unlike his ancestors, he does not seem to have become a monk of the foundation at the end of his days. At least we have no mention of deathbed vows. But it was hardly necessary. Absalon would remain through the centuries the primary benefactor of Sorø, the man who gave the place an economic basis on which it always could count.

In the midst of Absalon's decades of wheeling and dealing for Sorø, one wonders where Valdemar 1 and Knud 6 have been. With Esrum they were extremely generous with charters and exemptions, while with Sorø there are no surviving copies of privileges from them. We do know through an 1197 papal bull that each of the kings had exempted the labourers of the monastery from all royal service [56]. This sparse mention is of great value. First it tells us that Sorø did have lay labourers at this time and thus points to a shortage of lay brothers in cultivating the house's lands. Secondly the passage points

[54] Absalon's will is in DD I, 4, 31. Names of the properties given to Sorø are in SRD IV, 473.

[55] See DD I, 4, 31.

[56] “. . . ut ab omni regio servicio (coloni monasterii) sint liberi et immunes”. Th. Bartholin, *Collectanea C*, p. 582, Royal Library MS E don. var. 1, fol.. Also notation in SRD IV, 564.

to the pattern of royal good will that we know from Esrum and would expect for Sorø. Because of the lack of consistency in the types of privileges that have survived to us, Nørlund quite logically assumed that Sorø was just as richly endowed with royal charters as Esrum was [57]. But this assertion is undermined by the fact that the Sorø Book of 1490 has a great number of Absalon's charters from this period, as well as papal letters. Why would the ecclesiastical documents from this period be preserved in such numbers, while the royal ones were lost? There are many possibilities, among them that the royal charters were few and far between during this time, or that the monks did not value them as much as the ecclesiastical ones. In either case we come to the same conclusion: the relative unimportance of royal favouritism in this era for Sorø because of the total dominance of Absalon and his family. But it is perhaps superfluous to distinguish Absalon's policy from that of the king's, for Absalon's good will for Sorø automatically meant royal good will.

4. Absalon as a Person

It might be in order to close this description of Sorø's benefits from Absalon with an attempt to see this legend as a person. In one way the Sorø account of his deeds only contributes and expands the myth of Absalon the great man that Saxo tried to build up. As far as the monks are concerned, Absalon can do anything if he sets his mind to it. He is energy and will incarnate. This view of Absalon is at the heart of the beautifully written and traditional work by Hans Olrik, *Konge og Præstestand* (especially volume two) [58]. Here we see Absalon bending the desires of King Valdemar to his own. As Olrik says, "Superior personalities' enthusiasm will always be irresistible [59]". Absalon here is a kind of *Übermensch*, perhaps partly fashioned by nineteenth century dreams, but already implicit in Saxo and in the Sorø source. The great question for us is whether we can go further and penetrate the impression our sources give us and reach the man himself. And here I think our monks have done us a great favour. In their concern with being factual, they give us the nasty details of land transactions that would not have interested a man like Saxo. And in these we find something about Absalon that we might have suspected from his great political success: his thoroughness. Like a medieval Kis-

[57] "De ældste Vidnesbyrd", *op. cit.*, p. 69, n. 1.

[58] *Valdemartidens Kirkemagt og Kongedømme* (Cpn., 1895).

[59] *Ibid.*, p. 215.

singer who does not mind immersing himself in trivia and even becomes a kind of messenger boy, Absalon was willing to negotiate with both peasants and magnates and to gather together, piece by piece, Sorø's central holdings. Absalon certainly had better things to do, but his passion for arranging the affairs of Sorø not only indicates a devotion to his monastery as his family's spiritual home, but also a deep personal need for order and completeness [60]. This is the picture the monks want to give us, but the myriad transactions speak for themselves of a patient but imaginative man slowly and coolly assembling the jigsaw puzzle of Central Zealand for Sorø's benefit.

5. *Esbern Snare and the Sunesens: 1201–1214*

If there had been no Absalon, and if the party of brothers who emigrated from Esrum to Sorø in 1161 had had to count on more occasional donations from members of the White family, Sorø's history would have been completely different. One wonders whether the monks, less able to count on unlimited wealth and holdings, would have been able to realize the call of the original Cistercian spirituality. We cannot know, and it is probably useless to speculate on history's might-have-beens. We can at least assert that the very administration of this huge amount of land certainly must have taken a great deal of time, at least for the abbot, the cellarer, and the sub-cellarer. And we know that this land created many problems and conflicts for the monastery. As soon as Absalon leaves the scene, his relatives start getting stingy and holding back lands that already have been testamended to Sorø. It may have been their jealousy of this rich foundation that motivated them, and it must have been galling to part with a parcel of land to a monastery for whom such a holding was nothing but one more drop in a very large and overflowing bucket.

Once again, however, Sorø was extremely lucky, for Absalon's brother Esbern Snare not only was generous in his donations to the monks but also gave his moral support to Absalon's will and tried to see to it that all the possessions came to the monks. And so Esbern gets

[60] To speak in terms of "deep personal need" is to popularize the terms of psychology. But I think historians, even when confronted with the meagre Danish medieval sources, must try to see the figures of history as human beings with personalities. Otherwise history too easily either becomes a positivistic listing of proven facts or else a hunting ground for rigid theorists. For an evaluation of psychology in history, see the article by Jean Leclercq, "Modern Psychology and the Interpretation of Medieval Texts", *Speculum* XLVIII, 3, July, 1973, 476–490.

the highest compliment as a man “equally praiseworthy with his brother Absalon”. He was “always approving and confirming all things, both after Absalon’s death as before, even though he legally could have acted otherwise, if he had wished [61].” Already on the deaths of each of his wives, Esbern had given lands to Sorø [62], but he still willed the maximum amount possible of his possessions to the monastery. Not for many years did these lands come to the monks, for as our compiler says, Esbern’s sons hardly matched their father’s devotion. But, he goes on, God will still reward Esbern for he sees our hearts and knows that Esbern had intended the monastery’s best:

And although his sons did not act well together with him in that matter, but kept all things for themselves, it is still to be believed that he with God, who sees hearts, therefore was not deprived of the fruit of his reward and his good recompense [63].

For at brief instant, the history of Sorø is illuminated by a flicker of the twelfth century Renaissance and the intentionalism of Abelard’s *Ethics* [64]. Perhaps Abelard’s assertion – that what really matters is not the human act itself or its outcome but the intention behind it – is based on such a natural observation that we should not note its expression here by our Cistercian writer. But it is still possible that we are witnessing the reception in Denmark of a thought, an attitude that belongs to the greatest achievements of twelfth century humanism: the emphasis on inner motives and thus, human feeling, instead of outer results. It is not surprising that the place where such an attitude is found is a Cistercian monastery and an offshoot of Clairvaux. Despite the opposition between Abelard and Bernard, they were united in

[61] SRD IV, 473: “Vir aequae cum fratre suo Absalon Archiepiscopo laudabilis et strenuus . . . semper approbans et confirmans omnia, tam post mortem ipsius quam ante, licet aliter de jure fecisse poterat, si voluisset.”

[62] Esbern Snare also distinguished himself by paying for the building of a stone house for the monastery’s bakery, probably the same one destroyed in the 1247 fire that almost totally ruined the monastery complex. SRD IV, 535.

[63] SRD IV, 473–4: Et quamvis filii non bene egerunt cum eo in parte illa, retinentes omnia sibi, credendum est tamen, ipsum apud Deum, qui videt corda, propterea fructu mercedis et merito bono non privatum.

[64] See the edition by D. E. Luscombe in the *Oxford Medieval Texts* (1971), esp. the section p. 53 entitled: “Quod intentione bona sit opus bonum”: “Bonam quippe intentionem, hoc est, rectam in se dicimus, operationem vero non quod boni aliquid in se suscipiat, sed quod ex bona intentione procedat.”

their concern with the inner life of the individual and his personal relationship with God.

Among the other descendants of the Whites given special mention by our writer or compiler is Anders Sunesen. Even though he was not nearly as generous as Absalon and Esbern, he gets very good treatment, perhaps because he still was alive when the section was written. He waited until after he had become archbishop of Lund before handing over to Sorø his share of lands that his father Sune Ebbesen already in 1186 or before had willed to Sorø [66]. The compiler does not criticize him for this delay but instead goes on to speak of the episcopal share of the Tvåaker tenth and his bestowal of episcopal insignia on the monastery.

Finally it was Anders who inspired his brothers to dig a canal. This still exists in segments today, running between Sorø Lake's southeast end and Tuel Lake [66]. The canal, called *Møllediget*, remains in our time as a monument to one of thirteenth century Denmark's greatest engineering achievements [67]. If we remember that Sorø, being founded on an island, lacked running water and thus the power necessary for driving mills, we can understand why the monks were so grateful to Anders Sunesen. Architectural excavations have not yet unearthed the course of *Møllediget* in its last section, but it is likely that it stretched right into the abbey complex and provided power and perhaps also drainage [68]. The ruins of Tintern Abbey in Monmouthshire provide a schoolbook example of the skill the Cistercians had in diverting watercourses, in this case actually leading the water beneath a number of the monastery's rooms to provide a complete plumbing system [69]. We also know from the biography of Bernard that Esum and Sorø's mother abbey Clairvaux was fitted out with a similar elaborate pipe and canal system beneath the various buildings [70].

[65] SRD IV, 474 – DD I, 4, 68 – cannot be dated more closely than 1202–23.

[66] The original outlet from Sorø Lake is no longer visible, but a few dozen yards along a path known as *Filosofgangen*, the canal can be seen.

[67] Despite the uniqueness of *Møllediget* and its historical worth, there is a possibility that it will have to give way to an expansion of Sorø town's built-up area.

[68] Here I am greatly indebted to Kai Hørby, who provided an excursion to Sorø to examine the area of *Møllediget*. Also I must thank Tage Christiansen, who made me aware of *Møllediget*'s importance for Sorø's survival.

[69] See the guidebook to Tintern Abbey published by the Ministry of Public Building and Works (London, 1956), by O. E. Craster.

[70] C. P. O. Christiansen, *Bernard af Clairvaux*: Hans Liv, fortalt af Samtidige,

The letters of Abbot Wilhelm of Æbelholt, with his request to hold on to an Esrum monk for a few more days in order to finish a water conduit, provide a Danish example of the monks' abilities [71]. Water was life for the Cistercians, and so they had every reason to rank Anders Sunesen high on their list of benefactors.

Peder Sunesen resembled his brother Anders in taking a long time before handing over to Sorø his share of his father's land that had already been testamentated to the monks. But once again they received compensation in another area. Peder was invaluable to them in making sure that the terms of Absalon's will were respected. The compiler gives him special praise for providing a solution to a problem that apparently had plagued the monks for many years: Pedersborg [72]. The former owner of Pedersborg, Peder Thorstenseen, had been married to Skjalm Hvide's daughter Cecilia and apparently had built a formidable fortification there before his death in about 1175. The property had then gone to his grandson, Jens. He and the Sorø monks do not seem to have gotten on well. The compiler tells us that the monks were "daily suffering tribulations" from Pedersborg [73]. The problems are not explained in detail, but we can imagine that the owner could have demanded tolls from the monks for passing on their way to their northern holdings, or he could have sent his men to harass them directly [74]. In any case, the fortress of Pedersborg was too close for comfort, and so the monks rejoiced when Bishop Peder Sunesen arranged in 1205 that Pedersborg and its nearby villages, together with a number of outlying possessions in Slagelse herred's

og et Udvalg af hans Breve. Selskabet for historiske kildeskrifters oversættelse (Cpn., 1926).

[71] SRD VI, 53–54. Another example can be found in the *Exordium Monasterii Carae Insulae*, contained in *Scriptores Minores Historiae Danicae*, M. Cl. Gertz (photographic reprint, Cpn., 1970) II, 176, concerning the skilled ("artificioso") monk Martin and his measurements of water levels. See also Winter, *op. cit.*, I, 169, "... so musste sich zunächst eine Kunst des Wasserbaues im Orden herausbilden und in der That sehen wir diese Kunst überall hervortreten, wo Cistercienser cultiviren."

[72] SRD IV, 474.

[73] SRD IV, 474: "Hic etiam (Petrus episcopus) sua promotione abstulit a fratribus et monasterio tribulationes quas cotidie patiebantur a fortalio de Borgh, quod nunc est curia seu villa quae Pæthersborgh dicitur . . ."

[74] Tage Christiansen has suggested that the tongue of land between Pedersborg and the island of Soer provided the only dry land access to the outside world for the monks. By closing this off, the lord of Pedersborg could easily have made life miserable for the monks.

west end be exchanged with Sorø's holdings in Undløse, Tømmerup, Tveje Merløse, Langerød, and Tåstrup, all in Merløse herred, plus the fishing village of Vejleby on Lammefjord, Tjæreby and Halseby in the far eastern part of Slagelse herred near Store Bælt. The monks followed their principle of giving up distant possessions for the sake of acquiring nearby ones, as we can clearly see from the map illustrating the Pedersborg deal.

The loss of Undløse with its pasture and Vejleby with its fishing was a blow for the monks. But psychologically and economically the Pedersborg exchange must have been a great relief for the monks. This is the first significant instance in which the monks, instead of trying to coexist with a powerful lay neighbour, simply buy him out of the district. This pattern will be repeated often in Sorø's history, even when it means financial loss or inconvenience for the monks. Always they were willing to pay a high price for peace.

In the west end of Slagelse herred where the Pedersborg deal brought land to Sorø in 1205 was a forest area, near the village of Landbytorp in Kindertofte parish. The holdings of the monks here brought a dispute with an owner of part of the forest, Knud Knudsen, and so once again Peder Sunesen acted as mediator and saw that Knud gave up his share in the forest in return for some land in Skørpinge, Vester Flakkebjerg herred [75]. Again the monastery bought out a troublesome neighbour and gave a more distant holding in order to get a closer one. Peder seems to have learned from Absalon what the monks needed for security and acted again in their favour when he convinced his many brothers to give up their claims an Have-rup Wood, which rightfully belonged to Sorø. In 1214, at the high altar in Sorø church, Peder Sunesen performed his last known official act for Sorø by donating a farm in Broby willed by his father Sune Ebbesen [76]. After Peder's death, Sorø was subjected to the first of many miserable controversies in Broby when a local knight, Karl, took over the monks' mill there. Finally, sometime before 1250, an exchange of land pacified him [77].

During this first great period from 1161 to c. 1215, first under Absalon and then under Esbern Snare, Anders and Peder Sunesen, Sorø led a charmed existence. Although there were problems, as at Pedersborg, the monks could feel that their role in society was gene-

[75] SRD IV, 475.

[76] DD I, 5, 43.

[77] DD I, 5, 52.

rally accepted and appreciated. In order that the monks could pray for their benefactors and spread the Cistercian way of life in Denmark, some of the most powerful men in the kingdom were doing everything possible to guarantee them a material basis for their activities. Not only agricultural lands, but also forests, mines, fishing areas, and buildings, together with miscellaneous income sources, such as the share in the tenth – all were handed over to the monks in rapid succession. Just as in Esum during the half century after foundation, the monks were looked after with a generosity all the more incredible when we compare it with later periods.

6. *The Record of Growth*

The prestige and power Sorø must have gained because of this wealth and backing are reflected in a decision by the Cistercian General Chapter from 1191 [78]. The Abbot of Løgum had encouraged the brothers of Herrisvad in Skåne to revolt against their abbot. The chanter of Herrisvad had plotted along with him. Now the conspiracy's two authors were charged to come to Citeaux at Pentecost so that the abbot there could judge them (Citeaux being the mother house for both Herrisvad and Løgum). If the two refuse to do so, then the abbot of Løgum is to be deposed by the abbots of Esum and Sorø. The abbot of Sorø is to make known to the Herrisvad chanter that he is summarily thrown out of the Cistercian Order. As for the others, Germanus, the Herrisvad monk who is said to have started the revolt, and the lay brother who is the chanter's brother, both are to be transferred, one to Esum and the other to Sorø. There they are to be given proper punishment for their crime.

These detailed and harsh instructions not only tell us a great deal about the General Chapter's attempt to maintain discipline in the distant frontier regions of Scandinavia. The decision also shows us that the abbots had respect for the Sorø and Esum abbots to rectify the situation. The calling on Esum is no special action, for Esum was the mother abbey in the Danish Clairvaux line and so had the status necessary to discipline monks in the mother abbey of the Citeaux line. But Sorø was nothing more than Esum's daughter. Such an elevation of Sorø to a position of equal responsibility at least provides an indication that by the 1190's, Sorø was becoming the equal of Esum in influence and importance.

[78] *Statuta*, Canivez, 1191, nr. 41.

Such recognition of Sorø comes again in 1250, when the General Chapter asked the abbots of Doberan, Sorø, and Herrerisvad to intervene in a quarrel between the abbots of Eldena and Dargun [79]. Sorø's position must have been badly damaged by the deposition by the General Chapter of the Sorø abbot a few years later in 1254, and after this time we hear no more of requests from the Chapter to Sorø's abbot to intervene in disputes. But this blow was still far in the future at the beginning of the century, when Sorø rested on the crest of its first great wave of donations and privileges.

The best way to summarize the growth of Sorø during its first half century is to look at the information given in papal bulls, not only in terms of the properties they name for Sorø, but also with an eye to the privileges they enumerate. The 1181 bull of Lucius 3 names two granges, Lyngø and Asserbo, and four other possessions, Ellinge, Gudum, Vemmelev, and Slagelsesbo [80]. It is noteworthy that the first papal bull for Sorø comes twenty years after its foundation. Absalon was so much personally involved in looking after the abbey's interests that he apparently felt no need to seek papal protection. Esrum had gotten its first bull almost at the very beginning of its existence, 1151, but Esrum was always more on its own than Sorø and thus immediately in need of papal good will [81]. The privileges listed in 1181 are the same as those given Esrum in the bull of Alexander 3 of 1178: full exemption from payment of the tenth to parish churches on all lands the abbey owned; permission to receive both priests and laymen as brothers; prohibition against brothers' leaving the abbey without the abbot's permission. No abbey was to keep a brother who had left his own house without his chapter's permission. These privileges were customary for Cistercian abbeys by the mid-twelfth century, and there is nothing unusual in their concession to Sorø – except for the fact that the monks received them so late [82].

[82] Professor dr. theol. Jakob Balling, Århus, has suggested to me that this delay in papal privileges for Sorø may have been due to the situation of the international church, with schism and confusion dominating these years. This certainly can apply to 1159–1177, when Frederick Barbarossa and Alexander 3 were locked in mortal conflict, but it is interesting that Sorø did not send a delegation or a request to Rome immediately afterwards, as Esrum must have done in order to get a 1178 confirmation of privileges – *Codex Esrom.*, pp. 5–7.

[79] Canivez, 1250, nr. 50.

[80] DAM (Thorkelin) I, 266.

[81] These assertions need to be qualified by the caution that Sorø may well have received papal bulls whose record is lost.

running of a monastery. It is clear from J. B. Mahn's *L'Ordre Cistercien* that by 1150 in Central Europe many of the original intentions of the *Exordium Parvum* had been neglected [85].

Once again we have here general privileges granted to any Cistercian monastery that requested them and thus telling us nothing specific about the situation at Sorø. Nevertheless these privileges are of interest, for Sorø was the first Cistercian monastery in Denmark to acquire them. Esrum did not obtain these immunities until 1189 under Clement 3 [86]. This may only be a coincidence, but once again Sorø shows itself to be a leader among Danish Cistercian houses in taking advantage of a new situation. From being twenty years behind in obtaining papal confirmation. Sorø is now three years ahead in guaranteeing its independence via the papacy. One wonders why, and the only possible explanation I can give is that Absalon, by now caught up in the affairs of the archbishopric of Lund and getting on in years, realized that his personal benevolence towards Sorø would someday end. It is only natural in consideration of his attitude until now to think of him as wanting the monks to be buttressed by all the advantages that the usual papal privileges to Cistercian houses could provide.

In Absalon's own charter confirming lands to Sorø, from 1197 or shortly after, the growth of the abbey's holdings is again apparent [87]. From five granges in 1186, the number has jumped to 9 – Slagelsesbo, Lyngø, Gudum, Munke Bjergby (last time listed as a village), Undløse, Vejleby, Asserbo, Ejby, and Tvåaker in Halland. Absalon also lists what he calls *exteriorēs mansiones*, which must mean village holdings that are not organized as granges but where peasants cultivate the land for the monastery. Here we have nine names, and so for the first time a Sorø charter gives us a good idea of its non-grange holdings. The names are all new and are scattered all over Zealand, from Snerntinge in Skippinge herred, Holbæk amt, to Udby in Bårse herred, Præstø amt.

At about the same time as this charter of Absalon's came the 1198 bull from Innocent 3, with the same number of granges listed (9) and most of the same village holdings [88]. We can thus say that the most rapid period of growth for Sorø came between 1181 and 1198. The

[85] Mahn, pp. 116–118.

[86] *Cod. Esrom.*, p. 10.

[87] DAM I, 276.

[88] *Bull. 'Dan.*, p. 11.

The 1186 bull of Urban 3 to Sorø witnesses substantial growth during the preceding five years [83]. Lynge and Slagelsesbo have been elevated to the status of granges. Ellinge is gone. A completely new grange is Undløse, and new villages are Munke Bjergby and Otterup. Sorø has gone from 2 to 5 granges. Just as significant is the addition of a number of privileges limiting the power of the local bishop to interfere in the monastery's affairs. A whole series of immunities is listed: the bishop cannot use the precincts of the monastery for his business. After an abbot is elected, if the bishop is asked in a spirit of humility three times to bless the abbot but still refuses, then the new abbot can go ahead anyway and perform his regular functions, until the bishop recognizes his hardness and gives his blessing. The bishop is not to exact anything more than the *obedientiam debitam* from the abbot, and in effect this obedience had little content. No bishop can impede or in any way involve himself in the regular election of an abbot. If a bishop does refuse to cooperate with the monks, they are free to find another bishop to take care of the ordination of new priests among the monks, to consecrate their altars, etc. The peasants and hired workers on the monks' lands cannot be excommunicated for working on days when the monastery's customs prescribe them to work, even if the day is a holiday in the area for other peasants. If any of the house's workers have not paid their tenths or have done anything else bringing excommunication upon them, then the abbot of the monastery is free to absolve them from their sins if they are in danger of death. If their priests, once humbly asked, refuse or delay in conferring the last sacraments upon them, then the monks are free to do so.

These privileges break down totally the barrier between parish church and Cistercians that the *Exordium Parvum* intended to set up [84]. They allow the monks in certain situations to participate in pastoral care, at least for their own workers. Just as important, these privileges make it theoretically impossible for a bishop to supervise the

[83] DAM I, 273.

[84] Contained in *Nomasticon Cisterciense*, R. P. D. Julian (Solesmes, 1892), p. 62: "Et quia nec in Regula, nec in Vita Sancti Benedicti eundem doctorem legebant possedissee ecclesias, vel altaria, seu oblationes aut sepulturas, vel decimas aliorum hominum, seu furnos, seu molendina aut villas vel rusticos . . . ideo haec omnia abdicaverunt, dicentes: ubi beatus Pater Benedictus docet ut monachus a secularibus actibus se faciat alienum, ibi liquido testatur, haec non debere versari in actibus . . . monachorum.

papal bulls confirm what we already know from the Donation Book: once Absalon started on his donations, there was no looking back.

The optimism of this period is reflected in a gift of land provided by yet another member of the White clan for Sorø, sometime between 1207 and 1215 [88]. Bishop Skjalm Vognsen of Århus, grandson of the very Peder Thorstensen whose Pedersborg fortress had plagued the monks, provided the villages of Gimlinge and Gimlingetorp in Vester Flakkebjerg herred for the monks. Far from having any connection with the immediate needs of the monastery, Skjalm's gift was to be used only to provide an income so that the monks could have pittances, special meals. Twice a year, for three days at a time, the monks were to remember Skjalm in sumptuous feasts [90]. Unlike similar deeds in the 1300's, Skjalm Vognsen's does not specify what the monks are to eat and how many courses they are to have. Skjalm's main concern seems to be with what the monks will do if they cannot spend all the income in purchasing food. If there is still money left after the celebrations, then the monks can use it for the fabric of the church. The very thought of surplus income is a sign of this period's sense of wealth and well-being at Sorø. It is seldom in the history of institutions that they find any need to anticipate what to do with left-over funds.

7. *The First Abbots*

But what about the inner life of Sorø – the abbots and their ways of ruling the monastery, not to mention the monks themselves. About the latter we know nothing, and for the former we have a list of abbots and nothing more. The *Series Abbatum* was probably drawn up sometime after about 1524, when a list of Sorø benefactors was made, but it could not have been completed before 1556, when Abbot Olav Lawrence died [91]. The abbot list is full of errors, as we can easily determine by comparing the information of the Donation Book with the number of years given for the abbots [92]. We must use the list with great care and only accept information in the few cases when it can be verified from other sources. It is possible that the Series was drawn up as part of a propaganda initiative to make the history of

[89] DD I, 4, 130.

[90] A similar privilege in which Jakob Sunesen gives Sorø property in Tveje Merløse also provides for pittances – DD I, 4, 154, between 1208–1246.

[91] The *Series* is in SRD IV, 534–39. The list of benefactors starts in SRD IV on p. 545. Abbot Olav's date of death, p. 539.

[92] See Niels Skyum-Nielsen's helpful analysis in DD I, 5, 51.

the monastery look glorious and free of scandal, perhaps as a response to Reformation attacks on monasteries. The list of benefactors from the same time would thus also have been part of the monks' attempt to point out the centrality of the monastery in Danish history.

The *Series* opens with praise for the abbots, who all have ruled "with outstanding piety and foremost industry." God enlarged the monastery because of the abbot's energies and "in the future he will certainly give (further increases) if the successors cultivate solid faith and sincere piety [93]." The list of abbots is thus meant not as a careful historical review of the abbots but as an assertion of a continuous tradition of religious dedication at Sorø. We notice that while the thirteenth century Øm list of abbots criticized a number of them [94], this sixteenth century Sorø list either says nothing about the abbots or else speaks positively about their qualities, as when the last Catholic abbot, Henrik Tornekran, is said to have done the same amount of good for Sorø as he had done for Vitskøl and for Esrum, where he had first been abbot [95]. The compiler of the Sorø list was thus much more caught up in establishing continuity, piety, and stability, and thus securing the immediate future, than in maintaining historical accuracy or thoroughness. In the sixteenth century at Sorø, just as in the thirteenth century part of the Donation Book, the monastic contribution to history is born not out of leisure or of curiosity but out of the practical necessity of justifying the existence and privileges of the monastery.

If we try to mesh the Sorø list with our findings from other sources, we can get the following dim picture of the abbots. The first three were all foreigners: Egbert, a German, who soon returned home; Simon and Godfred, who were both English [96]. Simon is buried in the chapter house, Godfred in the cemetery. The next name is Atte, who was a native of Zealand, as almost all his followers were. Because we know that Godfred was abbot sometime between 1202 and

[93] SRD IV, 534: "Catalogus venerandorum patrum, abbatum, qui ab annis domini mille centrum sexaginta duobus sacrum Sorensis Monasterium ad presens usque tempus plantarunt insigni pietate, preclaraque industria rigarunt. Quorum officiosis conatibus pientissimus Deus semper incrementum dedit, posthac nimirum dabit, si successores solidam fidem et sinceram pietatem coluerint." Niels Skyum-Nielsen has already pointed out that the 1162 foundation date is at variance with the 1161 date given in many annals: DD I, 5, 51.

[94] *Scriptores Minores* (SM) II, 193, 194, 202.

[95] SRD IV, 538–9.

[96] SRD IV, 534.

1214 [97], it would be tempting to conclude that Sorø in the twelfth century was ruled exclusively by foreign abbots. But because our list is so faulty and our documents so few, there may have been other abbots during this period whose record is lost. Still, we can at least point to an important element of foreign leadership at Sorø in the twelfth century. A general impression of Denmark as culturally (in terms of West European Christian culture) a frontier country in the twelfth century, eager to receive and absorb religious impulses from the outside, is suggested here. Abbot Simon from England is actually much more of a person to us than many of his thirteenth century followers. He is signatory to a letter of Absalon to the convent of Our Lady at Roskilde, which was dated between 1164 and 1178 [98]. This convent is supposed to have been reformed at about this time and made Cistercian, directly under the supervision of the Sorø abbot. In a letter from Absalon to Esrum from this same period, Simon is once again among the signers [99]. About 1180 Abbot Simon of Sorø witnessed a letter of the now Archbishop Absalon to Roskilde, and in 1183 he witnessed a letter of Knud to Odense [100]. In the first papal privilege sent to Sorø, that of Lucius 3 in 1181, Simon is mentioned by name [101]. These mentions point to him as an active, travelled man, perhaps a confidant of Absalon. One historian has even ventured the hypothesis that Simon is the composer or dictator of a number of Absalon's letters from the 1160's and 1170's while he still was bishop of Roskilde, such as the letter to the Roskilde Convent of Our Lady [102]. Simon would be responsible for an Absalon letter giving the episcopal tenth of Ringsted herred to Sorø (1161–1171), in which the writer shows a warm attachment to the idea that Absalon, being rich in material goods, has a duty to share his wealth with his poor children at Sorø. There is an intimacy here and a personal quality that very well could point to an alliance for furthering Cistercian

[97] DD I, 4, 32; I, 5, 43.

[98] DD I, 2, 163.

[99] DD I, 2, 162.

[100] DAM I, 269.

[101] DAM I, 266.

[102] Arthur Köcher, "Absalons Brev til Roskilde Mariekloster", *Scandia* 2 (1929), 65–79, esp. p. 76. The problem of the authenticity of this letter was taken up by Niels Skyum-Nielsen in *Scandia* 20 (1951), where he shows that the privilege as we have it today is a *vidisse* or *skinoriginal*. Skyum-Nielsen is sceptical about Köcher's theory that Abbot Simon dictated these letters. The question deserves further investigation.

idealism between the English Sorø abbot and the Danish warrior bishop.

Godfred is mentioned as abbot of Sorø in an undated letter of Absalon to Sorø in which he as archbishop lists and confirms the abbey's possessions [103]. This letter mentions Tvåaker and so was composed in or after 1197, when this possession came to Sorø through Absalon's donation [104]. Godfred is definitely abbot of Sorø in 1198, for he is named in Innocent 3's privilege of that year [105]. In 1201 he is still abbot, when Absalon made out his will [106]. We find him again in 1213 travelling to Lübeck to reconcile Jens, the son of Esbern Snare, with God, and to receive the property of Stenmagle that Jens had refused to deliver to Sorø after his father had willed it to the monks [107]. In 1214 when Peder Sunesen at the high altar donated a farm in Broby, Godfred was still abbot. He died later in the year [108].

The next abbot, Atte, was simultaneously the first Zealander (of whom we know) and the first descendant of the Skjalm family to assume the leadership at Sorø [109]. A son of Sune Ebbesen, he decided to leave the world and gave the abbey his possessions in Vemmeløse in Vester Flakkebjerg herred [110]. This was during the period when Peder Saxesen was archbishop of Lund and so would have been between 1223 and 1228. At some time after his entrance, Atte was made abbot. We can now compare the information given in the Sorø list with the mentions we have from documents:

<i>Abbot</i>	<i>Sorø list</i>	<i>Dates in documents</i>
Egbert	(German – 1161–63)	none – no mention at all
Simon	(English – 1163–86)	1164–78, c. 1180, 1181, 1183
Godfred	(English – 1186–1211)	1202–14, 1214
Atte	(Zealand, 1211–1218)	1223–28

This comparison shows decisively how hopelessly incompetent the

[103] DAM I, 276.

[104] SRD IV, 471 – DAM I, 73.

[105] *Bullarium Danicum*, p. 11.

[106] DD I, 4, nr. 32.

[107] DD I, 5, nr. 39.

[108] DD I, 5, nr. 43. *Scriptores Minores* II, p. 58.

[109] SRD IV, 535.

[110] SRD IV, 500.

Sorø List really is [111], and even with help from the documents, we are almost at a total loss in establishing, for example, when Atte took over at Sorø, and if there was another abbot between Godfred's death and Atte's takeover.

By the time Abbot Godfred died in 1214, his monks could look at their achievements with pride and perhaps even amazement. In a little more than fifty years Sorø had grown from a frontier monastery with only the barest necessities of life into a great institution, with lands scattered across the face of Zealand and abroad, owning whole villages, having many hired labourers, and apparently also a good number of lay brothers to run its far-flung granges. The monks could look at their nearly finished church and feel that Sorø had come a long way indeed. It is probably no accident that after Godfred, we have no record of abbots who came to Sorø from abroad. Sorø was no longer on the fringe of the Cistercian world. It had become a centre of European monastic life.

[111] As I already pointed out in my article on Esrum, *op. cit.*, the list of Sorø abbots given in C. A. J. France "A List of Danish Cistercian Abbots", *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 20 (1964), 185–98 is based almost entirely on the Sorø list and so is full of errors.

Frederik 1.s kirkepolitik

Af Suno William Scharling

Var kong Frederik 1. luthersk, katolsk, religiøst indifferent? Ønskede han at indføre protestantismen i Danmark, eller mente han det nye og det gamle skulle eksistere side om side? [1a]

Den første del af problemstillingen tvinges jeg til at lade ligge, idet jeg med Paludan Müller må erkende at kun Gud kender Frederik 1.s religion [1]. Der eksisterer ingen personlige bekendelser fra kongens hånd, som giver os mulighed for at vurdere om kongens kirkepolitik var rent politisk bestemt eller havde rod i hans personlige overbevisning. Undersøgelsen må derfor indskrænkes til at beskæftige sig med det kongens holdning og handlinger i kirkelige spørgsmål viser om, hvilken ordening af den danske kirke han tilstræbte.

Da Frederik 1. i 1523 overtog magten efter Christian 2.s fordrielse tilhørte Danmark endnu den katolske universalkirke. Kong Christian havde ganske vist ladet indkalde nogle reformprædikanter, Martin Reinhardt og Karlstadt, men intet tyder på at de fik nogen betydning i den korte tid, de var i landet. Heller ikke det forhold at kongen lader dem indkalde sandsynliggør, at han ønskede noget brud med pavekirken. I 1520, da de indkaldtes var reformationens kampen i Tyskland endnu ikke for alvor brudt ud. Luther havde endnu håbet om at kunne reformere i stedet for at revolutionere. Noget lignende har antagelig også været Chr. 2.s mening; han har villet »hæve Kirkelivet ved at fremme Bibelkundskab og evangelisk Lære indenfor den bestaaende »hellige Kirke« [2]. Samme syn må anlægges på de dele af Chr. 2.s lovgivning (Landsretten), der viser kritisk holdning overfor

[1 a] Af nyere litteratur er der i særlig grad taget kritisk stilling til Kai Hørby: Roskildebispen Joachim Rønnow, KS 1969, s. 25 f. P. G. Lindhardt: Reformations-tiden 1513–36, i: Den Danske Kirkes Historie, 1965. P. G. Lindhardt: Nederlagets Mænd, 1968. E. Ladewig Petersen: Omkring Herredagsmødet i København 1533, KS 1972, 24 f. E. Sjøberg: Odenseprivilegiet af 1527, HT 12. R. bd. 2, s. 337 f. Anvendte forkortelser. DM = Danske Magasin, HT = Historisk Tidsskrift, KS = Kirkehistoriske Samlinger.

[1] C. Paludan Müller: Herredagene i Odense 1526 og 1527. Kbh. 1857, s. 30.

[2] J. O. Andersen: Overfor Kirkebruddet. Kbh. 1917, s. 133.

de bestående kirkelige forhold. Det er ikke et begyndende brud med Romerkirken, men et forsøg på reform inden for dens rammer [3].

I 1523 var situationen i Tyskland imidlertid skærpet. Luther var blevet bandlyst og havde klart vist sin holdning i Worms. Dette måtte også give genlyd i Danmark. Fra begge sider samlede man kræfter til et opgør, alt imens håbet om en fredelig udgang på striden, med bevarelse af kirkens enhed, var svindende. På denne baggrund skal de kirkelige bestemmelser i Fr. 1.s håndfæstning forstås [4]. En del er mere eller mindre ordret overtaget fra Chr. 2.s, men der er kommet adskilligt helt nyt til, som viser os, hvordan rigsrådet mente, man skulle reagere på den protestantiske trussel. Desværre ved vi ikke, hvem der er ophavsmanden til disse nye krav, men han må søges inden for rigsrådsgejstligheden, og blandt den var det århusbispen Ove Bilde, som havde størst administrativ erfaring og derfor bedst kunne udforme dem. Der er da tilsyneladende heller intet kommet med som strider imod hans kirkepolitiske holdning. Hvem forfatteren så end er, må håndfæstningens ord tages som udtryk for, hvorledes største delen af rigsrådet ønskede kongens kirkepolitik skulle forme sig. Først kommer den fra tidligere tid velkendte bestemmelse, at kongen skal elske den himmelske Gud og hans tjenere samt beskærme kirkens privilegier og friheder [5]. Umiddelbart herefter er indføjet en ny paragraf, at kongen ikke må tilstede nogen kætter, Luthers disciple eller andre at prædike eller lære skjult eller åbenbart imod den himmelske Gud, den hellige kirkes tro, den helligste fader paven eller romerkirken, men hvor de findes i riget, skal de straffes på liv og gods [6]. Man går her ud fra, at Luther er kætter, og kræver af kongen, at han skal straffe alle som støtter de reformatoriske bevægelser med en kætterdom. Der står dog ikke noget om at reformforsøg inden for kirkens rammer ikke må tilstedes. Grænsen for reformerne trækkes der, hvor der tales imod Gud, kirkens lære, paven og romerkirken, eller sagt med andre ord: Roms overhøjhed i åndelige spørgsmål skulle respekteres.

De næste nye paragraffer beskæftiger sig med, hvem der skal have mulighed for at nyde kirkens rige gods, som lå til de større embeder.

[3] J. O. Andersen: *Overfor Kirkebruddet*. Kbh. 1917, s. 196. Hele spørgsmålet er grundigt undersøgt i dette værk.

[4] Håndfæstningen optrykt i: *Aarsberetninger fra det Kongelige Geheimearchiv*, bd. 2, s. 65–79.

[5] Fr. 1. § 1, Chr. 2. § 1 (Chr. 2.s håndfæstning optrykt i: *Aarsberetninger fra Geheimearchivet*, bd. 2, s. 56–65).

[6] Fr. 1. § 2.

Disse indtægter skal forbeholdes den danske adel, endda kun de der er født adelige for at forhindre, at kongen skulle omgå bestemmelsen ved at udnævne nye adelsmænd, når han ville give en eller anden et højt prælatur. Der lægges også meget vægt på, at ingen udlændinge eller kurtisaner må tildeles noget prælatur eller nogen bispestol. Baggrunden er Chr. 2.s forkærlighed for udlændinge til at styre landet også i kirkelig henseende. Man behøver bare at nævne en mand som Didrick Slagheck, der en kort overgang var ærkebiskop i Lund [7].

Yderligere sikres i lighed med tidligere håndfæstninger kapitlernes frie valgret, ved valg af prælater og bisper [8], samt bispernes frie brug af kirkens jurisdiktion [9]. Dog er der indføjet en bemærkning om, at bisperne ikke må tage sager, som hører hjemme på herreds- og landstingene. Det måtte forhindres at bisperne udviklede sig til en slags overret inden for stiftet.

En nyhed i håndfæstningen er understregningen af, at ingen sager må appelleres til Rom, før de har været behandlet for rigens prælater [10]. Formålet hermed er antagelig dobbelt. Dels ønsker man at undgå, at Rom får for stor indflydelse på den danske kirkes interne forhold, især den økonomiske side af sagen, og dels vil man forhindre en eventuel alliance mellem kongen og paven rettet imod adelen.

Endelig overføres det fra Chr. 2.s håndfæstning, at bisperne kun kan tiltales for deres tilbørlige dommere, altså en gejstlig domstol. Undtaget er godssager og andre verdslige sager, som må henvises til en verdslig domstol [11].

Dette var rigsrådets og dermed højgejstlighedens svar på de trusler, som kirken var udsat for. Man imødegik reformbestræbelserne med at afgrænse al kritik af kirken til ikke at måtte omfatte læren, paven og romerkirken. Det sociale element standsedes ved at forhindre andre end adelige i at opnå lederstillinger inden for kirken. Det eneste konstruktive forsøg på at imødekomme noget af det, som lå i tiden, er ønsket om at mindske Roms indflydelse på kirkens indre forhold. Især er det bemærkelsesværdigt at man forbyder kongen at inkludere kurtisaner i de kirkelige embeder. Det er et direkte angreb på pavens krav om ret til at bestemme over besættelsen af de høje prælater. Denne ret var udtrykt i Wienerkonkordatet af 1448, som blandt andet

[7] Fr. 1. § 4 + 5.

[8] Fr. 1. § 6, Chr. 2. § 5.

[9] Fr. 1. § 7, Chr. 2. § 2.

[10] Fr. 1. § 7.

[11] Fr. 1. § 23, Chr. 2. § 18.

foreskrev, at konfirmation på ærkebispedømmer og bispedømmer skulle søges i Rom. Fandtes valgene ugyldige af retslige årsager eller af »fornuftige og indlysende grunde« (ex causa ratinabile et evidente), kunne paven give embederne til mænd han selv valgte [12]. Hermed opnåede paven fuld kontrol med besættelsen af bispesæderne, idet man altid kunne finde fejl i valgproceduren eller en »indlysende« grund til at valget var ugyldigt, især når det var kurien selv, der skulle bestemme, hvad der var indlysende. Spørgsmålet var særdeles aktuelt i 1523, idet man lå i strid med Rom om besættelsen af ærkesædet i Lund, hvor paven støttede den romerske kardinal Cecis, medens kapitlet havde valgt sin ærkedegn, adelsmanden Aage Jepsen Sparre, som nu var kommet i besiddelse af bispestolen efter de forvirrede forhold under Chr. 2.

Det var dette forsøg på løsrivelse fra Rom, der skulle gøre det muligt for Frederik 1. at isolere den danske kirke politisk, så han selv kunne få magten over den.

Tiden skulle nu vise, om den nye konge ville samarbejde med rigsrådet om gennemførelsen af dets kirkepolitiske program, eller om han agtede at gå sine egne veje. I de første år efter 1523 synes han at have været optaget af andre problemer end de kirkelige. Det gjaldt om at erobre riget og ruste sig imod et eventuelt angreb fra den landflygtige Chr. 2. Der er heller ikke tegn på, at reformationskampen endnu for alvor er begyndt i Danmark. De kirkelige forretninger, som de fremtræder gennem Fr. 1.s registrarer, tyder ikke på dramatiske begivenheder [13]. Adelen og højgejstligheden får de fordele, som kunne forventes, uden at der er tale om en for tiden usædvanlig griskhed. En del mennesker får præsentationsbreve på diverse kirker, dels på grund af forgængerens død, dels på grund af hans resignation. Desværre tillader kildeforholdene os kun sjældent at få noget at vide om, hvad det er for folk embederne bortgives til. Den Niels Hansen som 30-8-1523 får overdraget Vindinge kirke efter den forrige indehavers død synes at have siddet som præst på stedet til sin død 1546, altså også efter reformationen [14]. Men dette tillader os ikke at slutte, at han skulle have haft reformatoriske tilbøjeligheder allerede

[12] C. Paludan Müller: Herredagene i Odense, s. 37 ff. og bilag 1, s. 79. H. E. Feine: Kirchliche Rechtsgeschichte. Köln 1964. 4. udg., s. 482 ff.

[13] Erslev og Møllerup: Kong Frederik den Første danske Registrarer. Kbh. 1879.

[14] Fr. 1.s reg., s. 21. Wiberg: Dansk Præstehistorie. Odense 1867-71, bd. 3, s. 586.

i 1523, eller at han nogensinde fik det, thi et stort antal katolske præster fik lov til at fortsætte langt ind i den protestantiske tid, da det var umuligt at uddanne nye præster til alle sognene med det samme. Heller ikke et beskærmelsesbrev af 22-11-1524 til hr. Niels i Nibe fortæller noget af betydning [15]. Dels var han ansat allerede i 1518, og dels drejer sagen sig om et økonomisk spørgsmål, nemlig, at han, i stedet for afgifter til bispen, skal holde de mennesker med mad og øl, som kongen sender op for at salte sild.

Kilderne tillader os ikke at udtale os om Fr. 1.s kirkepolitik i de første år af hans regeringstid, udover det rent negative, at der intet er, som tyder på, at han har taget noget afgørende initiativ. Først i 1526 ændres situationen, da kongen blander sig i striden mellem domkapitlet i Lund og paven om besættelsen af ærkesædet. Det sker ved et brev, hvori kongen og rigsrådet tilsiger Aage Sparre støtte i striden med pavens kandidat, der nu ikke længere er Cecis, men den Jørgen Skodborg, som Chr. 2. i sin tid havde givet ærkesædet [16]. Dette var fuldt i overensstemmelse med håndfæstningens ord om, at kapitlets valg skulle respekteres. Derfor skulle man have forventet en bred opbakning fra rigsrådets side, men kun 17 rigsråder er nævnt i brevet. Det kan selvfølgelig skyldes, at der har været praktiske vanskeligheder ved at få samlet flere og, at man har holdt det for tilstrækkeligt med disse 17. Kun meget vigtige breve måtte nødvendigvis besegles af alle. Ser man imidlertid nærmere på sammensætningen af det udvalg, som er nævnt i brevet, er det ikke længere sandsynligt, at de manglende navne alle er udeladt ved en tilfældighed. Ikke en eneste af landets biskopper er nævnt, og de skulle da være de nærmeste til at være med i denne sag, hvor det gjaldt støtte til den danske kirkes øverste. Af gejstlige finder man kun Knud Gyldenstjerne, provst i Viborg. Man aner en konflikt mellem konge og kirke. Grunden til at gejstligheden holder sig uden for støtten til Sparre må være, at man frygtede konsekvenserne af en åben udfordring til pavestolen i en konkret sag på et tidspunkt, hvor reformationskampen var i fuld gang inden for riget. Kongens søn, hertug Christian, havde tidligere på året været i heftig teologisk debat med ribebispen Ivar Munk [17]. Den unge hertug havde endvidere ved indkaldelsen af præsterne Wandal og Weidensee vist sin vilje til at indføre protestantismen i det ham betroede område. I den situation kunne et brud med Rom være farligt for den

[15] Fr. 1.s reg., s. 62. Wiberg: bd. 2, s. 442.

[16] Fr. 1.s reg., s. 109, brevet dateret 19-8-1526.

[17] Trykt KS 2. rk., bd. 4, s. 1-20.

danske kirke. Mistede man pavenes støtte var man overladt til kongens protektion, en betænkelig ting nu hvor hans søn åbenbarede sig som protestant. Endvidere er det muligt, at man allerede på dette tidspunkt vidste, at også kongen havde til hensigt at fremme protestantismen i Danmark [18]. Omvendt havde kongen stor fordel af at støtte Sparre imod kurien. Han opnåede for det første at skærpe forholdet mellem den danske kirke og Rom. På lidt længere sigt kunne han forudse, at han ville blive den egentlige leder af den danske kirke, idet ærkebispemænd altid ville være afhængig af kongens beskyttelse. Støttebrevet til Sparre må ses som det første skridt hen imod oprettelse af en dansk nationalkirke under kongens overherredømme med den løsest mulige tilknytning til Rom. De gejstliges manglende deltagelse må tolkes som en protest mod denne tanke. På denne baggrund forekommer det helt naturligt at Knud Gyldenstjerne er med. Han skulle senere blive en af kongens bedste støtter på det kirkepolitiske område i sin egenskab af biskop over Fyen. Allerede i 1526 antyder han sin tilslutning til kongens kirkelige holdning ved at ledsage hans datter til brylluppet med den protestantiske hertug Albrecht af Preussen [19].

Også i kongeriget var protestantismen begyndt at trænge frem i 1526. Vi hører fra Poul Helgesen at »Lutheriets Gift« dette år sneg sig ind i landet [20], og vi kan for første gang med sikkerhed konstatere at protestantiske præster virker i Danmark. Mest kendt er efterretningerne om Hans Tausens virke i Viborg, hvortil han var sendt fra Antvorskov. Morten Hvas beretter, at Tausen kom til Viborg i 1525 og nogle måneder senere begyndte han sin prædikantvirksomhed, der snart skulle gøre ham til en ledende skikkelse i reformationskampen [21].

Foruden i Viborg blev reformtankerne prædikeret i Århus stift, hvilket fremgår af et brev fra Ove Bilde, hvori han kræver den pågældende præst, Simon Skaaning, fjernet med henvisning til de anti-lutherske bestemmelser i kongens håndfæstning, som jo både kongen og rigsrådet var forpligtet på [22]. Vi har ikke sikker kundskab om, at

[18] Helgesen beretter i Skibbykrøniken at kongen sammen med Mogens Gøje i sommeren 1526 brød fasten: Skrifter af Paulus Helie, bd. 6, Kbh. 1937, ved Marius Kristensen og Hans Ræder, s. 108.

[19] Dansk biografisk Leksikon, bd. 8, s. 494.

[20] Skibbykrøniken, oversat af A. Heise, Kbh. 1890–91, s. 111.

[21] Hvas' beretning er optaget i et brev fra Jens Block til Peder Hegelund fra 19.6.1573. Trykt som tillæg i H. Heilesen: Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark (oversættelse), Kbh. 1967, s. 77–82.

[22] Trykt DM 2. rk., bd. 1, s. 216–217.

der andre steder i Danmark prædikedes protestantisk i 1526, men disse to eksempler er også nok til at vise at kirkekampen var kommet til Danmark på trods af håndfæstningens forsøg på at holde den på afstand.

Rigsrådet skulle tage stilling til denne nye situation, der blev yderligere vanskeliggjort af, at kongen i løbet af efteråret åbenlyst brød håndfæstningen og tog Hans Tausen under sin beskyttelse med et værnebrev stilet til borgmester, råd og menighed i Viborg [23]. Han udnævner endda Tausen til sin kapellan, en direkte udfordring til de katolsk sindede. For anden gang i løbet af få måneder havde kongen blandet sig i kirkens indre forhold og taget en af de gejstlige under sin beskyttelse. I det sidste tilfælde endda i strid med gældende lov.

Sådan var forholdene, da man atter tog de kirkelige spørgsmål op på herredagen i Odense november 1526. Den egentlige grund til at sammenkalde rigsrådet var, at kongen skulle skaffe penge til rustningerne imod Chr. 2., men som udviklingen inden for kirken havde formet sig i den sidste tid, var det naturligt, at dette emne fik en fremtrædende plads i forhandlingerne. Debatten mellem kongen og rådet var skriftlig, og da vi har bevaret en hel del af indlæggene fra begge sider, er det muligt ret nøje at rekonstruere forhandlingsforløbet [24]. Kongen lagde ud med et, nu tabt, oplæg, hvis indhold vi lærer at kende gennem rigsrådets svar på det. Det har indeholdt et forslag om, at bispernes konfirmation i fremtiden skulle hentes hos ærkebispens og ikke længere i Rom. Forslaget må have stillet rådet i en vanskelig situation, thi på den ene side havde man den bestemmelse i håndfæstningen, som sigtede mod at begrænse pavens indflydelse, men på den anden side ville et brud med Rom være yderst betænkeligt netop nu, hvor det lagde op til kirkekamp i Danmark. Svaret blev derfor henholdende. Kongen kunne forhandle med paven om det og gennemføre nyordningen, hvis der kunne opnåes enighed [25]. Selvfølgelig har man været klar over, at kurien aldrig ville gå med til forslaget, der ville berøve den magten over besættelsen af de danske bispesæder og de dermed forbundne indtægter; men en forhandling kunne altid trække tiden ud, så man ikke i øjeblikket behøvede at vælge imellem konge og pave.

Kongens fordel af forslaget er klar. Landet havde ikke på dette tidspunkt nogen ret indviet ærkebiskop, som kunne give konfirmats til

[23] Pontoppidan: *Annales* bd. 2, s. 796–797, dateret 23-10-1526.

[24] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 99–120 + s. 207–215.

[25] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 104.

de nye bisper, og man havde heller ikke udsigt til at få nogen så længe Aage Sparre sad i Lund. Ved at støtte Sparre, som ikke var bispeviet, og samtidig forhindre eventuelle nye bisper i at søge deres anerkendelse andetsteds, ville det lykkes kongen i tidens løb at blive den egentlige leder af den danske kirke. Ærkebispens var direkte afhængig af kongens støtte, og de nye bisper ville komme i en lignende stilling. Tanken var at indføre en national fyrstekirke.

Vi har ikke spor af, at der er blevet indledt forhandlinger med Rom eller af at rigsrådet i 1526 er gået med til at indføre ordningen uden forlig med kurien. Men kongen viste sig at være stærk nok til egenmægtigt at gennemtvinge den.

Andetsteds i sit oplæg havde kongen klaget over, at man ikke efterlevede hans breve. Dertil svarede rigsrådet, at det kendte man ikke noget til og anmodede om at få forelagt de konkrete tilfælde. Samtidig benytter man lejligheden til at besvære sig over værnebrevene og gøre opmærksom på, at de strider mod landets lov. En sådan indstilling til loven fra kongens side kunne kun fremme foragten for loven hos resten af befolkningen [26]. Dermed er rigsrådets stilling til kongens beskyttelse af Tausen, som er det eneste kendte værnebrev for en protestant før herredagen 1526, givet: det er stridende mod landets lov, at kongen tager gejstlige direkte under sin beskyttelse og således undrager dem den gejstlige jurisdiktion. Flere gange i rigsrådets svar vender man tilbage til påstanden om, at denne tilstand må ændres. Efter besvarelsen af kongens oplæg kommer rigsrådet selv med nogle anmodninger til kongen [27]. Af vigtighed for kirken er det, at man beder kongen opretholde den nuværende kirkeordning: så længe kristendommen og menige kristne fyrster ikke gøre anden skikkelse over kristendommen, altså indtil et eventuelt kirkemøde måtte beslutte en generel nyordning. Endvidere skal kongen undlade at udstede flere beskærmelsesbreve, idet det tilkommer bispen og ikke ham at afgøre, hvem der må prædike i de forskellige stifter; og endelig anmoder man om at bisperne må få myndighed til at forestå eventuelle reformer inden for klostervæsenet. Rigsrådets kirkepolitik er, at kongen skal holdes uden for kirkens interne forhold, bispernes myndighed må ikke krænkes, og et direkte brud med Rom skal undgås, selv om man på den anden side også gerne vil spare de penge, der betales for konformats ved nybesættelser af bispestolene.

[26] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 108.

[27] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 113–114.

Kongens svar på rådets krav er i det store og hele en afvisning [28]. Han håber, han hidtil har skikket sig som en kristen fyrste og ikke krænket kirkens privilegier, men skulle der være noget at klage over, kan rådet bare rejse sagen. Ligeledes hævdes det, at den kristne skikkelse hidtil er blevet opretholdt i riget, så heller ikke her skulle der være noget at klage over. Med hensyn til beskærmelsesbrevene er de udgivet for at forsvare folk imod uret, som det er enhver konges pligt at gøre, og i øvrigt har han kun givet befaling til at prædike Guds ord og evangeliet, og kommende breve vil heller ikke indeholde andre krav. Altså en tilkendegivelse af, at det ikke er slut med værnebrevene. Kun med hensyn til bispernes ret til at reformere klostrene tilkender kongen, at det vil han ikke blande sig i.

På denne stejle kurs fra kongen svarer rigsrådet med en lignende stejl gentagelse af kravene [29]. Man glæder sig over, at kongen vil holde kirken ved privilegier og friheder, men hævde, at det ikke er sket hidtil, idet sager, som lå under dens jurisdiktion, er blevet den frataget ved kongebreve. Ligeledes er det udmærket, at kongen vil holde den kristelige skikkelse i riget, men værnebrevene må væk, så hver biskop frit kan bestemme, hvem der skal prædike inden for hans stift, som det har været under tidligere konger.

Herved bliver sagerne stående, der er ikke mulighed for forlig på dette grundlag mellem konge og rigsråd. I stedet forsøger man at danne en alliance mellem prælaterne og højadelen rettet imod den fremtrængende reformation. Overenskomsten går ud på, at kirken skal lade være med at opkøbe mere af adelens gods mod, at adelen til gengæld med al magt bekæmper kætteriet, især lutherdommen [30]. Det er bemærkelsesværdigt, at de senere så stærke forkæmpere for reformationen Mogens Gøje og Erik Banner nævnes i forbindelse med dette forlig i brevets indledning, men derfor er det ikke sikkert, at de har besejlet det.

Herredagen 1526 er et vendepunkt i dansk kirkehistorie. Kongen viser åbent, at han har til hensigt at etablere en national fyrstekirke, som vil tolerere reformatoriske prædikanter inden for sine rammer. Rigsrådet viser lige så klart, at det ikke vil medvirke, men tvært imod bekæmpe planen efter bedste evne for at opretholde højgejstlighedens magt over de kirkelige sager.

Som en ekstra udfordring til gejstligheden fik Jørgen Jensen Sadolin

[28] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 115–119.

[29] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 207–211.

[30] Trykt DM 2. rk., bd. 4, s. 211–214.

et værnebrev udstedt under selve herredagen lydende på, at han måtte bo i Viborg og der holde skole og undervise i: hvad som nyttigt kan være for unge personer [31]. Dog med den indskrænkning, at han ikke måtte drage folk til sig, som havde evner og mulighed for at læse ved universitetet. Der kan næppe være tvivl om, at meningen med den nye skole, udover at bibringe almindelig kundskabsmeddelelse, var at virke for de reformatoriske tankers udbredelse. Med Sadolins og Tausens tilstedeværelse var Viborg blevet det åndelige centrum for reformationen i det østlige Danmark, og kongen havde personlig tilsagt dem sin beskyttelse.

I løbet af foråret bredte de nye tanker sig yderligere i landet. Vi kan ikke nøjagtigt følge udviklingen, men det er i 1527, at bevægelsen får fat på Fyen. Den udgår fra Assens, hvor den senere så kendte reformator Peder Laurentsen virkede fra karmeliterklostret og Chr. Skrok som præst ved sognekirken [32]. Inden årets udgang følte biskop Jens Andersen, at situationen var blevet så betænkelig, at han måtte gribe ind. Det skete med et sendebrev til borgmester og råd i Assens, som advares mod lutheranerne og samtidig opfordres til at bevise den lutherske tro udfra biblen. Bispens vil så enten gendrive eller antage det [33].

Med direkte årsag i uroen indkaldte man til herredag i Odense i august 1527 for at forsøge at løse de kirkelige problemer, som man jo havde ladet ligge året før. Rigsrådet og prælaterne havde denne gang skiftet taktik. Sidste herredag havde lært dem, at det ikke hjalp at henvise til kongens forpligtelser ifølge håndfæstning til at bekæmpe reformationen og støtte den etablerede kirke. Derfor henviser man til, at bønderne i Jylland og andetsteds er begyndt at slutte sig sammen imod kirken og prælaterne, og man kan frygte, at det er Chr. 2.s rådgivere som står bag urolighederne. Hvis det får lov til at fortsætte, kan man formode, at angrebene rettes mod kongen og adelen umiddelbart efter kirken, lige som det var sket under et bondeoprør i kong Christoffers dage [34]. Med denne nye begrundelse kommer de gamle

[31] Fr. 1.s reg., s. 124, dateret 1-12-1526.

[32] Om Skrok se H. F. Rørdams artikel KS 5. rk., bd. 5, s. 644 ff. Om reformationen i Assens se H. F. Rørdams afhandling i Saml. t. Fyens Top. Hist., bd. 1.

[33] Trykt i Saml. til Fyens Top. Hist., bd. 1, s. 228-229.

[34] Rigsrådets oplæg trykt DM 2. rk., bd. 5, s. 215-220. En kortere redaktion er optrykt i Paludan Müller: Herredagene i Odense 1526-27, s. 85-86, og har antagelig været den kongen har udarbejdet sin besvarelse efter da den til forskel fra den lange indeholder kravet om at de forløbne munke skal i kloster eller landsforvises, et krav kongen jo svarer på, noget allerede P. M. var opmærksom på.

kendte anmodninger til kongen, nemlig at han skal holde kirke, adel og andre indbyggere ved deres privilegier og tilbagekalde værnebrevne til forløbne munke. Endvidere klages der over, at tiggermunkene ikke længere får tilstrækkelig med almisser og udsættes for vold. Der nævnes en konkret sag, hvor to ridende hofmænd har overfaldet nogle munke fra sortebrødreklostret i Vejle, da de var på vej til Viborg.

Kongens svar er som på sidste herredag totalt afvisende [35]. Han nægter at have givet anledning til oprør og sammensværgelser, da han altid har overholdt privilegierne og agter at blive ved med det. Derimod er der blevet klaget fra bønder og borgere over, at præster og prælater opkræver for store afgifter. Da der klages fra begge sider anbefaler kongen, at sagen bliver ordentlig undersøgt på et nyt møde.

Med hensyn til Chr. 2.s påståede intervention i danske forhold har kongen bemærket, at Hans Mikkelsen og andre sender bibler ind i landet forsynet med propagandabilleder for den afsatte konge. Det skal ikke længere tilstedes.

Kongen kan ikke tvinge befolkningen til at give munkene almisser, da det er en frivillig sag, men sker der dem overlast, vil de skyldige blive straffet. Den gamle sag om værnebrevne behandles på en ny måde. Kongen hævder, at den kristne tro er fri, og at han ikke vil tvinge nogen til en bestemt tro, enhver må forholde sig i den sag, som han vil forsvare over for Gud på dommedag. For at man ikke skal sige, at kongen gennem sine værnebrevne vil gennemtvinge en bestemt tro, vil han fra denne dag ikke udstede flere. Men hvis der er nogen, der prædiker det, som er gudeligt og kristeligt og ikke til oprør, da vil kongen tilstede det og ikke tolerere, at de overfaldes.

Det må her bemærkes, at der ikke siges noget om, at prædikanter skal have biskoppens tilladelse til at prædike, som prælaternes krav lyder. Det er blandt andet det, der ligger i deres ønske om, at privilegierne skal overholdes. Kongens holdning var altså stadig den samme, at bispernes monopol på at beskikke prædikanter skulle brydes. I øvrigt overholdt han ikke løftet om at undlade udstedelse af flere værnebrevne. F. eks. fik malmøreformatoren Claus Mortensen så sent som 1532 et protectorium [36].

Sideløbende med debatten mellem konge og rigsråd er der brydninger mellem på den ene side prælaterne og på den anden side adelen i forening med kongen. Vi har bevaret et svar fra prælaterne på et

[35] Kongens svar DM 2. rk., bd. 5, s. 288–293.

[36] Fr. 1.s reg., s. 390.

krav om, at kronens og adelens tjenere (herunder bønder) skulle fritages for alle afgifter til biskopperne samt sagesfald. Man bemærker, at kongen er ved at drage adelen over på sin side i modsætning til sidste herredag, hvor det var prælaterne, adelen allierede sig med. Lokkemaden er den store økonomiske fordel adelen kan få, hvis bispetienden bortfalder inden for dens besiddelser [37]. Prælaterne prøver at forsvare sig med at hævde, at det ikke alene er dem der angribes med forslaget, men hele den kristne kirke, og at de er forpligtet på at forsvare kirkens besiddelser, ligeså vel som kongen skal forsvare rigets. Endvidere henvises til den store hjælp og støtte prælaterne allerede har ydet til riget gennem ekstraordinære skatter, ja, så stor har hjælpen været, at uden den havde adelen slet ikke kunnet klare sig. Derfor kan prælaterne ikke antage forslaget, men anmoder i stedet kongen om at forsvare kirkens privilegier og friheder, som han selv har svoret på sin kroningsdag. Til adelen henstilles det at betænke, at prælaterne er af samme stand og slægt som de samt at tage hensyn til kirkens ret og den store hjælp, man allerede havde ydet. Prælaternes svar på kongens forsøg på at drage den verdslige adel over på sin side var at understrege blodets bånd. Fremtiden skulle vise at økonomisk vinding ofte var en stærkere faktor end stands- og slægtssammenhold.

Prælaterne kom med endnu et indlæg i samme sag, hvor de skarpere formulerede kravene til konge og adel [38]. Det krævedes at biskopper og prælater skulle beholde jurisdiktionen. Den fulde bispetiende skulle gennemføres. Præster og munke skulle pådømmes af deres gejstlige foresatte undtagen i sager vedrørende jordbesiddelser. Forløbne munke og lutherske præster skulle enten tilbage i deres klostre eller forlade landet. Dette skulle være gældende indtil et almindeligt koncilium blev holdt. Til sidst meddeles, at nogle adelsmænd har indgået et forbund imod kirken og gejstligheden, hvilket ikke før var set. Man beder kongen være opmærksom på sagen, da en sådan sammensværgelse er den sikreste vej til at få Chr. 2. tilbage.

I debatten mellem kongen og det samlede rigsråd kommer rådet med et gensvar på kongens indlæg [39]. Tilsyneladende har rådet opgivet at få gennemført afgiftsfrihed for adelsjorden. Man forlanger, at den fulde tiende, altså også bispetiende, skal gennemtvinges, men til gengæld skal alle andre afgifter til bisperne bortfalde. Kravet om til-

[37] Prælaternes svar DM 2. rk., bd. 5, s. 293–299.

[38] Trykt DM 2. rk., bd. 5, s. 303–306.

[39] Trykt DM 2. rk., bd. 5, s. 299–303.

bagekaldelse af beskærmelsesbrevene opretholdes sammen med kravet om, at forløbne munke skal tilbage i klostrene eller landsforvises. Bisperne skal efter en fastsat frist selv dømme i sager om protestantisk prædiken inden for deres stift, ligesom det skal være dem, der bestemmer hvem der skal prædike.

Kongens sidste svar på rigsrådets krav åbner ingen mulighed for forlig om de centrale problemer [40]. Han anbefaler, at man skal forsøge at finde frem til et forlig i uenigheden mellem gejstlige og verdslige om adelens tjeneres fritagelse for afgifter til bisperne. Beskærmelsesbrevene kan derimod ikke tilbagekaldes medmindre indehaverne forbyder dem gennem deres optræden eller prædiken. Hvis rigsrådet har noget at sige nogen bestemt præst på, så kan det nævne ham ved navn, og hvilke anklager man har imod ham. Kongen vil da tage sagen op. Det er en udfordring til bisperne, som jo netop hævder, at slige sager hører ind under deres jurisdiktion.

Munkene kan kongen ikke tvinge tilbage i klostrene, deri må enhver handle, som han kan forsvare det over for Gud, især når det er muligt, at mange munke forlader klostrene på grund af disses ringe økonomiske forhold.

Hermed slutter vore efterretninger om forhandlingerne. Klimaet var ikke gunstigt for et forlig, men i modsætning til 1526 fik man sammenstillet en recess, der forsøger at fastslå noget af det, som man var nået til relativ enighed om [41]. Bisperne får lov til at beholde deres jurisdiktion, men en del af de bøder som før tilfaldt kirken skal nu gå til kronen og adelen, når det drejer sig om deres tjenere. Af Helgesens skarpe vurdering af dette angreb på kirkens rettigheder [42] kan man se, at det var lykkedes kongen at beskadige det gode forhold mellem adel og kirke. At kirken beholdt sin jurisdiktion havde i øvrigt ikke den store værdi, når kongen samtidig fastholdt udstedte værnebrev og krævede, at der skulle være trosfrihed i landet. Kirkens gevinst lå på et andet felt, nemlig i bestemmelserne om, at den fulde bispetiende skulle gennemtvinges, noget der hidtil ikke var lykkedes. Der var dog åbnet mulighed for, at et sogn kunne vælge at betale alle de gamle biskopsafgifter i stedet [43]. I almindelighed lover kongen i forening med adelen at beskytte og forsvare kirken. Gejstligheden

[40] Trykt Paludan Müller: Herredagene i Odense 1526–27, s. 87–90.

[41] Trykt Paludan Müller: Herredagene i Odense 1526–27, s. 73–76, dateret 20-8-1527.

[42] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 111.

[43] At denne ret er blevet benyttet viser Fr. 1.s reg., s. 216–217.

skulle beholde sit gods og ikke stævnes for verdslige domstole undtagen i sager, der angår jordbesiddelser.

Gejstligheden slipper for den store økonomiske katastrofe i 1527, men må til gengæld opgive at tvinge konge og rigsråd til en skarp kurs over for protestanterne. Efter recessen stod de helt afgørende kirkelige spørgsmål tilbage om munkenes ret til at forlade klostrene og bispernes ret til at forbyde reformatorisk prædiken inden for deres område. Herredagen havde vist, at disse modsætninger ikke kunne løses ved forhandlinger, der måtte en styrkeprøve til. Kongen havde tilkendegivet, at han ønskede, at begge krisetndomsformer skulle have lov til at blive forkyndt, og ingen skulle tvinges til at antage en tro imod sin overbevisning. Senere skulle han opgive denne tolerante holdning.

Foruden recessen har vi underretning om et par andre breve om kirkelige anliggender man lod udsende. Det drejer sig om et brev som forbyder overfald på tiggermunke, men samtidig indskærper frivilligheden af at yde almisser. Endvidere forbydes de før omtalte propagandaskrifter for Christian 2., selv om de er kombineret med biblen [44].

Var dette virkelig hele resultatet af herredagen? Herom har kirkehistorikerne været uenige, idet det er blevet hævdet, at der også blev udsendt et toleranceedikt, som lovfæstede trosfriheden [45]. En senere modifikation taler om et generelt værnebrev egenmægtigt udstedt af kongen, men med lignende indhold som det påståede toleranceedikt [46]. Tanken kan føres helt tilbage til Arild Hvitfelds danmarkskronike ,hvor det fortælles, at kongen gav begge religioner lov til at eksistere side om side og det: »bleff constituerit/at hver maatte leffve frij wrandsagit i deris Conscientz« [47]. Vi genfinder påstanden i Pontoppidans *Annales Ecclesiae*, antagelig med Hvitfeld som kilde [48]. Den går så igen i de historiske fremstillinger indtil Casper Paludan Müller i 1857 analyserer baggrunden for teorien og når frem til, at der ikke har været noget toleranceedikt [49]. 1927 fandt J. O. Ander-

[44] Udkast fra geheimearkivet trykt Paludan Müller: *Herredagene i Odense 1526–27*, s. 90–91.

[45] Stærkest er tesen fremsat af J. O. Andersen i: *Festskrift til Erslev. Kbh. 1927*, s. 227–270, under titlen: *Er 1527 i retslig Henseende Epokeaaret i dansk Reformationshistorie?*

[46] Erik Sjøberg: *Odenseprivilegiet af 1527*. HT 12. rk., bd. 2, s. 337–362.

[47] Hvitfeld: *Danmarckis Rigis Krønike*, bd. 2, 2. udg. Kbh. 1652, s. 1301.

[48] Pontoppidan: *Annales*, bd. 2, s. 806.

[49] Paludan Müller: *Herredagen 1526–27*.

sen nye kilder, som syntes at bekræfte, at der alligevel havde været et toleranceedikt omend af et lidt andet indhold end det Hvitfeld nævner [50]. Denne teori er i de seneste år blevet modificeret af Erik Sjøberg til at dreje sig om et kongeligt værne- og privilegiebrev til luthererne [51].

Da vi ikke har selve ediktet, eller afskrifter af det, bevaret, må det bero på en vurdering af, hvilket vidnesbyrd, de kilder der omtaler det, bringer og dettes troværdighed, om vi vælger at antage teorien om, at der har været en eller anden nu tabt bestemmelse fra herredagen i 1527. Derfor er det nødvendigt endnu engang at se på de overleverede vidnesbyrd.

Det vægtigste argument findes i Poul Helgesens Skibbykrønike, hvor han i sin skildring af herredagen omtaler, at der, foruden den af os kendte reces, blev udstedt nogle breve (eventuelt »et brev«: »littere decretales«), som gav kongens beskærmelse til de munke og præster, som ville gifte sig eller forlade den gejstlige stand under påberåbelse af den evangeliske lære [52]. Dette skete endda uden, at bisperne vidste noget om det eller var blevet spurgt. Da Helgesen var vel informeret om hvad der foregik på herredagen, må der tillægges hans vidnesbyrd stor vægt. Dog afsvækkes det noget af hans stærkt polemiske holdning i sit skrift og dettes karakter af at være et led i tidens løbende debat. På den anden side skriver han for sin samtid, der udmærket kendte et sådant brev, dersom det havde eksisteret, så han kunne ikke tillade sig at forvanske kendsgerningerne alt for meget uden at forfejle sit politiske mål med skriftet. Endelig må det bemærkes at denne del af Skibbykrøniken antagelig ikke er nedskrevet før ca. 1530–31, så en mulig erindringsforskydelse kan ikke udelukkes. Den kan dog næppe være så stor at den får Helgesen til at forveksle herredagen i 1527 med den i 1526, og det ville i øvrigt blot være at flytte vores problem et år. Da det er helt usandsynligt, at han ikke har haft kendskab til et brev af det nævnte indhold udstedt på et eller andet tidspunkt, er det mest rimeligt at følge hans datering, da intet taler imod den udover, at brevet ikke er overleveret, og den vanskelighed møder vi lige meget, hvornår vi henlægger begivenheden til. Altså må vi på Helgesens autoritet fastslå, at kongen i løbet af herredagen i 1527 udsteder et eller flere breve, der giver munkene ret til frit at forlade klostrene og gifte sig under henvisning til den protestantiske lære.

[50] J. O. Andersen: »Er 1527 i retslig Henseende – – –?«

[51] E. Sjøberg: HT 12. rk., bd. 2, s. 337–362.

[52] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 112.

I 1533 udgiver malmøreformatoren Peder Laurentsen stridsskriftet »En stakket undervisning«, hvor han går i rette med nogle af bispernes nye besetmmelser [53]. Heri skriver han blandt andet imod den nye bestemmelse om, at prædikanterne skal søge bispens tilladelse til at prædike inden for stiftet. Det er ikke alene imod kirkeloven og biblen men: »Det er oc emod kongelige maiestatis recess oc priuilegium, som han haffuer giord oc giffuet i Othensse herredag, alle som kan oc ville rettelige oc renlige effter den hellige scrift predicke oc lære, at de maa det gøre frilige alle wegne i alle hans naadis land, huort de bliffue kallede, Eller huor de see at behoff gøris« [54].

Her er ikke længere tale om et kongeligt værnebrev, men om en recess, altså en lovgivning som også ville kræve rigsrådets tilslutning. Alene dette vækker mistro, idet det er overordentligt usandsynligt, at rigsrådet i 1527 ville være gået med til at give en sådan bestemmelse lovkraft. Laurentsen er heller ikke så pålidelig en kilde som Helgesen. På dette tidspunkt har hans kontakter med dem, der deltog i herredagen været langt ringere end Helgesens. En anden ting, der afsvækker Laurentsens vidnesbyrd er at kongen i 1530 i sin såkaldte købstadsordinans medtog en bestemmelse om, at de der har nåden frit må prædike i kongens købstæder og andetsteds, så længe de holder sig til skriften [55]. Denne bestemmelse minder meget om den af Laurentsen citerede. Hvis Laurentsens reces havde eksisteret fra 1527, ville denne del af købstadsordinansen have været overflødig. Som vi senere skal se er købstadsordinansen blevet anvendt, så den har altså fået lovkraft. Spørgsmålet er nu om Laurentsen tager fejl af Odense herredag og Københavns herredag 1530. Det kan ikke med sikkerhed afgøres, men det ville unægtelig i 1533 være mere naturligt at henvise til en bestemmelse fra 1530 end til en lignende fra 1527. Endvidere har der antagelig eksisteret en afskrift af købstadsordinansen i Malmø byes arkiv, som Laurentsen har haft rig lejlighed til at læse.

Af disse grunde må jeg forkaste Laurentsens oplysning for 1527. Vil man vælge at stole på ham, må man være klar over, at det i hvert tilfælde ikke kan være tale om det samme aktstykke, som Helgesen nævner. Denne taler om et kongeligt værnebrev, hvorimod Laurentsen nævner en reces af et helt andet indhold. Derfor må man i så fald arbejde med to nu tabte aktstykker fra herredagen i 1527.

[53] Trykt i H. F. Rørdam: »Skrifter fra Reformationstiden«, 1–5, 1885–90, som nr. 5.

[54] »En stakket Undervisning«, s. 38.

[55] Trykt DM 4. rk., bd. 6, s. 36–41.

J. O. Andersen hævder i sin afhandling, at herredagen i 1530 synes at forudsætte et toleranceedikt, som fastsætter skriften som norm for prædiken [56]. Det er svært at se logikken i dette. Da det er kongen som indkalder herredagen, kan han vel også frit bestemme, at der skal debatteres med skriften og kun skriften som norm. Heller ikke prædikanternes 12 klagemål over bisperne forudsætter noget toleranceedikt eller almindelig prædikefrihed med skriften som norm, snarere tværtimod [57]. I artikel 11 klages der over, at almuen ikke selv må tilkalde sig evangeliske tjenere (prædikanter). Dette ville have været en oplagt lovkrænkelse, dersom man havde haft prædikefrihed i landet, og hvad ville have været mere naturligt end at henvise til den lov som gav friheden. Men i begrundelsen for rimeligheden af den manglende frihed til at kalde evangeliske prædikanter henvises der kun til biblen, kirkeloven og »redeligt skell«. Nogen stærkere sandsynliggørelse af, at prædikefriheden i 1530 ikke har været lovfæstet i Danmark, kan man næppe tænke sig.

Kun et eneste sted i klagerne nævnes en reces. Det er i klage nr. 2, hvor bisperne beskyldes for, at de imod deres forpligtelse og reces til kongen ikke prædiker eller skikker lærde sognepræster og prædikanter til sognene. Dette er ikke nogen speciel protestantisk klage. Det var almindeligt ud over landet, at embederne passedes dårligt, og præsterne var ulærde. Den klage kunne lige så godt være fremkommet fra reformkatolsk side. Og selvfølgelig ville ingen nægte, at det hørte med til en biskops forpligtelser at forkynde evangeliet og sørge for duelige præster. Der er derfor ingen grund til at tro, at en reces, som indeholdt en sådan bestemmelse, samtidig skulle tale i evangelisk ånd.

Vi mangler nu kun at tage stilling til Hvitfelds beretning. Der er ikke noget i den, som tyder på, at han selv har set toleranceediktet. Derimod kan forestillingen om det meget vel være opstået ved at tage de forskellige udtalelser fra kongen under herredagen og kombinere dem med Helgesens og Laurentsens oplysninger for ad denne vej at konstruere et edikt [58]. Derfor kan man ikke fæste lid til Hvitfelds påstand om en tolerancelovgivning. Den kan meget vel være konstrueret ud fra de forhandlingsindlæg og andre kilder, vi også kender.

Oskar Andersen konstruerer på basis af de forskellige kilder ind-

[56] J. O. Andersen: »Er 1527 i retslig Henseende – – ?«, s. 246 ff.

[57] De tolv klagepunkter trykt i Rørdams »Skrifter fra Reformationstiden«, 4, s. 55–59.

[58] Hvitfeld, s. 1301.

holdet af ediktet, som han gengiver i tre hovedpunkter [59]. Først skulle bisperne overalt, hvor det tiltrængtes, beskikke præster, som kunne prædike det hellige evangelium. Denne bestemmelse kan man slutte sig til fra rigsrådets svar til kongen, hvor man i forbindelse med angrebene på værnebrevene understreger bispernes forpligtelse til at beskikke præster, som kan lære det hellige evangelium og kristi ord [60]. Dette kombineres med prædikanternes henvisning i de tolv klager til den samme forpligtelse. Hertil er at sige for det første, at man ikke fra en bemærkning i et forhandlingsforløb kan slutte til at den er blevet til lov. Dernæst at forpligtelsen til at skikke duelige præster, hvilket er det sætningen betyder, selvfølgelig påhviler enhver biskop, og den omtalte reces behøver ikke at hidhøre fra 1527. Konklusionen bliver, at den første bestemmelse ikke har baggrund i kilderne.

Anden paragraf er hentet fra Laurentsens anførte oplysning, og må derfor afvises af de allerede nævnte grunde.

Tredie bestemmelse skulle handle om udtrædelse af klostrene og munkes ret til at gifte sig. Her henvises atter til kongens udtalelser på herredagen og Skibbykrønikens vidnesbyrd. Vi kan heller ikke her slutte fra forhandlingsindlæg til lovgivning, men denne gang kan vi kombinere med Helgesens oplysninger. De er, som ovenfor anført, af en sådan karakter, at de vanskeligt kan afvises, især når det af Helgesen nævnte indhold af bestemmelsen nøje svarer til kongens indstilling til sagen.

Vi må derfor antage at den tredie af Oskar Andersens bestemmelser virkelig har eksisteret. Men det må på det kraftigste understreges, at da vi bygger på Helgesen, er det også nødvendigt at godtage hans oplysning om, at der er tale om et kongeligt beskærmelsesbrev og ikke nogen egentlig lovgivning. Endvidere kan man ikke finde holdepunkt for, at brevet har indeholdt andet og mere end det, der er nævnt i Skibbykrøniken.

Erik Sjøberg forsøger også at rekonstruere det privilegie- og værnebrev, han mener er blevet udstedt. Han får det til fire punkter [61]. Det første er identisk med Oskar Andersens første punkt og baseret på det samme kildemateriale, så det må afvises med de samme argumenter. Andet punkt er også identisk med Andersens punkt to, så heller ikke det behøver yderligere gendrivelse. Ligeledes svarer tredie be-

[59] J. O. Andersen: »Er 1527 i retslig Henseende --?«, s. 258 ff.

[60] Trykt DM 2. rk., bd. 5, s. 302–303.

[61] HT 12. rk., bd. 2, s. 358–359.

stemmelse til Andersens nr. 3, men da det her betegnes som et privilegie- og værnebrev, som forfatteren udtrykkelig anfører kun har kongen som sin ophavsmand, kan jeg tilslutte mig, at et brev med det indhold har eksisteret.

Sjøberg tilføjer et fjerde punkt, at kongen ikke vil tillade overfald på dem som prædiker gudeligt og kristeligt. Kilden er her kongens udtalelse under forhandlingerne [62] og intet andet. Som i tidligere tilfælde mener jeg ikke man kan slutte fra en udtalelse under et forhandlingsforløb til, at den er blevet gjort til lov.

Tilbage af tolerancediktet bliver kun det værnebrev Helgesen omtaler, og som har givet munkene tilladelse til at forlade klostrene og gifte sig.

Men udover dette værnebrev har der eksisteret endnu en lovgivning fra 1527 om de kirkelige forhold. Da Joakim Rønnow i 1529 overtog Roskilde stift måtte han love at betale den sum penge til kongen som normalt betaltes til Rom og samtidig forpligte sig til ikke at sende penge til kurien. I hans endelige forpligtelse fra 24-6-1529 angives det, at denne ordning er truffet af kongen og rigsrådet sammen på sidste herredag i Odense [63]. Set fra 1529 var den nærmest foregående herredag i Odense i 1527. Brevet er beseglet af en del rigsråder, blandt andet Stygge Krumpen, så rigsrådet kan ikke have været uvidende om påstanden om dets medvirken ved standsningen af betalingerne til Rom. Var den urigtig, ville det have protesteret eller nægtet at besegle dokumentet. Kongens påstand må derfor godtages. Tidsangivelsen kan næppe heller anfægtes, kun to år efter begivenheden må rigsrådet have vidst hvad det har indvilliget i og hvornår. Vi må derfor regne med, at der på herredagen 1527 er truffet endelig beslutning om at forbyde prælaternes betalinger til Rom for anerkendelse.

At det skete i 1527 og ikke på herredagen i 1526 støttes af ordvalget i det forpligtelsesbrev Knud Gyldenstjerne måtte udstede til kongen [64] i januar måned 1527, altså i perioden mellem herredagen 1526 og 1527. Her får Gyldenstjerne forbud mod at sende penge til Rom, og som i Rønnows forpligtelse nævnes det, at rigsrådet har fundet det uheldigt med de mange penge som sendes ud af landet,

[62] Trykt DM 2. rk., bd. 5, s. 293.

[63] H. Knudsen: Joakim Rønnow – udvalgt Biskop i Roskilde. Kbh. 1840, s. 32–35.

[64] Trykt i Fr. Münter: Den danske Reformationshistorie, bd. 1, Kbh. 1802, s. 541–543.

men derefter angives det, at det er kongen der har bestemt, at det skal ophøre. Rigsrådets samtykke nævnes ikke. På baggrund af dateeringen og teksten i brevet til Gyldenstjerne kan man slutte at det endnu ikke har foreligget og, at kongen i første omgang har gennemtvunget bruddet med Rom på egen hånd. Nationalkirkens indførelse i retsdydig forstand må sættes til 1527 og ikke 1526, hvad Hvitfeld i øvrigt også anfører[65].

Men hvorfor gik rigsrådet med til at standse betalingerne til Rom i 1527, når det i 1526 søgte at undgå en afgørelse? Det er ikke usandsynligt, at det hænger sammen med, at pavens magt netop i sommermånederne 1527 var stærkt svækket efter Karl 5. i maj havde plyndret Rom og fordrevet paven til Engelsborg. Under sådanne forhold var det ikke så farligt at bryde med Rom, måske endda det politisk klogeste, hvis der ikke kom en ordening i stand mellem kejseren og paven. Karl 5. besad trods alt magten til at sætte Chr. 2. i stand til at generebro sine tabte riger.

Resultatet af analysen af herredagen i 1527 bliver da, at vi må regne med, at der er udstedt i hvert tilfælde fem aktstykker vedrørende de kirkelige sager. Først recessen af 20-8, som vi kender. Dernæst de to breve angående forbuddet mod indførelse af Chr. 2.s propagandistiske skrifter og om frivilligheden til at give munkene almisse. Endvidere de kongelige værnebrevne som giver munkene ret til at forlade klostrene og gifte sig, og endelig en rigsrådsbeslutning om, at der ikke længere skulle sendes penge til Rom som betaling for konformation på bispedømmer.

Det skulle nu vare tre år før de kirkelige spørgsmål atter kom i søgelyset på en herredag. Indtil da var de meget ufuldstændige ordninger

[65] Hvitfeld, s. 1302. I forbindelse med bestemmelsen af tidspunktet for afbrydelsen af forbindelsen med Rom, må der også tages stilling til Anders Gyldenstjerne-sagen. Gyldenstjerne var blevet dekan i Roskilde, men kapitlet nægter at udbetale ham hans løn, da han endnu ikke er pavelig anerkendt. Da Gyldenstjerne klager til kongen sender denne et brev til kapitlet, hvori han fortæller kapitlet at han og rigsrådet har lavet den ordening at der ikke længere skal søges konfirmation i Rom. Brevet er optrykt i Pont. Ann., bd. 2, s. 817-818, men desværre i en tysk oversættelse, så vi ikke længere kender originalteksten. Udstedelsesdatoen er 10-8-1527 og stedet »Rudgaard«, antagelig identisk med »Rugaard« i nærheden af Odense. Hele tonen i brevet viser at der er tale om en nyhed som kongen beretter, så nyordningen må være kommet i stand kort forinden, måske samme dag. Rugaard var på dette tidspunkt bortforpagtet til Jørgen Quitzow, Fyns landsdømmer. Formodentlig er rigsrådet samledes med kongen derude straks efter dennes ankomst fra Jylland, og ved den lejlighed er man enedes om at ophæve forbindelsen med Rom.

fra 1526–27 samt kongens håndfæstning det eneste retsgyldige, man havde at gå efter. Håndfæstningen var allerede krænket så mange gange, at de kirkelige bestemmelser heri nærmest må betegnes som døde og magtesløse bogstaver. Tilbage bliver så ordningerne fra 1526/27, hvor gejstligheden nærmest havde beskæftiget sig med at undgå for store økonomiske tab og ikke havde mægtet at gøre noget virkeligt for at bremse den fremstormende reformiver. Disse svævende juridiske forhold gav kongen en høj grad af handlefrihed, som gjorde, at han i vid udstrækning kunne sætte sin vilje igennem på det kirkepolitiske område.

Efter 1527 begyndte reformationskampen for alvor i Danmark. Protestanternes større frimodighed var vel ikke uden sammenhæng med, at kongen nu så klart havde tilkendegivet, at han ville tolerere deres angreb på katolikkerne. Hans Tausen og Sadolin fortsætter arbejdet i Viborg, og et nyt brændpunkt opstår da Claus Mortensen i 1527 tager fra København til Malmø og der grundlægger en protestantisk menighed. Snart får han Hans Spandemager til hjælp. På et tidspunkt må de drage i eksil til Haderslev, hvor de antagelig har fået undervisning på den danske præsteskole, men får atter lov til at vende tilbage til Malmø.

Ærkebisen kunne ikke stiltiende se på, at der prædikedes protestantisk inden for hans stift, så han tog sidst i 1528 ned til Malmø for at forelægge prædikanterne et klageskrift med krav om gendrivelse [66]. Sagt med andre ord ærkebisen tilbød at tage en disputats med den nye retnings repræsentanter. Selv om det er tvivlsomt, hvorvidt det kunne have ført til nogen større forståelse, så var det dog et forsøg på at undgå, at modsætningerne blev så skarpe, at prædikanterne skulle nægte at anerkende bisen som deres overordnede. Prædikanterne reagerede ved at undlade at besvare klagerne. Da det næppe har været manglende teologisk formåen, der var skyld i denne tilbageholdenhed, som Helgesen antyder [67], må det forstås som en tilkendegivelse af, at man ikke ønskede nogen som helst forbindelse med ærkesædet. Denne holdning var meget forskellig fra f. eks. Tausen, der hele tiden søger at undgå et for skarpt brud. I 1528 besvarer han et sendebrev fra biskop Jens Andersen i Odense hvori bisen advarer Viborg borgere imod protestanterne. I sit svar taler Tausen om religiøs tolerance og tilbyder at tage ned til Odense for at tale med

[66] Brevet hvori sagen gengives trykt DM 1. rk., bd. 3, s. 236 ff.

[67] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 115.

bispen, lige som han udtrykkelig anfører, at det ikke er bispens store rigdomme man er ude efter [68]. I det hele taget har man ikke i Viborg den sociale undertone i reformbestræbelserne, som findes i Malmø.

Denne malmøprædikanternes skarpe holdning over for både den etablerede kirkes teologi og hieraki kunne let skabe uroligheder i landet. De tyske bondeoprør var i frisk erindring, og en nedbrydning af hierakiet ville berøve adelen de rige indtægter fra kirkegodset. Tog reformationen den retning, kunne man ikke påregne adelig støtte til protestanterne, tvært imod ville den blive drevet i armene på højgejstligheden, hvilket netop var det kongen ville undgå. En alliance mellem adel og kirke ville give reformationen vanskelige kår i Danmark.

Derfor måtte kongen undgå den skarpe konfrontation mellem protestantismen og det kirkelige system. Debatten måtte koncentreres om teologien og ikke sætte spørgsmålstegn ved kirkens store rigdomme og adelens ret til at besidde de høje embeder.

I den forbindelse var mænd som Tøndebinder og Spandemager farlige. Fik deres retning fremgang, ville reformationen stå i fare for at blive kædet sammen med en revolution og oprør imod adelsvældet. Grevens Fejde kan til dels forklares som et udslag af, at reformationen blev forbundet med et sådant oprør, hvorefter hele den danske adel fandt sammen i modstand, også de der før havde støttet den protestantiske sag.

Kongens problem var at holde protestanternes angreb så fjernt som muligt fra den økonomiske og sociale struktur i landet. Skulle man endelig ind på det, skulle det være på punkter, hvor adelen og højgejstligheden ikke led tab. Hertil var tiggerklostrene særdeles egnede, idet man også fra katolsk side så skævt til disse ofte lidet fornemme munke.

Det kom ikke til den truende konfrontation i Malmø, thi i løbet af 1529 kom der nye folk til at lede den protestantiske bevægelse. Først Peder Laurentsen fra Assens, en forhenværende karmelitermunk og elev af Poul Helgesen. Han bliver leder af en protestantisk skole og viser sig straks mere forhandlingsvenlig over for ærkebispen, idet han samme år udgiver det fordrede svar på bispens klagepunkter [69].

[68] Trykt i H. F. Rørdam: Smaaskrifter af Hans Tausen 1870, »Edt kort antswor til bispens sendebreff aff Othenseek«.

[69] Skriftet er ikke bevaret men kendes fra en registrant over Resens bibliotek. Trykt august 1529, se Lauritz Nielsen: Dansk Bibliografi 1482–1550. Kbh. 1919, s. 60.

I sine skrifter viser han et ønske om ikke at skabe mere strid end nødvendigt med de kirkelige myndigheder og søger i det hele at komme til en forståelse med bisperne, hvor det er muligt. Kun i lærespørgsmålet står han fast [70]. Menigheden og præsterne beordres til at lyde biskoppen i alle sager, der ikke direkte strider imod biblens ord [71], så Laurensen anerkender altså i princippet eksistensen af en vis biskopelig myndighed. Dog gælder det Laurensen som de andre malmøreformatorer, at det sociale element er langt mere fremtrædende end i Viborg, men selv her er kravene præget af moderation. Klostrene og domkirkerne må gerne beholde deres store indkomster, men de skal bruges mere til gavn for de fattige [72].

Laurensens nærmeste medarbejder i Malmø var Frans Vormordsen, en anden frafalden karmelitermunk, som ligeledes i 1529 kom til byen som lærer. Det blev en anden nyoprettet institution han kom til at lede, nemlig en protestantisk præsteskole. Også Vormordsen gjorde, hvad han kunne for ikke at komme i åben strid med ærkebispens, idet han tog til Lund for at få dennes tilladelse til at prædike, hvilket han også fik, efter beretningen endda med en gave på 4 eller 6 gylde til bestridelse af sine udgifter [73].

Vi ved ikke, om kongen står bag ved indkaldelsen af de nye reformatorer til Malmø, men det passede i hvert tilfælde udmærket med hans interesser at få folk derover, som ikke ville virke for udæskende på adelen og højgejstligheden. I øvrigt forblev både Tøndebinder og Spandemager i byen, men man har indtrykket af, at de har præget udviklingen i langt ringere grad end før.

Først fra 1529 kunne kongen regne med, at lederne af reformbestrebelseerne herhjemme ville holde sig væsentlig til åndelige ting samt angreb på tiggerklostrene.

Tilsyneladende var faren for, at reformationen skulle slå over i bondeoprør og revolution nu dæmpet. Kongens andet problem var at sikre den nye trosretning støtte inden for adelen og den etablerede kirke.

[70] I Malmøberetningen fra 1530 (Rørdam: Skrifter fra Reformationstiden, 4, s. 11–13) antydes det at både Ove Bilde, Knud Gyldenstjerne, Joakim Rønnow og måske også Aage Sparre i grunden er gode mennesker men forledt af slette rådgivere.

[71] En stakket undervisning, s. 14–15.

[72] En stakket undervisning, s. 68.

[73] Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse (Heilesens oversættelse), s. 43–44. Skibbykrøniken nævner at man først havde opfattet Vormordsen som reformkattolik. Helgesen: Skifter, bd. 6, s. 115.

Midlerne til opnåelse af dette var givet kongen i hænde ved den lederstilling inden for kirken, han havde tilrevet sig i 1526/27. Han var i stand til at øve en udstrakt kontrol med, hvem der fik de høje kirkelige embeder. Endvidere havde han kontrol med besættelsen af mange præsteembeder gennem kronens patronatsrettigheder, og endelig kunne han lægge pres på de protestantiske prædikanter, der i høj grad var afhængige af kongens gunst.

Første gang kongen fik gavn af sit krav om at betalingerne til Rom skulle afbrydes var, da Jens Andersen i Odense 1527 udnævnte provsten i Viborg, Knud Henriksen Gyldenstjerne til sin efterfølger, når han selv trak sig tilbage. Gyldenstjerne var den eneste gejstlige, som året før havde deltaget i kongens støtte til Aage Sparre, så man kunne regne med, at han støttede tanken om nationalkirken. Endvidere var han adelig. Hermed opfyldtes kravet om, at prælaturerne ikke måtte gives til borgerlige. Med Jens Andersen ville den sidste ikke adelige biskop forsvinde. Der er vist ingen tvivl om, at kongen har påvirket Jens Andersen i sit valg. Vi må regne med, at det er kongens kirkepolitik, som slår igennem her. Gyldenstjerne måtte underskrive den tidligere nævnte særlige forpligtelse til kongen, hvori han bekræftede, at da kongen ikke ville tillade, at der gik penge ud af riget til Rom som betaling for embeder, ville han i stedet give kronen den sum, man plejede at sende til Rom. Dette skulle ske, når han kom i besiddelse af stiftet [74].

Da Knud Gyldenstjerne i 1529 overtog Odense bispestol efter Jens Andersens fratrædelse viste det sig, at han var protestantismen en god mand. Hvitfeld fortæller, at Tausen i dette år, da han skulle til København, lagde vejen over Fyen for at prædike for den nye biskop. Han ville gerne have omvendt ham: »Men hand skaffede der med ingen Fruck« [75]. Det er dog ikke sikkert at udfaldet har været så magert, som Hvitfeld mener, thi året efter føler Dominikanerprovincialen, Hans Nielsen, sig foranlediget til at forfatte en skildring af reformationen i Malmø, stilet til Knud Gyldenstjerne, og advare ham stærkt imod at indlade sig med protestanterne [76]. Hans Nielsen må have haft en begrundet frygt for at den nye biskop nærrede protestantiske sympatier. Om bispen tidligere har været kendt for denne indstilling lader sig ikke efterspore. Tausens besøg kan tolkes både som et forsøg på at overtale en overbevist katolik til at være mindre negativ

[74] Trykt i Münter: Reformationshistorie, bd. 1, s. 541–543, dateret 10-1-1527.

[75] Hvitfeld, s. 1313.

[76] KS 2. rk., bd. 4, s. 23–24. Skriftet kendes kun fra Laurentsens angreb.

over for det nye og som et udtryk for at man fra protestantisk side har ment det kunne nytte at forsøge at påvirke bisen. Det ville passe godt med Frederik 1.s holdning om Gyldenstjerne allerede 1527 havde været påvirket af reformationens tanker, men det lader sig ikke eftervise. Det forhold at han ledsager kongens datter ned til brylluppet med den protestantiske hertug er for spinkelt et grundlag at slutte ud fra.

Først omkring 1532 er det tydeligt, at Gyldenstjerne favoriserer protestanterne inden for stiftet. Han henter Jørgen Sadolin fra Viborg til Odense [77]. Hvilken stilling reformatoren har indtaget er uklart, men selv kalder han sig bispens »adjutor in verbo« [78], hvilket må betyde en art vicebiskop i åndelige anliggender.

April 1532 rejser Gyldenstjerne til Norge for at lede forhandlingerne med Chr. 2., hvorfor bispeforretningerne overgives til generalvikaren Niels Povlsen, men Sadolin må have beholdt sin myndighed som bispens medhjælper i åndelige sager, ellers kunne han ikke have gjort, hvad han nu gjorde.

27-5-1532 var der landemode i Odense, og ved den lejlighed optrådte Sadolin som bispens stedfortræder, idet han fremlagde en katekismus for de forsamlede præster, udgivet i bispens navn, i overensstemmelse med hvilken de herefter skulle prædike [79]. Der bebudes visitats i stiftet, når bisen kommer tilbage, for at kontrollere om nyordningens krav overholdes. For en nyordning var det. Den katekismus som nu i den katolske biskops navn var gjort til norm for forkyndelsen i stiftet var ord til andet en dansk oversættelse af Luthers lille katekismus, og den række spørgsmål, man opfordrede præsterne til at tænke særligt over, svarer ret nøje til artiklerne i Confessio Augustana, som der også henvises til i slutningen. Luther var ikke nævnt, men kunne denne nyordning gennemføres var Fyens stift blevet luthersk uden et sværdslag, og uden at adel og højgejstlighed var blevet økonomisk berørt.

Var dette biskoppens mening, eller handlede Sadolin egenmægtigt? Vi hører intet om gnidninger mellem de to senere hen, og da Gyldenstjerne kommer tilbage foranstalter han en religionsdisputats imellem Sadolin og dennes værste modstander, Niels Povlsen. Sadolin vinder og Povlsen idømmes en bøde [80]. Når bisen lader den overbeviste

[77] Sket sidst i 1531 eller først i 1532, se H. F. Rørdam: Mester Jørgen Sadolin. Odense 1866, s. 35.

[78] *Scriptores Rerum Danicarum*, bd. 8, s. 526.

[79] Trykt i *Nordisk Tidsskrift for Christelig Theologi*, bd. 3, s. 209 ff.

[80] H. F. Rørdam: Jørgen Sadolin, s. 35 og *Scrip. Rer. Dan.*, bd. 7, s. 242.

lutheraner vinde, må det tages som et udtryk for, at han ikke alene godkender det skridt, der er taget under hans fravær, men også selv, i det mindste officielt, anerkender det lutherske standpunkt som værende det katolske overlegent.

Hvorfor gik Gyldenstjerne så vidt i sine indrømmelser til lutheranerne? Hvis han, hvad der ingenlunde er umuligt, selv var lutheraner, er det ikke svært at forklare, så handlede han efter sin samvittighed. Men han gik nu heller ikke tomhændet bort fra den handel. Som indsat af kongen uden anerkendelse fra ærkebispens og uden udsigt til at få den, da ærkebispens heller ikke var anerkendt, var han kun biskop electus, udvalgt biskop, hvilket betød, at han ikke havde sin fulde biskoppelige myndighed. Blandt andet kunne han ikke foretage ordinationer. Joakim Rønnow, som var i samme situation, måtte holde en »viebiskop«, Vincens Kampe over Grønland, til at varetage disse funktioner [81]. Dette dilemma slipper Gyldenstjerne ud af ved sin reform på Fyen. På katekismens titelblad omtaler han sig som: »wdwaldt Ordinerer oc Biscop udi fynsche bispedom«. Betegnelsen er enestående, og må derfor have sin helt konkrete baggrund. Som det fremgår giver den imod kirkeretten den udvalgte biskop ret til at foretage ordinationer. Desuden ligger der i udskriften, at også protestanterne anerkender Gyldenstjerne som deres åndelige overhoved. Anderledes kan Sadolins deltagelse i udgivelsen af katekismen med den forside ikke tolkes. Samme indstilling til bispen viser Peder Laurentsen, når han året efter i sin »Undervisning om præsteembede« kalder Gyldenstjerne for en: »Erlig Prelate oc Biscop« og fremholder hans reform af stiftet som et eksempel til efterfølgelse for de andre bisper [82].

Kongen kunne glæde sig. Lutheranismen var indført i et helt stift, adelen havde beholdt sine økonomiske rettigheder inden for kirken, og det var blevet fastslået, at en kongelig udnævnelse i forbindelse med den foregående biskops anerkendelse, samt måske domkapitlets formelle valg, var tilstrækkeligt til at forlene en præsteviet mand med den biskoppelige myndighed. På ærkebispens og pavens plads i hierakiet havde nu kongen placeret sig. Den nationale protestantiske fyrstekirke var en realitet i Fyens stift.

Man bemærker også, at tolerancestandpunktet er forladt. Det forlanges nu, at alle præster skal prædike efter Luthers katekismus, og vi

[81] P. G. Lindhardt: *Reformationstiden 1513–36*. Kbh. 1965, bd. 3 i »Den Danske Kirkes Historie«, s. 222.

[82] P. Laurentsen: »En sand oc ret cristen underuisning om preste embede och om deriss leffnit, Gifftermaal, oc ret kyskhed«.

hører intet om, at kongen griber ind for at forsvare katolikkernes rettigheder.

29-4-1529 døde roskildebispens Lave Urne, en stærk og myndig forsvarer af den katolske lære. Kongen havde nu atter chancen for at besætte et bispesæde. Det fortælles, at han gerne ville have haft en mand, som ikke var fjendtlig stemt over for den lutherske lære [83]. Derfor varede det noget, før stiftet blev besat, indtil kongen endelig forhandlede sig tilrette med Joakim Rønnow, en af hans hofsinder, som han tidligere havde brugt til diplomatiske sendelser. Det er interessant, at Hvitfeld ikke er det mindste i tvivl om, at det er kongen som har det afgørende ord ved udvælgelsen af biskoppen. Selv om man kan argumentere for, at han læser sin egen tids forhold med den lutherske fyrstekirke ind i fortiden, så tyder valget af en af kongens mænd, tilsyneladende uden nærmere forbindelse med gejstligheden også på, at det er kongen, som her har fået sin vilje.

Der ligger i ordene: »gjerne vilde haft« en mand, som ikke var fjendtlig stemt imod lutherdommen, at Hvitfeld mener, at Rønnow ikke opfyldte dette ønske. Denne vurdering er der, som vi senere skal se, grund til at sætte spørgsmålstegn ved.

Ligesom Gyldenstjerne måtte Rønnow udstede en forpligtelse til kongen [84]. Man mærker, at kongen er blevet dristigere i sine bestræbelser på at støtte protestanterne efter rigsrådets anerkendelse af bruddet med Rom. Det forlanges, at Rønnow skal tillade, at munkene i stiftet gifter sig, hvilket er i overensstemmelse med værnebrevet fra 1527. Hvis der er nogen i stiftet som vil prædike evangeliet, som det kan bevises med den hellige skrift skal bispen forhindre, at de overfaldes med vold. Hvis der er nogen, som vil anklage prædikanter og munke i den anledning skal sagen gå til kongen og rigsrådet. Det er kongens program fra 1527, vi her ser bragt i anvendelse.

Udover dette må den nye biskop love at være kongen huld og tro og til sin tid se til kongens børns bedste. Især gøres der meget ud af troskabsforpligtelsen overfor den søn, som blev valgt til ny konge. Rønnow skal også støtte modstanden imod den afsatte Chr. 2.

Samme dag reverset udstedtes, fik Rønnow kongens stadfæstelsesbrev på stiftet, hvori han loves kronens støtte imod hvem, der måtte ønske at fortrænge ham [85]. Den endelige konfirmation forelå 24-6-1529. Den er beseglet af en del af rigsrådets medlemmer, blandt an-

[83] Hvitfeld, s. 1311–1312.

[84] Münter: Reformationshistorie, bd. 2, s. 701–705, dateret 11-6-1529.

[85] Trykt i Knudsen: Joakim Rønnow, s. 152–153.

det Stygge Krumpen. Dokumentet indeholder forpligtelsen til ikke at betale penge til Rom, men i stedet en tilsvarende sum til kongen. Det er samtidig det tidligere omtalte bevis for, at rigsrådet først i 1527 gik med til at standse betalingerne til kurien [86]. Helgesen beretter i øvrigt, at kongen ikke overholdt sit løfte om kun at kræve det man før sendte til Rom. I stedet for de sædvanlige 1000 gylden forlangtes nu 6000 [87].

Året efter, på samme dag, fik Rønnow endnu en konfirmation på sit stift. Den er i det store og hele enslydende med den foregående, men dog med så mange afvigelser, at man må antage, at der ikke er tale om en fejldatering, når Hvitfeld henfører den til 1530 [88]. Selv ikke med denne sikkerhed følte bispem sig tryk, og allerede 22-7-1530 udsteder kongen sammen med rigsrådet et værnebrev for ham, specielt imod eventuelle repressalier fra Rom i form af f. eks. bandlysning [89]. Endvidere måtte også domkapitlet udstede flere separate breve for at beskærme Rønnow [90].

Således udstyret med beskærmelsesbreve kunne den nye biskop begynde sit virke. Han stod friere end Gyldenstjerne over for kongen, idet han også havde rigsrådets garantier i ryggen. Man kan dog tvivle på, om de katolske dele af rådet ville føle sig forpligtet af garantierne i tilfælde af en konflikt mellem kongen og Rønnow.

Rønnow må i hvert tilfælde have følt sig usikker, idet han søgte at omgå forbudet imod at sende penge til Rom. Han ansøgte den pavelig anerkendte ærkebiskopkandidat, Jørgen Skodborg, om konfirmation [91]. Lykkedes dette, ville han have fuld biskoppelig myndighed og ikke længere være afhængig af de verdslige myndigheders beskyttelse. Skodborg turde dog ikke opfylde anmodningen, så Rønnow måtte nøjes med at være biskop af kongens og rigsrådets nåde. Her røber sig for første gang den grundlæggende uoverensstemmelse mellem kongen og Rønnow i kirkepolitiske anliggender. Rønnow var ikke til sinds at affinde sig med den nationale fyrstekirke med kongen som øverste instans. Han ønskede, at kirken skulle bevare sin traditionelle selvstændighed over for den verdslige magt.

Året efter forsøger roskildebispem atter at få ordnet sin konfirma-

[86] Knudsen: Joakim Rønnow, s. 32–35.

[87] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 117.

[88] Hvitfeld, s. 1318–1319; Knudsen: Joakim Rønnow, s. 35–36.

[89] Münter: Reformationshistorie, bd. 2, s. 706–708.

[90] Optrykt i Hvitfeld, s. 1319–1320.

[91] Hvitfeld, s. 1314–1315; Knudsen: Joakim Rønnow, s. 39–40.

tion gennem Skodborg, men igen uden held [92]. Der var imidlertid også andre måder at svække kongens stilling inden for kirken. På den københavnske herredag i 1530, hvor religionssagen blev heftigt debatteret, fremkom Rønnow med et reformforslag for Roskilde stift, som viser hans kirkepolitik. Han lover at sørge for, at det hellige evangelium prædikeres rent og purt i stiftet. Til gengæld skal det tillades fortsat at holde messer i Vor frue kirke i København, og ingen skal med breve kunne borttrænge sognepræster. Der hentydes til, at kongen ikke skal kunne fratage en sognepræst et embede vilkårligt og give det til en anden. Er der nogen klager over en præst, skal de indgives til bispem, som så vil sørge for en undersøgelse af sagen, og om fornødent sende en ny præst. Dog vil bispem være villig til at høre på råd fra kongen og rigsrådet [93]. Meningen er tydelig. Skal der reformeres i stiftet, skal bispem gøre det og ikke kongen. Den verdslige indflydelse i gejstlige anliggender måtte fjernes. Der blev ikke noget ud af forslaget i 1530, men dele af det indgår i de kirkelige bestemmelser fra herredagen i 1533 efter kongens død.

Endnu en begivenhed må fremdrages for at illustrere Rønnows kirkepolitiske standpunkt. Det er den proces, man førte imod Hans Tausen under herredagen i 1533 efter indførelsen af de nye kirkeretlige tilstande, som blandt andet gav bispemne jurisdiktionen tilbage inden for deres stift. Tausen blev anklaget for at have brugt skældsord om bispemne i et af sine propagandaskrifter, antagelig svaret på Jens Andersens sendebrev, at have befattet sig med alle Københavns kirker sammen med sine tilhængere og for at have kættersk nadveropfattelse [94]. Især det sidste kunne være farligt, idet kættere kunne straffes med døden. Det er uklart hvilke af de tre anklager Tausen blev dømt for, idet dommen er overleveret i to afskrifter, Hvitfelds og Arne Magnussens, hvor Hvitfeld mener Tausen vedstod, at nadveren ikke var Guds legeme under brøds og vins lignelse, medens Magnussen mangler det afgørende ord »ikke« og derved får den modsatte mening ud af dommen [95]. Det fremgår tydeligt af Tausens skrifter at han ikke har haft den af Hvitfeld nævnte nadveropfattelse [96]. Havde han haft den mening havde han heller ikke fået lov til at undervise på universi-

[92] Hvitfeld, s. 1321.

[93] Hvitfeld, s. 1334–1335.

[94] Retssagen er behandlet af Heise i HT 4. rk., bd. 3, s. 436; H. F. Rørdam i: KS 2. rk., bd. 3, s. 1–46 og s. 292–367.

[94] Retssagen er behandlet af Heise i HT 4. rk., bd. 3, s. 436; H. F. Rørdam i

[96] N. K. Andersen: »Confessio Hafniensis«, Gad 1954, s. 294–304.

tetet efter reformationen. Derfor kan han selvfølgelig godt være blevet dømt for det, men strafudmålingen tyder på, at det ikke var tilfældet. Var Tausen blevet dømt som kætter ville strafudmålingen være unaturlig mild. Vi må formode, at det kun er de to første anklagepunkter, der ligger til grund for dommen, som angivet af Arne Magnussens afskrift. Straffen bestod i, at Tausen skulle forlade Sjællands og Skånes stifter, og hvis han søgte prædike tilladelse andetsteds, skulle han underlægges den stedlige biskops tilsyn. Rønnow fik overretten tilbage over alle sine kirker, hvor han nu skulle indsætte præster og prædikanter. Kernen i dommen er at hævde biskoppens ret til frit at bestemme, hvem han ville give prædike tilladelse inden for sit stift, og altså ikke i første række et angreb på protestantismen. Den senere udvikling bekræfter da også dette. Det varer kun en måneds tid, før Tausen atter er tilbage i København mod at underskrive en forpligtelse til bispem, hvori han lover at være ham hørig, tro og villig og prædike og lære det hellige evangelium og Guds ord retteligt og klart uden al skænds ord og tale om bisper, prælater, kanniker eller præster samt vise sig over for bispem som en tro dannemand bør imod sin herre og prælat [97]. Tilsyneladende var der intet krav om, at Tausen skulle opgive sit protestantiske standpunkt. Han skal bare undlade at bruge skældsord om bisperne og anerkende Rønnow som sin foresatte, altså anerkende det kirkelige hieraki.

Frederik 1. og Rønnow var enige om, at hierakiet skulle opretholdes, men der hører enighed om også op. Hvor kongen ville hævde kongemagtens afgørende indflydelse på de kirkelige anliggender og forbeholde sig ret til at gribe ind selv i lærespørgsmål, kæmpede Rønnow for at bevare bispem's myndighed i alle gejstlige sager. Kirke og stat skulle forblive to adskilte parter, og staten skulle ikke bestemme over kirken.

Når Rønnow så så meget anderledes end kongen på kirkepolitikken, hvorfor var han så blevet foretrukket som biskop? Sagen mod Tausen giver en antydning ved at vise, at Rønnow ikke ønskede at bekæmpe protestanterne, bare de indordnede sig under hans myndighed. Da kongen var død dengang sagen stod på, kan det ikke være af frygt for ham, at bispem lader Tausen vende tilbage. Poul Helgesen forklarer det ved, at Rønnow var forelsket i Mogens Gøjes datter Sofie, og at det ad den vej lykkedes den protestantiske Gøje at udvirke Tausens tilladelse til at komme tilbage [98], og Hvitfeld gen-

[97] Hvitfeld, s. 1402.

[98] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 135–136.

tager historien med den ændring, at det nu er den anden datter, Birgitte, bispren er forelsket i [99], antagelig fordi Hvitfeld har vidst, at Sofie på dette tidspunkt allerede var gift. Disse forklaringer skyldes snarest, at Helgesen og Hvitfeld har undret sig over Rønnows handle-måde og derfor har konstrueret en forklaring. Det eneste vi kan læse ud af dokumenterne er, at Gøje er blandt dem der går i borgen for Tausen. Langt bedre forståelse af begivenheden opnåes ved at kæde den sammen med bispens kirkepolitik, hans forsøg på at hævde bispe-embedets myndighed.

Denne lempelige holdning over for protestanterne kan meget vel have været årsagen til, at Fr. 1. foretrak Rønnow, da der skulle vælges ny biskop i Roskilde. Derfor må vi forsøge at kaste lidt mere lys over Rønnows indstilling til den nye lære.

Helgesen vurderer ham som: »meget gunstigt stemt for det lutherske Parti«, men bemærker dog, at han senere blev mere kirkeligt sindet, end man havde ventet [100]. Et andet sted i Skibbykrøniken hævder Helgesen, tilsyneladende i modstrid hermed, at Rønnow efter kongens død favoriserede lutheranerne mere end nogen sinde [101]. Der er specielt behandlingen af Tausen, der her hentydes til.

Laurensen har en lignende vurdering og kalder roskildebispens den der: »haffuer altid hafft gudtz sandhedt og Christi Ewangelium kertt« [102], hvilket kun kan betyde, at Laurensen mente, at Rønnow hældede til den protestantiske side. Ordene »altid hafft« kan give basis for at tro at Laurensen regnede med at Rønnow langt tilbage i tiden har været således sindet.

Det gælder nu om at få disse to samtidige, men stærkt værdiladede, skildringer enten bekræftet eller afkræftet.

Der er bevaret tre breve som kan hjælpe os. De stammer fra 1533–35, men det er ikke usandsynligt, at deres vidnesbyrd gælder noget bagud i tiden. Det ældste brev er fra Sveriges konge Gustav Vasa til Mogens Gøje. Det er udateret, men står i den svenske rigsregistratur indført efter et brev af 13-9-1533, så det må stamme fra kort efter denne dato. Vasa skriver blandt andet følgende til Gøje: »Yttermere ssom j ythi ssame jderss scriffwelse bedie och begere att när oss skulle naaghet budh för haandene waara till then godhe Herren Electum

[99] Hvitfeld, s. 1402.

[100] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 122–123.

[101] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 135–136.

[102] H. F. Rørdam: »Skrifter fra Reformationstiden«, 4, s. 11 (Malmøberetningen).

aaff Roskilde, att wij thaa wille mett waar scriffwelse förmåne honom att bliffwa haartt och fast hoss rena gudz ord och Ewangelium etc.« [103], hvilket kongen lover at lægge et godt ord ind for. Både Mogens Gøje og Gustav Vasa var protestanter, så brevet må tolkes som en anmodning til Vasa om at formåne Rønnow til ikke at forlade den evangeliske kurs, som Gøje altså må have anset ham for at føre på dette tidspunkt. Brevet er en yderligere bekræftelse på, at dommen over Hans Tausen få måneder i forvejen og Rønnows håndhævelse af den ikke opfattedes som noget angreb på protestantismen.

Et halvt års tid senere, 20-2-1534, skriver Vasa til Rønnow, som han var fjernt beslægtet med: »Ytterligare, käre frende, oss är oc til kenne giffwit en ganske behagelig tidende, Hworledes Gud alzmectig haffwer mett sina helga naader besögt edert hierta i saa motte at i haffwe infallit oc wele bliffwe hoss Christi helga ord oc Ewangelium, hwilkit oss er en gladelig tidende, Och bedie ther om then alzmectige gud, att han aff sin ubegrifelige naade oc barmhertighett wille feste oc rotha same hans helga ord i edertt hiärta« [104]. Kongen anser Sjællands biskop for at være blevet protestant.

Endnu et brev kan indirekte hjælpe os. Det er fra Grevefejdens tid, 8-1-1535, skrevet af den katolske hertug Albrecht af Mecklenburgs kansler, Joakim v. Jelzen. Jelzen har været i København og skriver tilbage til hertugen, som deltog i fejden på grev Christoffers side, om situationen i Danmark. Han beretter, at roskildebispens har forsøgt at få Københavns borgere til at falde fra hertugen og greven, ved at lade oplæse et brev fra hertugen på rådhuset og derefter sige, at hertugen havde skrevet til ham, at han vil: genoprette den papistiske lære og undertrykke Guds ord. Derfor råder han byens borgere til ikke at støtte hertugen [105]. En særdeles besynderlig argumentation for en katolsk biskop, men forståelig, hvis Vasas formodning om, at Rønnow havde erklæret sig for protestant passede.

På grundlag af de to sidste breve må vi slutte, at Rønnow engang først i 1534 har givet Gustav Vasa grund til at tro, at han var gået over til protestantismen og, at han i 1535 fører en argumentation over for Københavns borgere, der kun bliver forståelig, hvis også de har haft det indtryk.

Men hvordan var hans standpunkt før 1534? Da Vasa omtaler hans

[103] C. Paludan Müller: Aktstykker til Grevens Fejde. Odense 1852-53, bd. 1, nr. 20.

[104] Aktstykker til Grevens Fejde, bd. 2, nr. 29.

[105] Aktstykker til Grevens Fejde, bd. 2, nr. 167.

formodede overgang til protestantismen som en nyhed i 1534, kan han ikke før omkring dette tidspunkt have givet indtryk af helt at være gået over til protestantismen, men på den anden side kan man ikke komme uden om, at Mogens Gøje i 1533 anser det for nyttigt at formane Rønnow til at »blive« ved Guds ord og Evangelium, og at Laurentsen helt tilbage i 1530 kan omtale ham som en, der har Guds ord og evangelium kært. Helgesens vurdering kan ikke dateres nøjagtigt, men er i hvert tilfælde fra før Skibbykrønikens afslutning i 1534.

Konklusionen må blive, at Rønnow allerede ved herredagen i 1530 har været anset for en af de potentielle støtter for den evangeliske sag. Det er nærliggende at tro, at Frederik 1. har haft samme mening allerede året før, da han valgte ham til biskop, og at man i dette forhold skal se grunden til at valget faldt på ham.

Imod denne vurdering af Rønnows forhold til protestantismen taler de anklager, som Chr. 3. i 1536 lod udarbejde imod bisperne efter at de var blevet fængslet og afsat. Klagerne over Rønnow fylder mere end klagerne over nogen anden biskop [106], men en nærmere analyse viser at det er meget få konkrete ting, der kommer frem, og klager holdt i generelle vendinger kan man ikke bygge meget på i dette skrift, hvor alt drejer sig om at sværte bisperne mest muligt for at retfærdiggøre kongens afsættelse af dem.

Af religiøse anklager kan kongen kun anføre følgende imod Rønnow. Der fortælles en historie om, hvorledes han har overhældt en af Spandemager ordineret prædikant med vand, og hvordan han river et beskærmelsesbrev itu, samt, at han skulle have spurgt om: den nar af Hessen eller den gæk af Holsten skulle være dommer ved en religionssamtale. Alle disse anklager kan forstås ud fra Rønnows ønske om at hævde bispens myndighed i stiftet over for den verdslige øvrighed. Han ville ikke finde sig i præster, der ikke var rigtig ordinerede, og han var imod kongens indgreb i kirkelige forhold gennem værnebrev og dennes ønske om at være dommer ved en religionssamtale. Set ud fra ønsket om at opretholde kirkens selvstændighed ville det også være helt unaturligt om en verdslig kunne afgøre, hvilken trosform som var den rigtige.

Dernæst klages der over, at Rønnow ikke har holdt sine løfter, idet han kun var kommet til Roskilde stift for »evangeliets skyld«, eller mod et løfte om at ansætte evangeliske præster, som det udtrykkes

[106] Trykt i H. F. Rørdam: *Monumenta Historiæ Danicæ* 1870 ff., bd. 1, s. 164–183.

andetsteds i klageskriftet. Havde han ikke taget imod stiftet: »saa haffde oc ingen begeret eller førdret aff hannom hans troes bekendelse«. Det lyder, som om han er blevet afkrævet en protestantisk trosbekendelse, før han fik bispesædet. Det kan ikke bekræftes fra anden kilde at en forpligtelse af den art er blevet pålagt den nye biskop, men bemærkningen kan tjene som yderligere styrkelse af formodningen om, at Fr. 1.s grund til at vælge Rønnow var en antagelse om, at han ikke ville modarbejde protestantismen. Klageskriftets almindelige tendens til at fordreje og stille bisperne i dårligt lys taget i betragtning kan vi ikke på dette ene udsagn bygge en teori om at Fr. 1. allerede i 1529 var nået så langt at han helt havde forkastet tolerancen.

Endvidere har bispen angrebet prædikanter og borgere i kronens købstæder, specielt Slagelse. Det er uklart, om det er økonomiske eller religiøse uoverensstemmelser, som har udløst stridighederne, men da Slagelse nævnes særskilt, er det nærliggende at tænke sig, at bispen har grebet ind for at dæmpe de uroligheder, der opstod i 1533, da man brød ind i St. Mikkels kirke og nedbrød Guds Legems Alter [107].

Dette er alt, hvad kongen kan fremføre imod Rønnow til bevis for sin generelle påstand om, at han har været evangeliets fjende. Der er ingen grund til på dette grundlag at slutte mere, end at bispen har villet hævde bispeembedets magt over for den verdslige øvrighed. Og det kan slet ikke tilbagevise alle de andre samstemmende vidnesbyrd om, at Rønnow før og efter Fr. 1.s død har givet indtryk af at være gunstigt stemt over for protestantismen [108].

De to andre nyudnævnelser af bisper under Fr. 1., Torben Bilde og Oluf Munk, hjælper til at komplettere billedet af kongens kirkepolitik.

I 1532 trak den udvalgte ærkebiskop til Lund, Aage Sparre, sig tilbage og overlod bestyrelsen af stiftet til kapitlets dekan Torben Bilde. Denne måtte udstede en forpligtelse til kongen i lighed med Gyldenstjerne og Rønnow [109]. De vigtigste betingelser var, at han lovede

[107] Om sagen se HT 4. rk., bd. 3, s. 494–495.

[108] Jeg er her i modstrid med de gængse opfattelser af Rønnow, specielt J. O. Andersen i Dansk biografisk Leksikon, bd. 20, s. 416 ff. og P. G. Lindhardt i Den Danske Kirkes Historie, bd. 3, s. 342 ff. Det må dog understreges at jeg ikke mener at kunne udtale mig om Rønnows personlige overbevisning. Jeg udtaler mig kun om hvilket indtryk andre har haft af den i samtiden. Kilderne giver os mulighed for at danne os et nogenlunde pålideligt billede af Rønnows kirkepolitik, men ikke for at kende hans religiøse overbevisning.

[109] Trykt i H. F. Rørdam: »Malmøbogen« (af P. Laurensen) optrykt 1868. Indledningen s. XLV–XLVI. Dateret mandag efter Knud konges dag 1532 (15-7-1532).

ikke at forhindre de evangeliske prædikanters virke, specielt i Malmø, og ikke forhindre munkes og præsters giftermål. Endvidere skulle han være kongen tro og huld, sørge for kongens børns bedste samt ikke støtte den afsatte kong Christian og dennes børn. Hvitfeld beretter, at Bilde heller ikke søgte sin konfirmation i Rom, men i stedet indbetalte pengene til kongen [110].

Ligeledes havde Ivar Munk året før, 1531, fået kongens bekræftelse på, at hans brodersøn, Oluf Munk, måtte efterfølge ham i embedet. Også her var betingelsen, at han skulle tage sin konfirmation af kongen og ikke lægge den evangeliske lære hindringer i vejen. Vi hører intet om, at han skulle betale den sum man normalt sendte til Rom til den kongelige kasse, men det har antagelig været tilfældet [111].

Om Oluf Munks virke under Fr. 1. ved vi faktisk intet, vi hører hverken om at han har opfyldt eller overtrådt forpligtelserne. Heller ikke hans opførsel efter kongens død er der væsentligt at berette om. Det eneste sikre er at domkapitlet kun modvilligt går med til at vælge ham. Endnu i 1533 på herredagen var forholdene således, at Ivar Munk sammen med rådet måtte sende en meddelelse til Ribe domkapitel om, at Ivar Munk i forening med rigsrådet har udvalgt Oluf Munk til sin efterfølger. En højst ukanonisk fremgangsmåde [112].

Vi ved mere om Torben Bildes kirkepolitik. Allerede i hans tiltrædelsesår føler kongen sig foranlediget til at sikre prædikanten Claus Mortensen i Malmø og prædikanterne hr. Jesper og hr. Laurits i Halmstad med værnebrev. Kongen må have tvivlet på at bispens ville overholde sin forpligtelse til ikke at lægge evangeliet hindringer i vejen.

Indtil kongens død sker der ikke noget, men så snart Torben Bilde med recessen af 3-7-1533 får ret til at bestemme, hvem der skal prædike i hans stift, starter han en kampagne imod protestantismen under trussel om kætterdom og forvisning. Det var denne forfølgelse som skulle udløse Grevens Fejde [114].

Hvad siger disse fire bispevalg os om Fr. 1.s kirkepolitik? To vigtige ting. For det første undlod han at gå adelens økonomiske inter-

[110] Hvitfeld, s. 1393.

[111] Dansk Biografisk Leksikon, bd. 16, s. 226–227.

[112] Trykt HT 4. rk., bd. 3, s. 496–497.

[113] Fr. 1.s reg., s. 390 + s. 421.

[114] Se bl. a. Malmøborgernes beretning i Danske Samlinger, bd. 1, Rørdams Monumenta, bd. 1, s. 161–164. Aktstykker til Grevens Fejde, bd. 2, nr. 15. Rørdams indledning til Malmøbogen, s. LIV og LVII, HT 4. rk., bd. 3, s. 438 ff., KS 2. rk., bd. 2, s. 128 ff.

esser for nær ved nybesættelserne. Ikke en af de nye bisper opfyldte ikke kravet om, at det skulle være en aledsmand, og de tre (Gyldenstjerne, Munk, Bilde) var endda af rigets betydeligste slægter. Herved undgik kongen risikoen for, at adelen skulle støtte den katolske kirke for at bevare sit monopol på prælaturerne og de dermed forbundne økonomiske fordele. Kongen havde vist, at han ikke havde til hensigt at foretage ændringer, som berørte disse to punkter.

Det andet vi kan læse ud af bispevalgene er, at kongen favoriserede de, der var gunstigt stemt over for protestantismen. Gyldenstjerne og Rønnow var begge en udfordring til alle der støttede katolicismen. Med de af bisperne afkrævede forpligtelser søgte kongen at gennemtvinge i hvert tilfælde tolerance, hvis bispren var stemt for det, kunne han gå videre og beordre protestantisk lære over hele stiftet som Gyldenstjerne gjorde. Man kan undre sig over at kongen har samtykket i at gøre en så stærk modstander af de protestantiske prædikanter som Torben Bilde til Sparres efterfølger. Svaret må her være, at det ville have virket meget udfordrende at afvise domkapitlets mangeårige øverste, endda en mand fra en af landets mægtigste slægter.

I 1532 var hele Danmark øst for Lillebælt forpligtet til i det mindste ikke at modarbejde protestantisk prædiken. Havde kongen levet er det sandsynligt, at også de nye bisper i Jylland ville være blevet afkrævet lignende forpligtelser, som allerede Oluf Munk blev det som coadjutor. Kunne kongen samtidig sikre sig, at flere og flere af bisperne var protestanter, kunne den katolske lære ad den vej fortrænges og reformationen gennemføres uden omvæltning i kirkens struktur, uden angreb på adelens rettigheder og uden, at de kirkelige reformtanker blev kædet sammen med et bondeoprør.

Også på et lavere plan virker kongen for at anbringe protestanter inden for den bestående kirkes rammer, nemlig gennem besættelsen af de præsteembeder kronen havde patronatsret til. Her kunne de nye præster forpligtes til en evangelisk kurs.

Metoden kommer først i anvendelse på et ret sent tidspunkt. Første gang man hører om den, er da Anders Glob 29-7-1530 får livsbrev på Asmindrop kirke i Skåne mod at holde en kapellan: »som vden forsømsze lerer och predicker for allmugen Gutzs reene och clare ordt« [115], hvilket må tolkes som et krav om evangelisk prædiken.

Allerede før kongen begyndte at hjælpe protestanterne på denne

[115] Fr. 1.s reg., s. 264.

måde var der evangeliske præster rundt omkring i de almindelige præstekald, men vi ved ikke hvor mange. Også dem kunne kongen støtte. F.eks. stadfæster han 26-4-1530 Severin Olsens præsentats på Nakskov-Krågsbøll samtidig med, at han bekræfter en skrivelse fra Nakskov borgere, hvori de erklærer sig tilfreds med ham, da han: »vdi predickestolenn (har) leardt och sagdt thenom Gutzs ord, thet hellig euangelium« [116]. Der har nok været tale om en evangelisk præst, som har været udsat for ubehageligheder og af den grund har søgt om fornyet stadfæstelse på sit embede og fået skriftlig støtte fra sin menighed.

Anders Glob's forpligtelse følges ikke umiddelbart op af andre. I næsten et år er alle kendte præsentationsbreve indført i registranten uden bemærkninger om at der foreligger særlige krav med hensyn til læren. Ikke før i maj 1531 finder vi et paraletilfælde – Det er hr. Laurits, forhenværende forstander for helligåndsklostret i Aalborg, som får præsentats på Skagen kirke, da han kommer godt ud af det med borgmester og almuen deroppe. Han skal prædike det hellige euangelium og Guds klare og rene ord [117]. Efter endnu et langt ophold får Hans Svanning kongens løfte om den første ledige kirke i Fyens stift mod at holde en kapellan, som kan prædike og lære folket det hellige euangelium og Guds ord [118].

Men snart sker der en radikal ændring i kongens tilsyneladende forsigtige holdning i denne sag. Den indvarsles med, at Jens Nielsen får præsentats på Jellinge kirke 15-3-1532 mod, at han: »vden all menniskis sette och lere skall klar och reen predicke, lere och forkynde sogene folckit vdi for^{ne} sogen thet hillige euangelium och tienne thennum met christelig doeb, sacramento, woer herris Jesu Christi legom och blod effther Gudts reen ordt, som en ret euangeliske og christelige predicker, sielsørger och tienner bør och plygtig er at giøre, som hand met then hellige scrifft kand beuisze och bewere. Sameledis skål han ey holle nogle vchristelige seremonier, antigen vdi en maade eller anden, emodt Guds leerdome och hellige ordt eller apostlene scrifft och indsetting – – – « [119]. Klarere kan det ikke siges, at den nye præst skal holde sig til den protestantiske lære, og helt slippe den katolske. Og dette er ikke et enkelt enestående tilfælde, thi der findes i en registrant fra årene 1532–45 en afskrift af et kaldsbrev identisk

[116] Fr. 1.s reg., s. 249.

[117] Fr. 1.s reg., s. 284.

[118] Fr. 1.s reg., s. 297 (7-2-1532).

[119] Fr. 1.s reg., s. 300.

med Jens Nielsen og over den står: »Ad subscriptum exemplar ecclesiarum Prensationes sunt Scribende« [120]. Det var den nye formel for præsentationsbreve, som skulle anvendes i de embeder, hvor kronen har kaldsret. Da den registrant, som formelen er indført i først starter 1532, må nyordningen dateres til tidligst dette år, hvilket stemmer godt overens med at vi første gang møder den i praksis i marts 1532.

Jellingpræsentatsen medregnet er der indført 18 præsentationer i Fr. 1.s registranter fra marts 1532 til hans død i april 1533, hvilket er lidt mere end normalt inden for et enkelt år (kun et af de 18 breve falder mere end et år efter Jellingbrevet). Forskellen er dog ikke så stor, at der er basis for formodninger om, at der skulle have fundet en uderensning sted blandt det katolske præster [121].

Af disse 18 breve kan vi med sikkerhed fastslå, at den nye formel er blevet anvendt i tre tilfælde, nemlig Jellingbrevet og to gange det angives, at der er brugt den »nye formel«. Yderligere ni breve er gengivet i registranten på en sådan måde, at der ikke kan herske tvivl om, at der kræves evangelisk prædiken, ofte er der citeret brudstykker af den nye formular, så sandsynligvis er den også anvendt her, så meget mere som den bevarede koncept angiver, at den for fremtiden skal være normen. Det bringer os op på tolv af de 18 breve. I de 6 tiloversblevne er der ikke angivet noget om hvordan præsentatsen har været udformet, men mindst et af dem er givet til en protestant. Det drejer sig om Hanns Holdstte i Nykøbing Falster, som får præsentats på Gråbrødreklostrets kirke, idet sognekirken skal rives ned. Dette hænger sammen med den omfattende klosterstorm i landet, som også havde fordrevet munkene fra Nykøbing, så her må præsten have været protestantisk [122]. Om de sidste fem breve også har krævet protestantisk prædiken, er ikke til at afgøre, når vi ikke kender deres ordlyd eller indhold. Men i alle tilfælde er det tydeligt, at der fra marts 1532 sker et skifte i kongens kurs ved nybesættelser af embeder. Tanken har sikkert været efterhånden at få alle kronens sogne besat med protestantiske præster. Denne metode er mindre anstødelig over for bisperne end udstedelsen af værnebrev [123].

[120] Trykt DM 2. rk., bd. 6, s. 146–148.

[121] 1529: 10 præsentatser, 1530:13, 1531:10.

[122] Fr. 1.s reg., s. 316.

[123] De tre breve sikkert efter »nova formula« er dateret 15-3-1532, 17-7-1532, 22-7-1532. De ni andre evangeliske 18-3-1532, 18-4-1532, 4-6-1532, 10-6-1532, 29-8-1532, 7-12-1532, 7-12-1532, 15-1-1533, 24-3-1533. De seks uden betingelser 18-6-1532, 14-7-1532, 27-9-1532, 14-11-1532, 7-3-1533, 13-3-1533.

Det er vanskeligt at bedømme i hvor høj grad kongen har betjent sig af værnebrev, dels fordi vi kun har mangelfulde informationer om deres antal, og dels fordi de blev brugt i mange sager, der ikke havde med religionsspørgsmålet at gøre. Hele middelalderen igennem var det almindeligt, at kongen tog folk i værn, hvor særlige forhold gjorde sig gældende. I registranterne er det ofte umuligt at se, hvorfor et værnebrev er udstedt, endog hvor det gives til præster, kan det godt være uden forbindelse med det religiøse (jævnfør den tidligere omtalte præst i Nibe), eller det kan være givet til en katolsk gejstlig [124].

Det eneste sted vi har en samlet liste over værnebrev til protestantiske prædikanter er hos Hvitfeld [125], hvor han citerer de 43 artikler fra herredagen i 1530. Foran nævner han en række prædikanter, som skal have overrakt dem og siger samtidig, at både de og de købstæder de prædikede i havde fået kongens beskærmelsesbrev for at måtte prædike evangelisk.

Af to grunde kan dette udsagn om, at alle de kendte protestanter skulle have haft værnebrev, ikke godtages. For det første er Claus Mortensen blandt de nævnte, og han får først sit protectorium i 1532 [125], så det er usandsynligt at han allerede 1530 skulle have haft et andet. For det andet er den af Hvitfeld opgivne liste over prædikanterne ord til andet, bortset fra ændringer i stavemåden, identisk med en fortegnelse fra den såkaldte Malmøberetning over de protestantiske prædikanter [127], og i den nævnes det ikke, at de alle skulle have haft værnebrev. Tilføjelsen må være Hvitfelds egen tildigtning efter, at han har kopieret listen, og kan derfor ikke have nogen kildeværdi.

Tilbage står vi så med de få sikre værnebrev. Af de kendte reformatorer vides kun Hans Tausen, Jørgen Sadolin og Claus Mortensen at have haft kongeligt værnebrev.

Udover disse tre findes fire beskærmelsesbrev opført i Fr. 1.s registranter, de tre i tegnelsesbogen, som sikkert kan henføres til reformationskampen. Det drejer sig om Iost Lauritsen, der 11-9-1529 får protectorium med den bestemmelse, at dersom han gifter sig, vil han få lov til at beholde sit gejstlige gods alligevel [128]. Lauritsen må

[124] Se f.eks. protectorium til Christoffer Hansen Skovkloster, Fr. 1.s reg., s. 338.

[125] Hvidtfeld, s. 1322.

[126] Fr. 1.s reg., s. 390.

[127] H. F. Rørdam: »Skrifter fra Reformationstiden«, 4, s. 59.

[128] Fr. 1.s reg., s. 237.

have været gejstlig og har åbenbart gået i giftertanker, men frygtet, at man så ville benytte lejligheden til at fratage ham de besiddelser, han havde i sin egenskab af gejstlig.

I 1532 får hr. Jesper og hr. Laurits, prædikanter i Halmstad, værnebrev, antagelig for at beskytte dem imod overgreb fra den nye ærkebiskop [129].

Endelig får Jens Nielsen, Randers Helliggejsthus, senere samme år beskærmelsesbrev. Også han må regnes til den protestantiske lejr, idet han i november samme år bliver udnævnt til forstander for samme helliggejsthus, hvor han før havde været prior. Når han således fortsætter efter, at munkene er fordrevet, må han have sympatiseret med protestanterne. Antagelig er værnebrevet udstedt i forbindelse med den nye stilling [130].

I Frederik 1.s registeranter, der er bevaret for perioden 1523–33, er der kun opført seks værnebrev i alt, hvorimod man i de danske tegnelser, som vi kun har for 1531–32, finder hele 42 beskærmelsesbrev [131]. Det vil sige, at protectorierne normalt indførtes i tegnelserne og ikke i registeranterne. Da vi kun har tegnelserne for denne korte periode, kan vi ikke danne os noget klart billede af, hvor mange værnebrev kongen i alt har udstedt. Kun må vi slutte, at tallene har været væsentlig højere, end det vi kender. Derimod er der ingen grund til at tro at overvældende mange af de værnebrev vi ikke kender er udstedt for at beskytte protestanterne, idet der af de 42 beskærmelsesbrev vi har kendskab til fra perioden 1531–32, kun er fire, som helt sikkert kan knyttes til reformationen.

Skal vi stole på, hvad vi kan læse ud af registeranterne og tegnelserne, må vi antage, at der kun er udstedt relativt få værnebrev i forbindelse med kongens ønske om at beskytte protestanternes prædikanter. Dog er tallet nok højere end vi kender, dels fordi der bag andre af protectorierne kan skjule sig hensyn til protestanterne, og dels fordi man ikke kan være sikker på, at tegnelsernes oplysninger er komplette.

En tilføjelse til listen over værnebrev får vi gennem et regnskab fra biskop Jørgen Friis i Viborg til kongen fra 1529. Bispen skal søge at forklare, hvorfor han har vanskeligt ved at inddrive skatterne i stiftet, og i den forbindelse henviser han blandt andet til, at adskil-

[129] Fr. 1.s reg., s. 421.

[130] Fr. 1.s reg., s. 469–470 og s. 337.

[131] Tegnelserne er optaget i Erslev og Møllerups udgave af Frederik d. Førstes danske Registeranter.

lige præster har beskærmelsebreve og tolker dem således, at de ikke skal betale til biskoppen.

Der nævnes 6 værnebrev, nemlig hr. Niels i Ulstrup, cantor Niels Friis i Viborg, Søren i Nesborig, Jep i Durup, Hans i Sønderholm og Peder Tomissen [132]. To af disse, Niels Friis og Peder Tomissen hørte i hvert tilfælde til protestanterne. Det bringer det samlede antal kendte værnebrev i forbindelse med reformationen op på 8, et alt andet end imponerende antal og langt mindre end antallet af kendte prædikanter.

Værnebrev har altså ikke været kongens normale fremgangsmåde. Langt fra alle prædikanter har haft et, end ikke de mere fremtrædende. Mænd som Laurentsen og Vormordsen har tilsyneladende ikke haft protectorium. Værnebrevene synes kun at være brugt i tilfælde, hvor prædikanterne stod særligt svagt, eller var særlig truet af overgreb fra bispens side. Det er i den forbindelse værd at lægge mærke til, at fire af de 8 værnebrev til protestanter er udstedt i Viborg stift og tre i Lund i forbindelse med Torben Bildes overtagelse af stiftet. Bisperne i disse to stifter var de værste til at forfølge de evangeliske.

Men, hvorfor var kongen så tilbageholdende med at bruge denne særdeles effektive måde til at beskytte protestanterne? Der kan have været to samvirkende årsager. For det første skabte de stærk modstand hos gejstligheden og unødige vanskeligheder, når kongen kunne opnå samme sikkerhed for prædikanterne ved at indsætte dem i præsteembeder som kronen havde patronatsret til og forpligtede dem til evangelisk prædiken. Denne fremgangsmåde synes ikke at have virket så provokerende. Den anden og muligvis væsentligste årsag er, at kongen ved udstedelse af værnebrevene støttede dannelsen af frimenigheder uden for det kirkelige system. Disse frimenigheder var potentielt revolutionære og potentielle ledere af en bevægelse som førte reformationen videre fra teologiske spørgsmål til sociale, til et oprør mod adel og højgejstlighed, netop det kongen ville undgå. En præst, der var ansat med den normale lydighedspligt over for biskoppen udover, at han skulle prædike evangelisk, var ikke på samme måde et uroligt element. Frimenigheder passede ikke ind i kongens kirkepolitik.

Trods sin forsigtige fremfærd var det ikke muligt for kongen helt at undgå at det kom til voldsomheder. Vi hører om protestanternes billedstorme og overgreb på katolikkerne. Da kongen nægtede at for-

[132] Se KS 3. rk., bd. 2, s. 674–677.

byde den katolske messe i Vor Frue Kirke i København, stormede borgerne den i 1530. Kongens reaktion er typisk for hans afstandtagen fra slige aktioner. Han lukker kirken et helt år for begge trosretninger. Værst gik det dog ud over tiggermunkenes klostre, som var særlig udsatte, dels fordi de lå i byerne, og dels fordi munkene ofte var upopulære også hos katolikkerne og derfor ikke støttedes så kraftigt af dem.

Fra katolsk side samledes en beretning om protestanternes fremfærd over for gråbrødrene [133]. Selv om den er stærk tendentiøs er den tilstrækkelig bevis for, at de evangeliske har været alt andet end blide i de metoder de anvendte for at komme munkevæsenet til livs. Endvidere får vi at vide at det er Mogens Gøje og kongen selv, som står bag en del af overgrebene.

Frederik 1.s registranter bekræfter denne vurdering. Angreben begynder i oktober 1528, hvor borgmester og råd i Malmø får kongens løfte om at måtte overtage byens Helligåndskloster og Gråbrødrekloster til henholdsvis rådhus og hospital, når munkene er ude. Forsigtigt tilføjes det, at præster og munke ikke måtte nødes eller trænges ud på nogen måde [134]. I Malmøbogen og krøniken om gråbrødrenes fordrivelse, kan man læse beretninger fra protestantisk og katolsk side, som fortæller, hvordan man omgik kongens krav om, at det skulle gå for sig uden tvang over for munkene [135]. Kongen lukkede øjnene for denne omgåelse og udstedte i juni 1529 et brev til Malmø borgere og øvrighed [136], som med den begrundelse, at borgerne har antaget den evangeliske lære, og en del af altergodset derfor er blevet ledigt, tillader at det bruges til hospitalet. Af samme midler må der også tages penge til en prædikant og en skole til omskoling af præster. Kongen ser ingen grund til at forsvare munkenes ret til deres kloster. Anderledes forholder det sig med adelens interesser. Det hedder i slutningen af brevet, at dem der er forlenet med noget af godset på livstid skal have lov til at beholde det på de givne betingelser.

Det varer et års tid, før der rigtig kommer gang i klosterstormene, bortset fra begivenhederne i Malmø. Først i juli 1530 sker der noget, denne gang i Horsens. Byen får brev på, at den må få nogle gårde,

[133] Trykt i Gertz: *Scriptores minores historiarum danicarum*, bd. 2, Kbh. 1922, s. 325–368.

[134] Fr. 1.s reg., s. 181. Dateret 8-10-1528.

[135] Malmøbogen i Rørdams udgave, *Krøniken om Graabrødrenes fordrivelse* i Gertz's udg., s. 340–350.

[136] Fr. 1.s reg., s. 207–208. Dateret 5-6-1529.

som er kommet over til gråbrødreklostret, når munkene er ude [137]. Det er ikke svært at forestille sig, at dette løfte ville styrke borgernes overbevisning om, at de kætterske munke måtte fjernes. Først i 1532 lykkedes det at komme af med gråbrødreklostret. Det blev da overdraget til byen som kirke, skole og hospital, fordi munkene var begyndt at nedbryde nogle klosterbygninger og sælge stenene. Desuden havde de fra prædikestolen prædiket fabler og anden vrang lærdom, som de ikke kunne bevise med skriften, og derved opvakt uro og tvedragt blandt almuen [138]. Det er interessant, at kongen kan bruge beskyldningen for at prædike noget, som ikke kan bevises med skriften til at begrunde fordrivelsen af munkene. Det tyder på at købstadsordinantsen fra 1530, som fastslog skriftprincippet, var trådt i kraft.

Efter at Horsens havde fået brev på at måtte få de omtalte gårde tilhørende klostret, går det slag i slag. 19-7-1530 får Landskronas borgere stadfæstet Povl Helgesens stadfæstelse på en kontrakt mellem byen og karmeliterklostret, gående ud på, at byen skulle have klostret, hvis det ikke økonomisk kunne klare sig selv, mod at holde de munke, der ville blive tilbage, med føde og klæder [139].

Samme måned får Assens besiddelsebrev på Vor frue Kloster i byen [140] og i august får København et positivt svar angående byens reform af og kontrol med stadens hospitalsvæsen. Omtrent samtidig tillader kongen, at Københavns gamle gråbrødrekirke med det hus, der ligger op til kirken, skal bruges til universitetet [141]. Muligvis har brevet indeholdt en tilføjelse om, at St. Clare kloster endnu et års tid skulle forblive i sin daværende skikkelse.

I december får Svendborg brev på gråbrødreklostret, når munkene er ude, i marts 1531 får Køge brev på gråbrødreklostret med samme betingelser, og samme måned får »Vedelle« (Vejle?) byens sortebrødrekirke som allerede var forladt [142].

I marts 1532 får Trelleborg by det allerede forladte gråbrødrekloster og samme måned får Ystad brev på, at deres gråbrødrekloster må omdannes til hospital og kirke, når munkene forlader det. I denne skrivelse nævnes det, at borgerne har klaget over, at munkene prædiker imod det hellige evangelium og Guds ord. I april får borgerne i

[137] Fr. 1.s reg., s. 258. Dateret 17-7-1530.

[138] Fr. 1.s reg., s. 337. Dateret 17-11-1532.

[139] Fr. 1.s reg., s. 259.

[140] Fr. 1.s reg., s. 267.

[141] Fr. 1.s reg., s. 268–269.

[142] Fr. 1.s reg., s. 272, 277, 279.

Visby lov til at overtage gråbrødrekloster til hospital, hvad de i øvrigt allerede havde gjort før brevet forelå, og i juni får Nykøbing Falster gråbrødrekirken til sognekirke og et hus af klostrets bygninger, men må ikke røre klostrets øvrige huse [143].

Endelig får Halmstad i august lov til at bruge byens kloster til hospital og Næstved i samme måned gråbrødreklostret til hospital [144].

Alle disse løfte- og bekræftelsesbreve fra kongen viser, at han må have accepteret klosterstormene. Om han har været positivt stemt over for dem eller bare set dem som noget uundgåeligt, ved vi ikke. Selv om kongen måske ikke var begejstret for borgernes selvtægt, så var han nødt til at acceptere eksistensen af den. Under disse forhold var det bedste han kunne gøre for at forhindre at det gik over i egentligt oprør at søge at få kontrol med bevægelsen og sikre sig, at den ikke ramte kirkens og adelens vitale interesser. Gennem sine breve til borgerne med løfter og bekræftelser på klosterovertagelserne havde han mulighed for at sætte grænser for aktiviteten, og denne mulighed blev brugt. Vi har allerede set, hvordan St. Clare kloster i København får et ekstra års frist, og hvordan forleneringer på livstid i Malmø forlanges respekteret. Den samme tendens spores i flere andre breve. I Køge får man forbud mod ukritisk at inddrage alt altergodset. Man må kun tage det til hospitalet, som er givet til: »messe og anden gudstjeneste«. Dersom det kun er givet til messer, skal det gå tilbage til indstifternes arvinger. Det er adelens interesser, man her beskytter. Hvis borgerne uden videre inddrog kirkegods, som i sin tid var givet af adelen for at holde messer, kunne den med rette hævde, at det var et brud på gældende ret. Når betingelserne for kirkens besiddelse ikke længere opfyldtes, måtte det gå tilbage til de rette arvinger. Derimod kunne man godt forsvare at lade det overgå til et hospital, hvis godset var givet til: »messe og anden gudstjeneste«, idet hospitalet kunne siges at falde ind under begrebet »anden gudstjeneste«.

Ved en anden lejlighed forbyder kongen borgerne i Randers voldeligt at tage gods fra Helligånds- og St. Hans klostret i byen, hvilket der har været klaget over [145]. Kongens nidkærhed for ikke at støde an mod adelens interesser i klostersagen sees måske aller klarest af følgende lille strid mellem Viborg borgere og den adelige fru Anne, hr. Predbjørns hustru, fra 1532. Det drejer sig om, at borgerne, un-

[143] Fr. 1.s reg., s. 300, 301, 310, 316.

[144] Fr. 1.s reg., s. 323, 332.

[145] Fr. 1.s reg., s. 469–470 (fra tegnelserne 1532).

der den almindelige udrensning af sortebrødrekirken, har fjernet den stol, som fru Anne og hendes moder har haft i kirken, og nu lagt den ud på kirkegården. Denne dristighed foranlediger et kongebrev om øjeblikkelig at stille stolen tilbage og ikke i fremtiden hindre stolens eller fru Annes tilstedeværelse [146].

Mogens Gøjes påståede engagement i klosterstormene bekræftes også gennem Fr. 1.s registratorer, idet han står som relator til et stort antal af brevene [147]. Dette kan kun betyde, at han har været en af hovedmændene bag kronens politik på dette punkt. Det er vanskeligt at se, om det er kongen eller Gøje som er drivfjederen bag eftergivenessen over for klosterstormerne, men et par ting tyder på, at Gøje er den af de to, som har været den ivrigste protestant. Helgesen skriver, at i året 1526 brød både kongen og Gøje fasten, men når talen er om at nyde nadveren under begge skikkelser nævnes kun rigshofmesteren [148]. I krøniken om gråbrødrenes fordrivelse er angrebene imod Gøje hele tiden stærkere end imod kongen. Ligeledes tyder rigshofmesterens meget stejle holdning under herredagen i 1533 på, at han har været en mindre smidig politiker end kongen. Det er derfor ikke umuligt, at eftergivenessen og den opfordring til voldsomheder der ligger i løftebrevene i højere grad er Mogens Gøjes end kongens vilje.

Den eneste af de katolske bisper som synes at have gjort noget effektivt for at begrænse udviklingen er Ove Bilde. Han sørger for i tide at lægge truede klostre ind under bispesædet eller får brev på at måtte få dem, dersom de forlades. Herved forhindres det, at klostrenes besiddelser falder bort fra kirken. I december 1529 får han brev på, at dersom Århus sortebrødrekloster forlades skal al dets ejendom tilfalde bispesædet [149]. Et par år efter, i november 1531, overgår Jomfru Maria klostret i Århus til bispens besiddelse [150], og i august 1532 får han bekræftelse på, at Oræ kloster med alt tilliggende er overgivet ham på livstid af abbed og konvent [151]. De klostre, som på den måde var kommet i bispens direkte varetægt, kunne undgå at falde i borgernes hænder, selv om de skulle blive forladt.

[146] Fr. 1.s reg., s. 476–477.

[147] Det gælder brevene til Horsens (1. brev), Assens, Trelleborg, Ystad, Nykøbing F., Halmstad, Køge, Næstved.

[148] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 108–109.

[149] Fr. 1.s reg., s. 240. Dateret 11-12-1529.

[150] Fr. 1.s reg., s. 292. Dateret 14-11-1531.

[151] Fr. 1.s reg., s. 333. Dateret 15-8-1532.

Fra 1527 til 1530 gjorde man ikke noget nyt forsøg på ad lovgivningens vej at løse den danske kirkes problemer. I 1530 truedes landet igen af Chr. 2., og kongen indkalder til herredag for at få penge til rustningerne. Samtidig beslutter han at tage religionssagen op endnu en gang og stævner derfor repræsentanter fra både protestantisk og katolsk side. Det var den almindelige opfattelse, at kongen nu ville søge at nå til en ordening, så man igen kunne få en religion i landet [152]. Under de politiske forhandlinger udarbejdede man fra begge sider materiale til den kommende styrkeprøve. Som bekendt kom det aldrig til den bebudede religionssamtale og følgelig heller ikke til nogen afgørelse. Tilsyneladende var de to hovedgrunde til dette magre resultat, at man ikke kunne enes om, hvilket sprog man skulle debattere på og hvem der skulle være dommer. For protestanterne ville det være naturligt at pege på kongen som landets overhoved, og den der for tiden besad den faktiske magt over landets kirke. For katolikkerne var det utænkeligt, at en verdslig skulle kunne dømme i lærespørgsmål. Helgesen beretter ganske vist, at det var ren taktisk, at man ikke ville anerkende de dommere som protestanterne ville have [153], men det er vanskeligt at se, hvorledes et forlig på dette punkt skulle have været muligt, idet man i samme øjeblik dommerne var valgt og så havde afgjort sagens udfald.

Det eneste resultat af de mange og lange debatindlæg var en bestemmelse i den reces, som kongen udsendte 14-7-1530, som går under navnet købstadsordinansen [154]. Det hed heri om religionssagen, at hvem som har nåden må prædike Guds ord og evangelium klarliggen og åbenbart lære det for den menige almue udi alle kongens købstæder og andetsteds over alt i riget, efter som kongens undersætter, købstadsmænd i Nordjylland, af ham med flid har begæret. Dersom nogen prædiker eller lærer noget andet end han kan bevise med den hellige skrift, da skal han selv stande til rette for det.

Hermed var hovedstridsemnet mellem kongen og højgejstligheden dog ikke afgjort. Der stod nemlig ikke noget om, hvem der i givet fald

[152] Denne opfattelse hævdes både fra protestantisk og katolsk side: 1) Rørdam: Skrifter fra Reformationstiden, 4 (Malmøberetningen, s. 16–17) og 2) Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 118–120. Hovedkilderne til Herredagen er: Viborgberetningen (Skrifter fra Reformationstiden, bd. 1), 2) Malmøberetningen (Skrifter fra Reformationstiden, 4), 3) Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 118–120, 4) DM 2. rk., bd. 5, s. 315–323 og 5) DM 4. rk., bd. 6, s. 1–43.

[153] Helgesen: Skrifter, bd. 6, s. 119.

[154] Trykt i DM 4. rk., bd. 6, s. 36–41.

skulle dømme i sager, hvor en mand beskyldtes for at prædike noget, han ikke kunne bevise med skriften. De gejstlige ville hævde, at det hørte ind under bispens, og kongen kunne argumentere for, at sagen hørte under ham som rigets øverste retslige instans.

Men to vigtige ting havde protestanterne dog opnået med denne bestemmelse. For det første var der givet almindelig prædikefrihed i landet, og for det andet var biblen blevet gjort til eneste norm for forkyndelsen. Hvad der ikke direkte kunne udledes heraf, var det simpelthen forbudt at prædike. Det vil sige den katolske kirkes forkyndelse med baggrund i denne bestemmelse kunne bringes til ophør.

Vi har allerede set, hvorledes kongen brugte bestemmelsen til at retfærdiggøre lukningen af gråbrødreklostret i Horsens. Det viser for det første, at det virkelig var meningen, at man alene med henvisning til prædikanternes forpligtelse på skriften kunne forbyde munkenes prædiken, og for det andet, at kongen tog det som sin opgave at træffe afgørelse om, hvad det var tilladt at prædike, og hvad der skulle forbydes.

På trods af uklarheden i ordvalget synes det temmelig uforståeligt at rigsrådet, som kongen hævder i sin indledning til ordinantsen, skulle have samtykket i denne nye ordning af kirkens forhold. Vi har ikke bevaret noget originaleksemplar af ordinantsen, og i de afskrifter vi har nævnes kun kongen som besegler. Dette berettiger os ikke til at tvivle på rigtigheden af kongens udsagn om rådets deltagelse, især ikke da vi kun har afskrifter af formentlige kopier af originalen sendt rundt til købstæderne, og i sådanne kopier er kongens segl tilstrækkeligt [155]. Hvad man derimod kan betvivle er, hvorvidt kongen har haft de katolske dele af rigsrådet bag sig. Der siges intet om at der har været enighed, og vi ved meget lidt om, hvor udbredt de protestantiske sympatier var blandt adelen, nu hvor det havde vist sig at støtte til protestantismen ikke behøvede at betyde tab af gods, hverken for gejstlig eller læg adel. Måske har kongen henvist til protestanternes ivrige aktivitet i Københavns kirker under herredagen og hævdede, at man kun kunne forhindre, at bevægelsen slog over i et egentligt oprør ved at give efter i religionssagen. I hvert tilfælde kom højgejstligheden også igennem denne herredag uden, at dens økonomiske magtposition svækkedes, og det var nok det, der for store dele af rigsrådet var det afgørende.

Kongen havde med denne bestemmelse, og sin senere anvendelse af

[155] Jævnfør Heise i DM 4. rk., bd. 6, s. 41–42.

den, vist at han ikke længere stod for tolerance i religionssagen. Nu skulle den protestantiske lære gøres til den i landet gældende kristendomsopfattelse. Sadolin får lov til sammen med Gyldenstjerne at gøre Luthers lille katekismus til norm i Fyens stift. Fra 1532 forpligtes de nye præster i kronens kirker næsten konsekvent til at prædike evangelisk. Derimod bevares det kirkelige hierarki. Bispernes tienderet indskræpes, og i det hele taget røres der ikke ved kirkens økonomiske privilegier. Kun tiggermunkenes klostre er unddraget kongens beskyttelse. Heller ikke adelens eneret på prælaturerne anfægtes. Ingen af de nye bisper kongen udnævnte kunne af den grund støde an. Til det sidste fastholdt kongen denne position. Kirkens lære skulle ændres, men de ydre og organisatoriske rammer skulle forblive de samme. Der var intet socialt engagement, ingen interesse for at hævde underklassens rettigheder, forbundet med kong Frederik 1.s kirkepolitik. Han var og blev adelens ven, og den adelige historiker Arild Hvitfeld priser ham da også som sådan [156].

Om kongen allerede i 1527 havde tænkt sig tolerancestandpunktet som en overgang til indførelsen af protestantismen er et spørgsmål, vi ikke kan få besvaret ud fra de bevarede kilder, men at det blev sådan er helt klart.

Lykkedes Fr. 1.s kirkepolitik? Kongen døde i 1533 midt under kampen, før situationen var endeligt afklaret, men meget var allerede opnået. Hele landet øst for Lillebælt var sikret i det mindste tolerance, og Fyens stift havde antaget lutherdommen. Både Fyens og Sjællands biskop kunne sættes i forbindelse med protestantismen, den ene endda som dens aktive støtte. Talrige enkeltsgogne havde fået præster, som var forpligtet til at prædike evangelisk. Kongen havde indtaget pladsen som kirkens øverste leder og viste endda tegn på at ville tiltage sig domsmagten i lærespørgsmål. Man var nået et langt stykke frem ad vejen imod den nationale protestantiske fyrstekirke uden at anfægte adelens vitale interesser.

Men der var stadig uløste problemer. Hvorlænge kunne man forhindre, at den protestantiske prædiken kædedes sammen med et oprør imod adelens herredømme over kirkens store embeder og videre imod adelens særrettigheder i almindelighed? Hvorlænge kunne kongen opretholde kontrollen med udviklingen når adelen stadig besad sin magtposition inden for kirken i kraft af dens eneret på de høje embeder. Hidtil havde kongen stået stærkt, fordi han kunne spille på

[156] Hvitfeld, s. 1252.

frygten for Chr. 2., men fra 1532 sad denne på Sønderborg, og den landflygtige konges søn var død. Eller sagt med andre ord: Var det muligt i længden at bevare kirkens gamle struktur, samtidig med, at man fjernede de teologiske argumenter for dem?

Efter kongens død udløste Torben Bildes hårde fremfærd over for protestanterne Grevens Fejde, der startede som en religionskrig, hvor kampen imod katolicismen var kædet sammen med et oprør imod adelen. Senere ændredes billedet da Chr. 3. kom ind på adelens side og samtidig støttede protestantismen.

Da han i 1536 kom til magten brød han radikalt med faderens kirkepolitik og fjernede alle adelens forrettigheder inden for kirken. Samtidig gjorde han op med det gamle kirkelige hierarki og gjorde en ende på kirkens rigdom. Den nye kirke blev en luthersk fyrstekirke, som væsentlig støttede sig på ikke adelige ledere. Ved denne nyordning opnåede kongen ikke alene fuld kontrol med kirken, men også at svække adelens magt betydeligt, så kongen kom til at stå som langt den mægtigste i landet.

Også på det teologiske område skete der en ændring. Kun få af de danske protestanter fra brydningsårene under Fr. 1. kom til at præge undervisningen på det genoprettede universitet. Alt blev lagt i hænderne på folk fra Wittenberg, som enten havde været væk fra Danmark i kampårene eller var uden særlig tilknytning til landet.

Biskop Martensens optegnelser om visitatser i Sokkelund herred

Ved *Henning Heilesen*

Fra 18. og 19. århundrede er bevaret adskillige optegnelser om bispe-visitatser. Ved oprettelsen af Generalkirkeinspektionskollegiet 1737 blev kollegiets medlemmer forpligtet ifølge instruksens § 14 til at pålægge biskopperne hvert år at indsende beretninger om menighedernes tilstand og de gejstliges samt andre læreres »Forhold, Flid og Beskaffenhed«. Som følge af denne bestemmelse findes der i Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv i Rigsarkivet et betydeligt antal visitatsberetninger, der er et omfattende og værdifuldt materiale til belysning af den danske kirkes indre tilstand i det 18. århundrede. For Sjællands stift findes der her beretninger af biskop Peder Hersleb 1739–1745 og af den senere biskop Ludvig Harboe som biskop Herslebs medhjælper 1749–1752 samt af biskop N. E. Balle 1784–1790. Enkelte prøver af disse beretninger er trykt i tidsskrifter og lokalhistoriske årbøger, men en samlet offentliggørelse er en vigtig kirkehistorisk fremtidsopgave.

Forpligtelsen til at indsende årlige indberetninger gjorde det næsten til en nødvendighed for biskopperne at føre private visitatsdagbøger, for at de på grundlag af disse kunne skrive deres officielle beretninger. I Sjællands bispearkiv i Landsarkivet for Sjælland findes en række små optegnelsesbøger, ført af Hersleb og Harboe på deres visitatsrejser rundt i stiftet; de må opfattes som forarbejder til deres indberetninger til Generalkirkeinspektionskollegiet. Også Balle førte visitatsdagbøger fra begyndelsen af sin bispetid. I sin indberetning for 1785 siger han, at han »holder et ordentligt Dagsregister for al min Forretning paa Visitationerne, som efter min Indsigt udgiøre en saare vigtig Deel af en Biskops Embede« (hele indberetningen er udgivet Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. IV 756–782). Der ses dog ikke bevaret visitatsoptegnelser af Balle før 1799.

Ved skrivelse af 28. februar 1784 blev det indskærpet biskopperne at indsende visitatsindberetningerne til Generalkirkeinspektionskollegiet. Efter kollegiets ophævelse 1791 blev det sikket at sende beretninger til Danske Kancelli. For Sjællands stift er dog kun få af disse beretninger bevaret.

I Sjællands bispearkiv findes et tykt kvartbind med visitatsoptegnelser af Balle 1799–1807. Foruden ved sine oplysninger om faktiske forhold er disse optegnelser en værdifuld kilde til bedømmelse af Balles embedsførelse og et talende vidnesbyrd om den utrættelige flid og grundighed, som kendetegnede hans gerning som biskop. H. F. Rørdam udgav i sin tid uddrag af denne visitatsbog i Kirkehistoriske Samlinger 3. rk. IV 1–29; den burde udgives i sin helhed. Af Balles efterfølger Fr. Münter (1808–1830) er der i bispearkivet en række hæfter med optegnelser fra hans visitatsrejser. Hvor værdifulde de end er i mange henseender, står de i udførlighed og nøjagtighed tilbage for Balles grundige, i stort og småt lige omhyggelige notater. Fra P. E. Müllers kortvarige bispetid (1830–1834) ses ikke bevaret visitatsoptegnelser. Anderledes er det derimod med den følgende biskop, J. P. Mynster. Fra hans hånd findes der i bispearkivet fire svære kvarthæfter med visitatsdagbøger 1835–1853. Ved deres nøjagtighed og grundighed står de Balles nærmest, men de adskiller sig fra dem ved det stærkere personlige præg af en mere overlegen individualitet. De blev udgivet 1937 i to statelige bind af Bjørn Kornerup. I denne udgaves 1. bind er der en udførlig indledning om bispevisitatser i almindelighed og om Mynsters visitatser i særdeleshed.

Til denne række af visitatsoptegnelser fra Sjællands stift slutter sig H. L. Martensens 1854–1882 i 16 kvarthæfter på tilsammen ca. 1100 sider. De findes i to pakker i Det kongelige Bibliotek (Ny kongelig Samling 3428 I–II, 4°). De er ikke så grundige som Mynsters, men der i dem samlet et stort kirke- og skolehistorisk materiale, som fortjener at udgives. Som en prøve på en sådan udgave meddeles nedenfor optegnelserne om Martensens visitatser i Sokkelund herred. Han visiterede to gange i dette herred, første gang i 1864, hvor han forbigik Brønshøj og Lyngby. Disse sogne blev visiteret på hans anden visitatsrejse i herredet 1875. Denne gang blev Frederiksberg og Amager forbigået. Sognene på Amager blev dog visiteret anden gang på en senere visitatsrejse 1879. Han fik her et indtryk af de sociale problemer, som industrialiseringen havde skabt; herom havde han skrevet i »Den sociale Ethik« (1878). I sin misbilligelse af børnearbejdet på Kastrup Glasværk, »til Actionairernes Bedste« uden hensyn til børnenes bedste var han forud for sin tid; først ved fabrikloven af 29. april 1913 blev skolepligtige børns arbejde i fabrikker forbudt.

Sokkelund Herred.

1864: *Brønshøj* blev forbigaaet. Orgelet er endnu ikke opsat i Kirken og Spræsten *Clasen*[1] var i Begreb med at indgive sin Ansøgning om Entledigelse. *Lyngby* blev ligeledes forbigaaet da Spræsten *Rørdam* var som Feltpræst ved Hæren[2].

1875: Sokkelund H. 1875
med Undtagelse af Frederiksberg og Amager.

Gjentofte.

1864: D. 29 Mai visiterede jeg i Gjentofte Kirke. Talrig Forsamling. Kongen, Dronningen og hele den Kglige Familie fra Bernstorf[3]. Spræsten Provst Bojesen[4] prædikede over Dagens Evangelium 1 Trinit[5]. Thema »Den retf. Gjengjældelse som hisset skal vederfares Menneskene efter deres forskellige Tanker og Handlemaade de have i Verden eftersom de have levet enten uden Gud eller med Gud.« Foredraget noget i gammel declamatorisk Maneer. Indholdet ret ordentligt og ikke uden Opbyggelighed. Præsten katech. godt. Ungdommen svarede i det Hele meget tilfredsstillende.

Censur. En særdeles talrig Forsamling. DDMM Kongen, Dronningen, Kronprindsen og de kgl. Prindsesser deltog i den talrige forsamlede Menigh. Gudstjeneste og bivaanede Overhøringen. Den conf. Ungdom viste sig særdeles velunderviist i de hell. Sandh. Sv. m. F., Lyst og Eftertanke. Idet jeg med Høiagtelse paaskjønner hvad her virkes tilønsker jeg Menigh. Lærer, der med saa stor Indsigt og Nidkjerhed forestaaer sine forskellige vansk. og omfattende Embeder [6], Velsign. fremdeles fra Herren som alle gode Gavers Giver og som ogsaa i Alderd. opholder og fornyer sin troe Tjeners Kraft!

Gjentofte Skole. Børneantal 70. Lærer Søren Pet. Christensen [7] 46

[1] Ernst Heinrich Clasen (1794–1867), sognepræst i Brønshøj siden 1836, skrev 13. maj 1864 sin ansøgning om afsked; den blev sendt biskoppen 28. maj og bevilget 22. august (RA, Kultusministeriets 1. dept. journalsager Q 807).

[2] Han var feltpræst februar–august 1864 (H. F. Rørdam: Peter Rørdam III 185 ff.).

[3] Af censuren kan det ses, at det drejede sig om kong Christian IX, dronning Louise, kronprins Frederik (VIII) samt prinsesserne Dagmar og Thyra.

[4] Boie Frederik Outzen Boisen (1793–1876), sognepræst her 1852–1872.

[5] Luk. 16,19–31 (den rige mand og Lazarus).

[6] Næmlig som provst og sognepræst.

[7] Om ham se Chr. A. Jensen og Carl Pedersen: Gjentofte og Hvidøre kongelige Skoler (1921) s. 100 f.

Aar katech. ret godt. Boglæsning. mg. Tilstanden i det Hele tilfredsstillende.

Andenlærer Petersen skal være flittig og velbegavet. Kun øverste Classe blev prøvet.

Vangede Skole 81 Børn. Lærer Fr. Hechmann 30 Aar meget duelig og katechiserede godt. Bogl. mg. Regning mg+.

Jægersborg Skole 86 Børn. Lærer Caspar Erslev[8] 43 Aar. Ret vel begavet men noget experimenterende i forskellige Retninger. Vilde forevise mig den Chevéske Methode[9] i Musikken hvilket afsloges. Han katech. noget løst og svævende. Efter Provst Bojesens Ønske faaer han dog ingen Nota i Bogen men det siges ham mundtligt. Boglæsningen var meget god.

Hvidøre Skole. Hans Peter Petersen[10] 60 Aar katech. ret ordentligt. Boglæsningen var mg. Børneantal 176. Som Andenlærer er for Tiden constit. Ole Jacobsen[11].

Censur. I Skolerne udviste Tilstanden sig i det Hele som tilfredsstillende, og jeg bevidner de duelige Lærere min Agtelse og Tak.

I det af Herr Provst Bojesen oprettede, med en duelig Lærerinde forsynede Børneasyl[12] glædede jeg mig over Smaabørnenes Livlighed og Sang.

1875: *Gjentofte Skole* 59 Børn. Førstelærer S. P. Christensen 57 Aar katech. opbyggeligt, men ikke correct, idet han ikke holdt sig til Spørgsmaalet. Bogl. mg.

Andenlærer N. F. Th. Skjoldager[13] kom ikke til at fungere, da jeg kun saae øverste Classe.

Jægersborg Skole 35 Børn. Lærer Nicolai H. Skjoldager 31 Aar. Tilfredsstillende baade i Katech. og Bogl.

[8] Alfred Larsen: Stamtavle over slægten Erslev (1958) s. 11.

[9] Sangmetode opkaldt efter den franske musikpædagog Émile Chev , efter hvilken tonerne betegnedes med tal i stedet for med noder. Caspar Erslevs broder forlagsboghandler Jacob Erslev (fader til historikeren Kr. Erslev) udgav ved den tid en vejledning i denne metode, »Synge velser med Tal« (1863, 4. opl. 1871).

[10] Chr. A. Jensen og Carl Pedersen anf. værk s. 109 f.

[11] Oprettede nogle år efter en realskole i Ordrup (L. P. Gotfredsen: Gjentofte I, 214).

[12] Oprettet 1862.

[13] Senere lærer i Avedøre (Glostrupbogen I, 66).

Vangede Skole 88 Børn. F. Chr. Th. Hechmann 41 Aar (om ham verserer for Øieblikket en ubehagelig Sag, Beskyldning for Under-slæb med Bøger, der dog neppe fører til Synderligt) katech. antageligt. Bogl. mg.

Skovshoved Skole 162 Børn. Førstelærer Peter V. Gjørning[14] 33 Aar katech. antageligt. Bogl. mg.

Andenl. Fr. V. G. Franck kom ikke til at fungere da jeg kun saae overste Classe. Skal være duelig.

Ordrup Skole 91 Børn. P. W. Petersen 29 Aar katech. ret tilfredsstillende, skjønt det vel havde været ønskeligt, at han var gaaet noget nærmere ind paa de kath. Vildfarelser[15], hvilke han i sin Katech. over Kirken kom til at berøre. Bogl. g.

Skolernes Tilst. er i det Hele i et vist Jævnmaal og vil derfor i Cens. kunne betegnes deels som tilfredsst. deels som kun antagelig.

D. 13 Juni 3 Trinit. visit. jeg andengang i Gjentofte Kirke. Spræst Ipsen[16] prædikede over Dagens Evang.[17] smukt og indtrængende. Ungdommen, der var mødt nogenlunde talrig, savnede Liv, men fulgte dog godt med. Cap. Jansen[18] katech. godt. Kirken var besøgt af en ret talrig Forsamling, der dog efter Menighedens Størrelse burde have været større. Majest. vare tilstede men forlode Kirken under Jansens Katechisation.

Censur. Ret talrig Forsamling. Efter den chr. opbygg. og indtrængende Præd. der holdtes af Spræst Herr Ipsen katech. med den conf. Ungdom, hos hvilken større Frimodighed til at svare vistnok havde været ønskelig, men som dog i det Hele fulgte godt med og afgav Vidnesbyrd om en omhyggelig Forberedelse. Jeg tilønsker af Hjertet den begav. nidkjære Sjæles. med hvem jeg er forenet ved et mangeaarigt og dyrebart Samfundsbaand Herrens Naade og Velsignelse fremd. baade i Emb. og Huus. Herren give ham end i mange Aar

[14] Chr. A. Jensen og Carl Pedersen anf. værk s. 110 f. Hvidøre skole blev nedlagt 1871 og erstattet af skoler i Skovshoved og Ordrup.

[15] Biskop Martensen giver her udtryk for den i samtiden udbredte frygt for katolsk påvirkning fra den i 1873 indviede Skt. Andreas kirke ved Ordruphøj (se herom Henning Heilesen: Skt. Andreas kirke 1873–1973, s. 10).

[16] Harald Ipsen (1813–1876), sognepræst her 1872–1876.

[17] Luk. 15,1–10 (lignelserne om det mistede får og den tabte drakme).

[18] Albert Thorvald Jantzen (1840–1917), kapellan pro loco her 1873–1876, sognepræst her 1876–1913 (om ham se DBL).

[19] Kraft og Styrke til Tjeneste i den gode Gjerning og lade ham og hans gode tro Medhj. Herr Jansen see glæd. Frugt.

Søllerød.

1864: *Søllerød Skole* 73 Børn. Lærer Josias Petersen 61 Aar katechiserede meget svagt og en Hjælpelærers Antagelse vil formentlig være ønskelig. Boglæsn. antagelig.

Nærum Skole 65 Børn. Lærer Joh. Jensen 33 $\frac{1}{3}$ Aar Privatist. Oprindelig Væver drog til Californien, nu Skolelærer. Katech. ret godt. Bogl. god. Censur duelig – tilfredsst.

Skodsborg Skole 111 Børn. Lærer Chr. L. Bastholm Mørck 27 Aar Privatist katech. ret ordentligt. Boglæsning og Skrivning tilfredsstillende. Censur: duelig – tilfredsst.

Trørød Skole 75 Børn. Lærer Pet. Chr. Jul. Larsen 40 Aar katech. slet, men har stundom en raptus[20], der dog snart gaaer over. Skal i det Hele være duelig. Børnene svarede ogsaa vel, da jeg katechiserede. Bogl. mg. Cens. Antagelig.

Censur. I Nærum og Skodsborg Skoler udviste Tilstanden sig dels som tilfredsstillende, dels som antagelig. Men i Søllerød Skole maa en Hjælpelærers Ansættelse, der allerede synes at være paatænkt ved Biskop Mynsters sidste Visitats[21], findes særdeles ønskelig.

D. 1ste Juni visiterede jeg i Søllerød Kirke. Veiret var slet og Afstandene ere lange hvad nogenlunde kan undskylde, men ikke retfærdiggjøre det utilladelig ringe Kirkebesøg på denne Dag. Ogsaa af yngre vare meget Faa tilstede. Spræsten Vedel[22] prædikede over Luc. 11,38: »Salige ere de som høre Guds Ord og bevare det.« Foredraget meget godt, frit og tydeligt, Indholdet noget tyndt, dog op-

[19] Dette ønske blev ikke opfyldt; »vor kjære Ipsen«, som Martensen kalder ham i sit brev til Gude 1. juli 1876 (Biskop H. L. Martensens Breve. Breve til L. Gude III, 106) døde 27. maj 1876, knap et år efter visitatsen hos ham.

[20] D. v. s. et anfald af hidsighed.

[21] 11. august 1853. Biskop Mynsters visitatsdagbøger (I, 131) indeholder intet om denne sag.

[22] Frants Sophus Christian Wedel (1826–1906), sognepræst her 1863–1897 (Søllerødbogen 1948 s. 50 ff., om visitatsen her s. 51 f.).

bygg. og hjerteligt. Den Ungdom som var tilstede svarede meget godt (3000 Sjæle 800 Communicanter).

Censur. Den nye Præst Herr Vedel holdt en smuk og opbyggelig Prædiken, og den tilstedeværende Ungdom lagde i det Hele tilfredsstillende Kundskab for Dagen, og af hvilke Enkelte endogsaa gav fortrinlige Svar. Men kun et saare lidet Antal af Yngre og Ældre havde indfunden sig til den hell. Handling, hvilket viser hen paa en i denne store Menigh. stedf. Mangel paa kirkel. Sands. Herren skjænke den begavede nidkjære Lærer Velsignelse til at samle Menigheden og at opbygge Menighedslivet i Krafts, Kjærligheds og Sindigheds Aand. Han lade ham see rigelig Glæde baade i Embede og Huus!

1875: *Søllerød Skole* 99 Børn. Lærer Nikolai Emil Petersen 32 Aar ansat af mig for nylig (varmt anbefalet af Grevinde Moltke[23]), et vakkert Mske. Katech. brav dog ikke uden Forlegenhed, men Tilstanden var meget tilfredsstillende og Bogl. særdeles god.

Trørød Skole 72 Børn. Lærer Pet. Chr. Jul. Larsen 51 Aar katech. godt. Bogl. mg.

Skodsborg Skole 81 Børn. Lærer Chr. L. B. Mørck 38 Aar, Neveu af J. A. Hansen[24], men en brav Mand, katech. meget vel. Bogl. mg.

Nærum Skole 95 Børn. Lærer Joh. Jensen 44½ Aar kunde ikke ret komme ind i Katech., men Børnenes Kundskab var dog god. Bogl. mg.

Censur. I Skolerne hvor Børnene stavede, Religion og Boglæsn. havde jeg al Anledning til at være tilfreds baade med Underv. og Fremgangen.

1875 d. 9 Juni visit. jeg anden Gang i Søllerød Kirke. Talrig Forsamling. Spræsten Vedel prædikede over Matth. 10,32: »Hvo som bekynder mig for Mskene ham vil jeg bekynde for min Fader i Himlen.« Christeligt og opbyggeligt og uden Vidnesbyrdets fulde Kraft fordi det critiske Moment for meget var trængt tilbage. Ungdommen svarede godt og tilfredsstillende.

[23] Anna Malvina Moltke f. Simons (1802–1883), enke efter minister Carl Moltke. Moltkes boede i nogle år på Frydenlund (C. F. Wegener: Historiske Efterretninger om Frydenlund, udg. af Albert Fabritius (1950) s. 79, 106).

[24] Venstrepolitikerens Jens Andersen Hansen (1806–1877).

Censur. D. 9^{de} Juni visit. jeg anden Gang i Søllerød Kirke, hvor en talrig Forsamling havde indfundet sig. Ogsaa dennegang hørte jeg en christ. og opbyggelig Prædiken af den værdige Spræst ligesom jeg ogsaa glædedes ved at forefinde en velunderviist Ungdom der svarede med Lyst og Færdighed. Herrens Vels. være fremdeles over den begavede og tro Lærers Bestræb. og lad ham see glæd. Frugt af Sæd. Gjærning!

I Skolerne befandtes Tilst. i det Hele at være tilfredsstillende.

Gladsaxe og Herløv.

1864: *Hjortespring Skole* 49 Børn. Lærer Hanssen 55 Aar tager nu sin Afsked paa Grund af Svagelighed. Forøvrigt Tilstanden antagelig.

Buddinge Skole 61 Børn. Lærer Joh. Herluf Skjoldager 34 Aar katech. godt, men tørt og uden synderlig Aand. Bogl. mg. (duelig-tilfredsst.).

Bagsværd Skole 97 Børn. Lærer Carl Frederik Claudius Hansen 26 Aar katech. meget godt. Det Hele meget tilfredsstillende.

Andenlærer Ole Rasmussen 24 Aar g. ret brav.

Herløv Skole 66 Børn. Georg Henrik Horst 45 Aar Dannebrogsmænd. Katech. meget godt om end mere Aand var ønskelig. Dog maa det Hele betegnes som roesværdigt.

Herløv og Bagsværd Skoler maa i Censuren have en Distinction.

Gladsaxe 39 Børn. Lærer H. P. Chr. Gronenberg 34 Aar katech. kun middelmaadigt. Bogl. g. Det Hele antageligt.

D. 3 Juni visiterede jeg i Gladsaxe Kirke. Meget talrig Forsamling baade af Ældre og Yngre. Spræsten Kalkar^[25] prædikede over Ps. 65,7: »Salig er den som du udvælger etc.« om det chr. Hyrdeembede. Opbyggeligt og vidnende om megen Erfaring, dog uden synderlig Styrke i Tankeudviklingen. Den conf. Ungdom svarede meget godt.

Censur. Med sand Opbyggelse hørte jeg paa det Vidnesbyrd som

[25] Christian Andreas Herman Kalkar (1803–1886), sognepræst her 1843–1868 (se DBL XII, 306 ff.).

Menighedens høiærv. Lærer Herr Dr. Kalkar af sin rige Erfaring udtalede om det chr. Hyrdeembede, ligesom det ogsaa var mig en Glæde ved Katech. at forvisse mig om den conf. Ungdoms gode Christendomskundskab; den svarede med Færdighed, Lyst og Eftertanke. Herrens Velsignelse over den begavede, hæderlige og fortjente Lærer, at han end i mange Aar maa udøve Hyrdegjeringen til Christi Kirkes Opbyggelse.

1875: *Gladsaxe Skole* 32 Børn. Lærer H. P. Chr. Gronenberg 45 Aar katech. særd. godt. Bogl. mg.

Herløv Skole 39 Børn. Georg Heinrich Horst 55 $\frac{3}{4}$ Aar katech. meget ordentligt. Bogl. mg.

Hjortespring Skole 60 Børn. Laurids Lund 39 $\frac{1}{2}$ Aar gik i Staa i Katech. og præsterede ikke noget, men Børnene vare meget vel underviiste da jeg katech. dem. Bogl. mg.

Bagsværd Skole 89 Børn. Chr. Fr. Hansen 37 Aar katech. meget godt. Andenlærer N. Petersen 31 Aar hørte Børnene. Bogl. mg.

Buddinge Skole 46 Børn. Lærer J. E. Larsen 29 Aar katech. godt. Bogl. mg.

Censur. I det Hele tilfredsstillende.

D. 15 Juni vis. jeg anden Gang i Gladsaxe Kirke. Talrig Forsamling af Yngre medens af de Ældre forholdsvis kun Færre havde indfundet sig. Spræsten V. Holm[26] prædikede over 2 Pet. 3,17–18: »Voxer i vor H. J. X. Naade og Kundskab.« Godt, grundigt og opbyggeligt. Kun Foredraget havde den Feil at det paa flere Steder var for raabende. Ungdommen svarede udmærket godt.

Censur. Efter den christel. grund. opbyggel. Prædiken der holdtes af Spræsten Herr Holm katech. med den confirm. Ungdom der svarede med Færd. Lyst og Eftertanke. Jeg tilønsker af Hjertet den nidkjære begavede og kundskabsrige Lærer Herrens rige Vels. fremdeles til Menigh. Fremvæxt i vor Herres J. X. Naade og Kundskab.

[26] Adam Vilhelm Holm (1824–1913), sognepræst her 1868–1906.

Lyngby.

1875: *Lyngby Skole* 181 Børn. Lærer i Drengelasse Christ. G. Skjoldager 47¾ Aar katech. meget godt. Bogl. mg. Andenlærer Thøger Jørgensen katech. tilfredsstillende. Lyngby Skole hører vistnok til de bedste og skal, efter hvad et af Skolecommissionens Medlemmer sagde mig, have hævet sig meget ved at man atter er vendt tilbage til at mulctere for Skoleforsømmelser.

Virum Skole 62 Børn. Søren J. Hammelev 44 Aar katech. meget godt og gjør et godt Indtryk. Bogl. mg.

Lundtofte Skole 106 Børn. Førstelærer Ditlev Herluf Skjoldager 57 Aar katech. godt. Bogl. mg. Andenl. Carl Frederik Hansen 30 Aar katech. tilfredsstillende. Bogl. mg.

Taarbæk Skole 106 Børn. Førstelærer Søren Cosmus Beck cand. phil. 66¼ Aar fungerer ikke. Hjælpelærer Peter Rasmussen Holm 22 Aar tilfredsstillende. Andenlærer Hans Peter Bødstrup 26 Aar ret tilfredsstillende.

Censur. I Skolerne, hvor Børnene prøvedes i Relig. og Boglæsning, havde jeg al Anledning til at være tilfreds. Særligt fortjener Lyngby og Virum Skoler at fremhæves. Samtlige Lærere tilønskes Herrens Velsignelse til Bestandighedens Gjerning.

D. 11 Juni visiterede jeg i Lyngby Kirke. Meget talrig Forsamling (Enkedronningen[27]). Spræsten P. Rørdam[28] prædikede over Matth. 13,45–46: »Om Himmeriges Rige. Mskehjertet er en Kjøbmand der søger gode Perler. Xus en Kjøbmand der sælger os den kost. Perle. Djævelen en Kjøbmand der sælger idel forfalskede Varer.« Godt og opbyggeligt i hans Maneer. Ungdommen svarede særdeles godt.

Censur. Efter den opbygg. og indtrængende Prædiken[29] holdt af Spræsten Herr Pastor Rørdam katech. med en velunderviist conf. Ungdom der svarede med Færdighed, Lyst og Eftertanke. Jeg tiløn-

[27] Dronning Caroline Amalie (1796–1881) boede som enke hver sommer på Sorgenfri.

[28] Peter Rørdam (1806–1883), sognepræst her 1856–1883 (DBL XX, 443 ff.). Om visitatsen her se H. F. Rørdam: Peter Rørdam III, 447 ff.

[29] Trykt i »Prædikener« 1879.

sker af Hjertet den begavede nidkjære Sjælesørger Guds Naade fremdedes til Arbeidet i Herrens Vingaard! hvor han allerede med synlig Velsign. har arbeidet saa meget til Guds Riges Fremvæxt i Sjælene!

Fredriksberg og Hvidovre.

1864: *Fredriksberg Skole*. Den nye Skolebygning i Alleegaden[30] er udmærket smuk; af locale Hensyn ere de to øverste Drengeclasser i den gamle Bygning[31].

Samlede Børneantal af Dreng og Piger: 390.

Lærpersonalet: Jørgen Frederik Holm 59 Aar Førstelærer og Inspecteur katech. meget ordentligt. Bogl. mg.

I Pigeclassen er F. J. H. Colding 34 Aar Timelærer og underviser i Religion, men indfandt sig ikke ved Visitatsen, hvad senere maa undersøges. Jeg maatte selv katechisere. Børnene svarede meget godt. Førstelærerinde Fru E. Hel. Am. Ryberg 34 Aar prøvede Børnene i Dansk. Meget godt. Hun roses meget.

De andre Lærere ere: Ernst Becker[32] Medhjælper for Førstelæreren 29 Aar, Thomas Chr. Borregaard Andenlærer 32 Aar, Ninus Peter Nissen const. Lærer 26 Aar, H. C. Madsen Gymnastiklærer 51 Aar, Hedevig Sophie Fr. Henr. Stein 35 Aar. Gymnastikken blev seet. Børnene have god Færdighed. Tilstanden: *Tilfredsstillende*.

Valdby Skole 112 Børn. Førstelærer Poul Nicolai Egede Saaby 79 Aar har været en brav Mand og er endnu antagelig. Katech. jævnt efter Balle. Andenlærer J. P. Seerup duelig.

Hvidovre Skole 97 Børn. Lærer Chr. Larsen 44 Aar katech. meget godt og er i det Hele meget duelig. Bogl. mg. Skrivn. mg.

Censur. I Fredriksberg Skole, der nu har erholdt en udmærket smuk Bygning, Børnene prøvede i Christendomskundskab og Boglæsning, udviste Fremgangen sig meget tilfredsstillende, hvad ligeledes gjælder

[30] Rettere i Falkonerallé; opført 1863 af arkitekten Henning Wolff. Senere kontor for Frederiksberg kommunes skattevæsen. Nu ligger Falkonercentret på stedet.

[31] I Pileallé; her modtog Adam Oehlenschläger sin første skoleundervisning. Nedrevet 1911 for at give plads til Frederiksberg sogns menighedshus.

[32] 1834–1926; blev cand. theol. 1866 og senere sognepræst i Dronninglund.

om Hvidovre. (Men jeg undlader ikke at bemærke, at Timelærer Colding udeblev fra Visitatsen uden at Grunden til denne Udeblivelse blev oplyst).

Ogsaa i Hvidovre Skole er Fremgangen meget tilfredsstillende (og den duelige Lærer fortjener en Paaskjønnelse). I Valdby Skole arbejder den gamle tro Lærer endnu med Kjærlighed til Gjerningen.

D. 5^{te} Juni 2^{den} S. efter Trinit. visiterede jeg i Fredriksberg Kirke. Meget talrig Forsamling. Af Ungdommen ikke faa fra Fredriksberg, men fra Hvidovre færre. Spræsten Hall[33] prædikede over Dagens Evangelium. Godt og opbyggeligt, dog ikke den bedste logiske Orden. Ungdommen svarede meget godt.

Censur. En meget talrig Fors. fyldte Kirken. Med Opbygg. hørte jeg den smukke og chrst. Prædiken der holdtes af Menighedens høiærv. Lærer Herr Provst[34] Hall, ligesom jeg ogsaa glædedes ved den confirm. Ungdoms gode og forstandige Svar, der afgave Vidnesbyrd om den Troskab (en grundig Underviisning), hvormed der er arbejdet for deres Underviisning. Jeg tilønsker af Hjertet Menighedernes høiærv. begavede nidkjære Lærer, der med sin Omhu og Indsigt forestaaer sit besværlige og omfattende Embede, Herrens Velsignelse fremdeles, at han end i mange Aar maa glædes ved at udføre Sædemandens Gjerning!

H. skjænke ligeledes sin Velsign. til Arbejdet i Skolerne, at Skole og Kirke hermed maa samarb. til det samme Maal.

Brøndshøi.

1875: *Uttersløv Skole* 180 Børn. Førstel. Fr. Chr. Bjergen 51 Aar katech. antageligt, men tyndt og trivielt. Boglæs. antagelig.

Andenlærer Rasmus Nielsen 28 Aar tog kun et par Spørgsmaal i Regning.

Brøndshøi Skole 118 Børn. Førstelærer P. Kjerulf 65 Aar fungerer ikke. Hjælpelærer Søren Abrahamsen 23 Aar katech. særdeles godt og giver gode Forhaabninger. Andenlærer Chr. Christensen 22 Aar blev ikke prøvet. Bogl. mg.

Rødovre Skole 70 Børn. Lærer Fr. S. N. Møller[35] 53 Aar katech. meget ordentligt. Bogl. mg.

[33] Peter Elias Hall (1805–1891), sognepræst her 1863–1876. Broder til politiker C. C. Hall.

[34] Han havde været provst i Sunds herred og i Lyng-Kronborg herred.

[35] Om ham se Jul Pedersen: *Rødovre Sogn* (1948) s. 238 ff.

Censur. I Brøndshøj og Rødovre Skoler befandtes Tilstanden at være tilfredsstill., i Uttersløv antagelig. Den unge Hjælpelærer i Brøndshøj Skole Herr Abrahamsen[36] giver særdeles gode Forhaabninger.

D. 17^{de} Juni 1875 visiterede jeg i Brøndshøj Kirke. Ret talrig Forsamling og isærd. af Yngre. Kirkegangen paa dette Sted er i Regelen slet. Spræsten Schmidt Phiseldeck[37] prædikede over Marc. 7,31–37 (Effata): »Herren er med os skjønt borttagen fra os.« Foredraget declamatorisk og alt for stærkt, Indholdet almindelige christelige Tanker udenfor Texten; først i sidste Deel kom der noget om Texten. Det Hele uvirksomt, og dog var Indholdet christeligt og Manden mener det godt.

Censur. Handlingen indlededes med en chr. Prædiken af Spræsten Herr S. Ph. hvorefter der catech. med den confirm. Ungdom, der udviste sig som veloplyst, og svarede med god Eftertanke. H. forunde Menigh. nidkjære, velbegavede og kundskabsrige Lærer Naade og Vels. til at vække det slumrende Liv her i Menigh. og at berede Ordet Indg. i Hjerterne!

Taarnby.

1864: D. 6^{te} Juni visiterede jeg i Taarnby Kirke. Veiret var slet og derfor just ikke nogen stor Forsamling; dog ret anstændigt. Spræsten Plum[38] prædikede over Eph. 5,15–21: »Hvorledes Christendom giver de bedste Raad til at bære tunge Tider.« Texten ret godt benyttet, Foredraget frit og kraftigt, men braskende og i Udførelsen megen sludderagtig Vidtløftighed. Ungdommen svarede ret ordentligt; mere Frimodighed havde været ønskelig.

Censur. Uagtet det slette Veir en ret talrig Forsamling. Handlingen indlededes med en smuk og chr. Prædiken af Spræst Herr Plum, hvorefter den conf. Ungdom fremtraadte der i det Hele fulgte godt med en Interesse (?) og Iver. Der var blandt den gode og forstandige Svar vidnende om grundig Underviisning. Herren forunde Kraft og Velsignelse fremdeles og lade Menighedens retsindige Lærer see glædelig Frugt af Arbeidet i Evang. Tjeneste.

[36] Han efterfulgte senere ovennævnte Fr. Møller som førstelærer i Rødovre (Jul Pedersen anf. værk s. 240).

[37] Carl Otto Schmidt-Phiseldeck (1812–1879), sognepræst her 1864–1879.

[38] Niels Munk Plum (1803–1865), sognepræst her 1862–1865. Farfader til biskop på Lolland-Falster Niels Munk Plum.

Taarnby Skole 51 Børn. Lærer Ole Petersen 53 Aar har tilforn været i Store-Fuglede. Katechiserede meget godt. Bogl. mg. Skriv. mg. Det Hele *roesværdigt*. Denne Lærer eragtes den bedste af dette Sogns Skolelærere.

Sundbyvester Skole 101 Børn. Lærer P. Anders. Woerberg 38. Katechiserede meget ordentligt. Relig. mg. Bogl. mg. Skrivn. mg.

Sundbyøster Skole 101 Børn. Lærer M. H. Thybo 56 Aar katech. ret godt og med Færdighed skjønt han i Begyndelsen gjorde et Feilgreb ved at begynde med Enden.

Tømmerup-Ullerup Skole. Børnene kun til Lille-Magleby. 59 Børn. Lærer Joh. Chr. Imm. Brasch 48 Aar har tidligere været Lærer paa Jonstrup. Han katech. respectabelt men med alt for stor Udførlighed, ja meget udtværende. Bogl. mg. Skrivn. mg.

Kastrup-Maglebylille Skole 105 Børn. Lærer L. Halvd. Skjoldager 26 Aar katech. meget godt. Bogl. mg. Skriv. mg.

Censur. Skolernes Tilstand udviste sig i det Hele meget tilfredsstillende og jeg bevidner de duelige Lærere min Agtelse og Tak. Taarnby Skole fortjener særligt at fremhæves.

1879: *Taarnby Skole* 58 Børn. Lærer Ole Petersen 68 Aar katech. fortrinligt. Bogl. ordentlig. Børnene vare ikke saa udmærkede da her er megen Fatigdom og Forsømmelse, men der var en Grundighed og Gehalt i hans Kat. som sjeldent forekommer.

Tømmerup-Ullerup Skole 85 Børn. Lærer E. G. Tyke 36 Aar var yderst forlegen og katech. kun nogenlunde. Antageligt.

Kastrup Skole 154 Børn. Lærer Carl Arnold Paulsen 39 Aar katech. særdeles godt. Bogl. mg.

Maglebylille Skole 26 Børn. Læreren J. N. Lund 38 Aar under al Kritik og burde gaae af. Af Medlidenhed med hans Børn holdes der paa ham. Da jeg selv katechiserede vidste Børnene heller Intet. Boglæs. gik lidt bedre.

Han havde medtaget en Deel Børn af en Privatskole han har ved Fabriken (et Glasværk); disse Børn undervises om Eftermiddagen for

ikke at forhindres i Fabrikarbeidet til Actionairernes Bedste. Jeg hørte dem ikke, da jeg betragtede dem som uvedkommende. Dog skal dette Arrangement, der uden Tvivl er indledet af Theilade[39], være approberet af Ministeriet.

Censur. I Taarnby og Kastrup Skoler udviste Fremgang sig i det Hele som tilfredsst. De delige Lærere i Taarnby og Kastrup Skoler Herr Petersen og Herr Paulsen bevidner jeg min Paaskjønneelse og Tak. I Tømmerup og Ullerup Skoler kunde Tilst. betegnes som antagelig. Derimod kunde jeg ikke være tilfreds med Fremgang i Maglebylille Skole, hvor Lærerens Katechisation staaer under det Middelmaadige. I Mille Sk. var Børnenes Kundsk. kun maadelig.

I Taarnby Sogn hos Præsten fandtes ingen Communionbog. Theilade har ingen ført og Krøyer havde endnu ingen faaet anskaffet, men vil med det Første anskaffe den.

D. 11^{te} Juni visiterede jeg anden Gang i Taarnby Kirke hvor uagtet det slette Veir (Tordenbyger) en talrig Forsamling havde indfundet sig. Spræsten Krøyer[40] prædikede over 1 Cor. 1,22–25: »Vi prædike den korsfæstede Christum o.s.v.« Foredraget med Myndighed og kraftig Stemme men syntes mig oftere at tilsigte Effect. Indholdet havde enkelte ganske velklingende Steder, men Evangeliets Midtpunct den korsfæstede Christus traadte ikke ordentligt frem. Særlig savnedes Retfærdiggjørelsen af Troen. Forøvrigt har Manden en vis practisk Dygtighed. Den confirm. Ungdom svarede godt.

Censur. Den confirmerede Ungdom udviste sig som vel grundet i Troens h. Sandheder og fulgte Handlingen med Lyst og gode Svar. Herren lade den retsindige og dygtige Spræst, der for ikke længe siden har tiltraadt dette Embede, see glædelig Frugt af Bestandigh. Gave i Ev. Tjeneste.

Efterskrift.

I Kastrup Glasværk arbeide Børn om Formidd. fra 6–12 og gaae i Skole om Eftermiddagen 4 Timer. Fabrikloven[41] paaberaabes for dette Compromis mellem Skolen og Fabriken.

[39] Peter Andreas Frederik Theilade (1808–1891), sognepræst her 1865–1878.

[40] Henrik Adolf Krøyer (1823–1910), sognepræst her 1878–1906.

[41] Lov af 23. maj 1873 om børns og unges arbejde i fabrikker forbød børn under 10 år at arbejde i fabrikker og tillod, at børn mellem 10 og 14 år arbejdede højst 6 timer.

Store-Magleby.

1864: *Store Magleby Skole* 77 Børn. Lærer P. Chr. Fr. Meilgaard 59 Aar katechiserede ordentligt. Bøglæsningen manglede Distinction. Skrivning mg?

Dragør Drengeskole 94 Børn. Lærer Axel Peter Petersen 51 Aar. Er meget vel anseet, katech. ogsaa godt, men havde forsømt Katechismusforklaringerne. Skrivning mg. Bøglæsning mg. Distinctionen meget god.

Dragør Pigeskole 99 Børn. Lærer P. Jul. Giese 61 Aar katech. slet. Bøglæsning mg. Skrivn. mg.

En *Forberedelsesskole* med en ung Lærer Poulsen 20 Aar gammel blev ikke seet, da Læreren paa egen Haand havde ansat Visitatsen til en anden Tid. Skal forøvrigt være en brav ung Mand. 29 Børn.

Censur. I Skolerne udviste Tilst. sig deels som tilfredsstillende, deels som antagelig. Hs. Vels. være ogsaa over Arbeidet i Skolerne, at Skole og K. maa samarb. til det samme Maal.

1864 d. 9^{de} Juni visiterede jeg i Store Magleby Kirke. Særdeles talrig Forsamling. Spræsten Timm[42] prædikede over Joh. 21,15–25: »Hvad denne Dag skal være for os. Elsker du mig?« Alt for vidtløftigt, uden egentligt Centrum, affecteret og i Grunden uvirksomt. Ungdommen svarede ikke synderligt. Svarene maatte trykkes ud af dem. Timm taler alt for meget ved Katechisationen hvorved Børnene mangle Øvelse i at svare.

Censur. 1864 d. 9^{de} Juni visit. jeg i Store Magleby, hvor en særdeles talrig Forsamling baade af Ældre og Yngre fyldte den smukke og rummelige Kirke. Hos den confirm. Ungdom havde vistnok større Frimodighed til at svare været ønskelig, men flere gode Svar udviste, at en grundig Underviisning var blevet meddeelt. Hs. Velsignelse være fremd. over det skønne Forhold, som her bestaaer mellem Præst og Menighed og lade den begavede og nidkjære og ansete Lærer, der med saa stor Kjærl. og Troskab udf. christ. Gjern. end i mange Aar glædes baade i Prædike- og Sjælesørgerembedet ved Arbeidet for Guds Rige og ved Menighedens Heng. og Kjærlighed.

[42] Herman Andreas Timm (1800–1866), sognepræst her 1835–1866. Kendt som salmedigter (se DBL).

1879: *Magleby Skole*. Børneantallet 130.

Øverste Classe. Adolf Emanuel Poulsen 35 Aar katech. uden Liv og manglede Greb. Børnene svarede saa godt som Intet, dog noget da jeg selv katechiserede og Boglæsningen var ret god. Censur antagelig.

Yngste Afdeling. Claudius Christiansen 34 Aar. Havde godt Greb paa Katechisationen og Børnene svarede ogsaa godt. Bogl. mg.

Dragør Drengeskole 99 Børn. Lærer Axel Petersen 67 Aar fungerer ikke. Hjælpe lærer J. Caspersen katech. jævnt. Boglæsn. antagelig.

Dragør Pigeskole 100 Børn. Lærer Maren Esbensen 28 Aar katech. pertentlig, men uden Liv. Boglæsn. *ualmindelig god* og fortjener at fremhæves.

Dragør Forberedelsesklasse 93 Børn. Lærer L. N. Svane 28 Aar skal være brav og dygtig. Indtrykket var antageligt.

I samtlige Skoler manglede Katech. Liv og Lærerne havde ikke det rette Greb paa at katechisere, dog undtagen *Christiansen* i Magleby Skoles yngste Classe.

Censur. I Skolerne var Tilst. i det Hele upaaklagelig, om end i Magleby Sk. øverste Afd. og i Dragør Skole større Liv havde været ønskelig. Den gode Bogl. i Dragør Pigeskole fortjener al Paaskjønelse.

D. 9^{de} Juli visiterede jeg anden Gang i Magleby Kirke. Talrig Forsamling. Dog er at bemærke, at af Drengene kun forholdsvis Faa havde fremstillet sig til Katechisation. Det undskyldtes med, at saa mange unge Msker fra Dragør vare tilsøes. Spræsten Bauman[43] prædikede over Matth. 13,44: »Den skjulte Skat. Om den chr. Rigdom.« Udførelsen opbyggelig, alvorlig og ikke uden Inderlighed. Den conf. Ungdom svarede kun lidet, og det var ikke muligt at faae Liv i dem.

Censur. Jeg glædedes ved den smukke opb. Pr. der holdtes af Spræsten Hr. B., hvorimod den confirm. Ungdom kun lidet tilfredsstillede, da de i høi Grad manglede Liv og Færd. omend Enkelte afgave Vidnesbyrd om den Underv. der var dem meddeelt. Herren

[43] Peter Henrik Barthold Baumann (1844–1916), sognepræst her 1877–1908.

forunde den nidkjære beg. Lærer der kun i saa kort Tid har været i dette Embede (for ikke saa længe siden tiltraadt), Velsign. til at indf. Ordet i Hjerterne, at Guds Navn maa vorde helliget, hans Rige komme.

Sundby.

1879: 4^{de} Sønd. efter Trinit. d. 6^{te} Juli visiterede jeg førstegang i Sundby Kirke som jeg for nogle Aar siden indviede[44]. Meget talrig Forsamling. Spræsten Bertelsen[45] (tidl. Capellan i Helsingø, siden i London) prædikede over Dagens Evangelium[46]: »Værer barmhjertige!« Godt og opbyggeligt, noget efter Spurgeon[47] med Exempler af Livet. Han samler talrig Menighed og synes at have vundet megen Yndest. Den conf. Ungdom var noget trægt til at svare. Fulgte dog ret ordentlig med, da jeg kom længere ind med dem.

Censur. Sundby K. hvor jeg glædedes ved at forefinde en talr. Fors. Spræsten Hr. B. holdt en opbyggelig og vækkende Prædiken over Dagens Ev. hvorefter den conf. Ungdom traadte frem. Omend Liv og Færd. i høiere Grad havde været ønskelig, fulgte de dog i det Hele ret godt med. H. Vels. komme til den velbegavede Lærer og lade ham see glæd. Frugt af det tro Arbejde for M. Samling i Hs. Samfund.

Sognet er meget stort (12000). Skolevæsenet meget udstrakt.

Ny Sundbyvester Skole 398 Børn. 8 Classer. Førstelærer Vilh. Petersen 46 Aar er en meget duelig Mand, der understøtter Præsten ved Kirkebøgernes Førelse. Hans Katechisation var meget ordentlig. I Bogl. er Læreren Niels Knudsen 24 Aar meget antagelig.

Sundbyøster Skole. 6 Classer. 343 Børn. Lærer Joh. Chr. J. Brasch 64 Aar katech. meget godt og med en vis Prægnans. Bogl. mg.

[44] Indviet 11. december 1870, sognekirke 1878.

[45] Otto Kyd Bertelsen (1844–1902), personel kapellan i Kirke Helsingø 1870, sømandspræst i London 1875, sognepræst her 1878–1883, derefter sognepræst ved Helsingør Skt. Olai kirke.

[46] Luk. 6,36–42.

[47] Charles Haddon Spurgeon (1834–1892), kendt engelsk vækkelsesprædikant. Adskillige af hans prædikener blev oversat til dansk. Under sit ophold i London havde Bertelsen fået lejlighed til at gøre sig bekendt med Spurgeons forkyndelse.

Gammel Sundbyvester Skole. 2 Classer. 82 Elever. Lærer Peter Andreas Voerberg 53½ Aar katech. godt og opbyggeligt. Bogl. noget svag, men Børnene i denne Skole høre til de ringeste, megen Forsømmelse og Fattigdom.

Censur. Fremgangen udviste sig i det Hele som tilfr. eller dog som upaaklagelig og afgav Vidn. om den Tr. og Duelighed, hvorm. Lærerne arbeide.

En komparativ undersøgelse af mormon- og baptistsamfundets sociale struktur i Vendsyssel og Aalborg på basis af folketællingen i 1855 [1]

Af Elisabeth Dons Christensen

Træk af mormonernes virksomhed og udbredelse

Mormonernes intention med missionsarbejdet var indsamlingen til Zion, og indsamlingenstanken var et led i overførelsen af de gammeltestamentlige profetier til det store amerikanske fastland, hvilket er et gennemgående tema i *Mormons Bog*[2]. Oprettelsen af Zion – også kaldet det nye Jerusalem – skulle ske i Amerika, som var arvelandet, hvorfra Guds udvalgte folk skulle udbrede sit herredømme først over Unionens stater og dernæst over hele verden[3].

Mormonudvandringens struktur var anderledes end den almindelige udvandring. Mormonudvandringen indledtes og havde sin talræssige kulmination, inden den almindelige udvandring satte ind, og den indbefattede flere kvinder end mænd mod et markant mandsoverskud i den almindelige udvandring[4]. Dette hænger sammen med, at der var flere kvindelige end mandlige mormonmedlemmer, at mormonudvandringen i højere grad var familieudvandring og endelig, at den organiserede form, hvorunder denne udvandring foregik, gjorde det lettere for en enlig kvinde at emigrere[5].

Specielt mange kvinder vandtes for læren, hvilket navnlig kan skyldes missionærernes agitationsmetoder. Således søgte missionærerne bl.a. indgang i husene ved at gå rundt og sælge skrifter eller komme

[1] Artiklen er et lettere bearbejdet afsnit af speciale omhandlende mormonernes første år i Danmark 1850–64. Specialet, hvis hovedvægt ligger i en redegørelse for sektens virksomhed og udbredelse samt for reaktionen herimod, er indleveret ved Københavns Universitet i august 1971.

[2] Professor ved University of Utah W. Mulder: *Homeward to Zion*, Minneapolis 1959 (Mulder) p. 22. Bogen er baseret på en ikke offentliggjort doktordisputats af samme forfatter og omhandler mormonerne i Skandinavien, deres emigration og bosættelse i Utah indtil 1905. Kildematerialet er hovedsageligt fremkommet fra mormonernes egne rækker.

[3] E. Meyer: *Ursprung und Geschichte der Mormonen*, Halle 1912, p. 2, 84 og 118.

[4] Mulder p. 109. *Danmarks Statistik*, Kbh. 1885–91, bd. I p. 485, bd. VI p. 94.

[5] Mulder p. 107 ff.

sent om aftenen og bede om natlogi[6]. Præsten i Sørbymagle-Kirkerup giver udtryk for, at mormonerne havde deres styrke ikke så meget i forsamlingen som ved henvendelse til den enkelte, »specielt især af Quindekønnet«[7], hvilket suppleres af provst Garde fra Faarevejle-Dragsholm, som taler om skomagersvend Andersens »fanatiske Paa-virkninger især på Fruentimmerne – de omreisende saakaldte Præster søge især at bearbejde disse ved at gaae om i Husene, naar de vide, at Mændene ere paa Arbeide«[8]. Muligvis er en af de væsentligste årsager således at søge i den stærkere påvirkning, kvinderne blev udsat for, fordi det oftest var dem, der var hjemme og derfor måtte modtage mormonmissionærerne, og ikke så meget i den omstændighed, at kvinder skulle være mere anlagt for det religiøse end mænd, hvilket den svenske regeringskommission vedrørende udvandring var tilbøjelig til at antage[9].

Udover kvinderne udgjorde de fattige og de afsides boende en udsat gruppe. Således var pastor Olsen i Gudum syd for Aalborg straks efter mormonerne komme til egnen opmærksom på nogle afsides boende folk i Vildmosen, der havde tendens til religiøst sværmeri, og hans næste indberetning til biskoppen i Viborg i 1852 viser, at hans bekymring for disse var velbegrundet[10]. Pastor Kaae i Tikøb skønner at det bortset fra de opvakte, som mormonerne stedse havde vist megen opmærksomhed, kun var de ubemidlede, der var modtagelige for læren[11]. Knud Banning konkluderer, at det ikke som antaget af præsterne så meget var angsten for at møde stedets præst, der fik mormonprædikanten til at færdes i sognets yderkanter, som det at de fattige hyppigt boede på overdrevene. I øvrigt var mormontilhængerne efter præsternes udsagn stort set »en skøn Samling af fjogede og lastefulde Individider«[12].

De metoder, der toges i anvendelse ved udbredelsen af læren, var gennemsyrede af effektivitet og planmæssighed. En gennemgang af mormonhvervningen hos baptisterne viser, at der var tale om en syste-

[6] K. Banning: Forsamlinger og Mormoner, Kbh. 1960, (F. M.) p. 76, 111 og 231.

[7] Op. cit. p. 196 f.

[8] Op. cit. p. 151 f.

[9] Mulder p. 109.

[10] Pontoppidan Thyssen og H. Petersen: Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Årh., bd. I–VI Kbh. 1960–70, (V. F.) bd. VI p. 174 og 176.

[11] F. M. p. 69.

[12] Op. cit. p. 32.

matisk opsøgning af dette samfunds medlemmer, og det har næppe været tilfældigt, at agitationen netop begyndte her. Baptisternes mere individuelt prægede samfund udgjorde en åben angrebsflade. Dog synes baptisterne efterhånden at have reetableret sig og optaget kampen mod mormonerne, men da havde mormonerne allerede skaffet sig et godt udgangspunkt for det videre missionsarbejde og – hvad der ikke er af mindre betydning – en række dygtige unge mænd, der var mere trænede i selvstændig religiøs tænkning og bibelkundskab end de fleste. De første mormonmissionærer af dansk herkomst var da også overvejende tidligere baptister[13].

Almindelige agitationsmetoder var direkte opsøgning af de opvakte og udsendelse af unge missionærer til deres egen hjemegn. Bibelen havde en fremtrædende plads i omvendelsesarbejdet, og bag de hårde angreb på folkekirkens menighedsliv og præstestand, hvor mormonmissionæren som tilhørende almuen har kunnet identificere sig med og bære ved til den almindelige utilfredshed med præstestanden, specielt med hensyn til klasseskellet mellem præst og almue, kan anes taktiske overvejelser.

Følgen af de hårde fremgangsmåder var her som i udlandet en stærk reaktion, som undertiden udartede til regulære forfølgelser, der dog igen kunne udnyttes propagandamæssigt med henvisning til de første kristnes lidelser[14]. Læren fik på denne måde en omtale og publicity, som missionærerne selv ikke direkte ville have kunnet frembringe. Forfølgelserne gav mormonsamfundet sammenhold og sandsynligvis også større tilslutning, end det alt andet lige ellers ville have kunnet opnå[15].

Ved vurderingen af årsagerne til mormonernes succes er det vanskeligt at måle de enkelte faktoreres betydning for sig. Pastor Bolvig i Grejs forsøger i en indberetning til biskop Daugaard den 15. januar 1852 at vurdere årsagerne til mormonernes succes og mener, at disse må søges i det »tilsyneladende Liv, der findes hos Mormoner fremfor hos os, den større Religiositet og det ydre Gudfrygtigheds Skin plus deres Lære om Daaben«[16]. Fhv. trafikminister Thomas Larsen an-

[13] Mulder p. 48.

[14] F. J. Hahn: Et Par Ord om Mormonerne eller en Advarsel mod falske Profheter, Kbh. 1852, p. 14 tager forfølgerne til indtægt for lærens sandhed: »thi ilde var det, om vi vare agtede af denne Verden, thi Guds Rige er ikke af denne Verden«.

[15] Mulder p. 58.

[16] Kultusmin. arkiv, 1. dep. journ. D 93/1852.

fører »den døde Folkekirke, der var ude af Stand til at tilfredsstille Befolkningens religiøse Trang,« som den væsentligste årsag til sekt-dannelserne overhovedet, og at mormonerne succes især var begrundet i den »mærkelige Blanding af Materialisme og Mystik« i læren[17].

Det er givet, at ovennævnte faktorer og tillige den tiltrækningskraft, der lå i indsamlingsbudet såvel i religiøs henseende – de hellige adskilt fra de vantro – som socialt i håbet om bedre forhold i den nye verden, har medvirket til, at læren slog an i den danske befolkning. Der var både i den hjemlige kirkelige baggrund og i de elementer af religiøsitet, mysticisme, sikkerhedsbehovstilfredsstillelse og mere håndgribelig materialisme, som mormonismen indeholdt, basis for en udbredelse af læren. Dog kan der ikke være tvivl om, at årsagen til succsessens hurtige indtræden og dens omfang overvejende skyldes den slagkraft, der var en følge af en centralt ledet og veludbygget organisation, og som ytrede sig gennem de anvendte agitationsmetoder, herunder en dygtig udnyttelse af den lovhjemlede religionsfriheds uvant- heds i befolkningen samt af den af vækkelserne fremkaldte uro i det kirkelige liv.

Mormonerne slog hurtigere igennem end baptisterne i tiåret før og overgik snart disse i tilhængerantal. Ved folketællingen i 1855 blev der for kongeriet registreret 1548 baptister mod 2044 mormoner, hvor der til mormonerne må lægges mindst 860, der i det forløbne tidsrum var emigreret, og i perioden 1850–64 modtog ca. 11000 danskere over en alder af 8 år mormondåben, hvoraf 4000 emigrerede, medens godt 3000 faldt fra igen[18].

Efter de første mormonmissionærens ankomst til København i maj og juni 1850 knyttedes hurtigt kontakt med P. C. Mønsters derværende baptistmenighed, og i midten af august modtog 23 personer mormondåben, heraf 22 tidligere baptister. Den 15. september samme år oprettedes en gren af mormonkirken i København omfattende 50 medlemmer. Derefter udvidedes mormonerne arbejdsfelt hurtigt til Aalborg, hvor der også fandtes en talstærk baptistmenighed. Her oprettede mormonerne den 27. november 1850 en gren med 23 medlemmer, hvoraf 3 var tidligere baptistpræster, og ved årets udgang havde mormonerne ca. 132 medlemmer i Danmark, heraf ca. 30 i Aalborg. Den 15. december registrerer baptisternes menighedsprotokol 20 (måske 21) som udelukkede på grund af overgang til mormo-

[17] I erindringsværket: En Gennembrudstid, Tidsbilleder fra Vendsyssel, bd. I, Hjørring 1917, p. 33 ff.

[18] Tidsskriftet »Morgenstjernen« (se note 22), 1884, p. 350.

nismen, og flere kan være gået over i de sidste 14 dage af december[19]. Hvor meget dette tal forholdsmæssigt betød for baptisterne er vanskeligt at afgøre, idet det ikke bestemt vides, om hele frafaldet hidrørte fra Stor-Aalborg og nærmeste omegn, hvilket dog alt tyder på. Der blev her fra 1840 til 1850 døbt 101 personer, og da dette tal omfatter evt. fraflyttede, udelukkede og døde, kan man skønne, at mindst $\frac{1}{5}$ af baptisterne i Aalborg i løbet af $2\frac{1}{2}$ måned er gået over til den nye sekt[20]. Hertil kommer for hele Aalborg-menigheden et frafald på yderligere 53 i de følgende år, indtil frafaldet i 1855–56 synes at være standset[21].

I november 1851 organiseredes foruden København også Aalborg som selvstændigt konferenceområde, der mod syd strakte sig så langt, missionsiveren rakte. Mod nord viste konferencen sig så givtig, at der 1852–68 var basis for at opretholde en særskilt konference for Vendsyssel, hvorom Andrew Jenson[22] anfører: »It is believed that in no part or province of any country in the whole world so many converts to mormonism have been made as in Vendsyssel according to its population«[23]. Beregninger[24] synes at støtte denne antagelse, idet ikke mindre end 20,4 % af den vendsysselske befolkning i 1855 havde været i så nær kontakt med mormonismen, at de i det mindste havde modtaget mormondåben, hvilket står mod et landsgennemsnit på 7,2 %.

[19] »Scandinavian Mission« (se note 22) 25 og 31/11 samt 31/12 1850. V. F. bd. VI, p. 169 nævner 2 eller 3 af de overgangne som værende tidligere baptistpræster, mens Sc. M. 21/11 1850 nævner 3.

[20] V. F. bd. VI, p. 79 note 6, p. 163 note 6, p. 165 og 187.

[21] Op. cit. p. 175 note 20.

[22] Alias Andreas Jensen, der i 1866 som 12-årig sammen med sine forældre udvandrede fra Vendsyssel og i 1891 blev mormonkirkens historiker vedrørende de danske forhold. Han redigerede tidsskriftet »Morgenstjernen, Erindringer fra Missionen i Skandinavien« (M. S.), der udkom 1882–84, og som indeholder både en kronologisk fremstilling af missionsarbejdet til 1884 og et uddrag af erindringsbreve og dagbøger fra de involverede missionærer. I maj 1927 udgav han »History of the Scandinavian Mission«, ligeledes en kronologisk fremstilling. Endvidere har han i ufærdigt manuskript efterladt flere samlinger af optegnelser, dels en samling benævnt »Scandinavian Mission« og dels samlinger vedrørende de enkelte konferencers historie, bl. a. Vendsyssels (V. K.) og Aalborgs (Aa. K.). Disse samlinger er ikke offentliggjorte.

[23] V. K. indledningen.

[24] Foretaget på basis af statistiske rapporter løbende offentliggjort i tidsskriftet »Skandinaviens Stjerne«, Kbh. 1851–64 (Sk. Stj.) og Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 12. Bd. (S. T.), 1. Afd. Folketællingen 1/2 1855, Kbh. 1856, p. 32–103. Medens kun 6,0 % af den danske befolkning var bosat i Vendsyssel konference, boede her 17,3 % af mormonerne i Danmark.

Undersøgelsens baggrund, formål og grundlag

Samtidens vurdering var, at mormonerne fandt deres tilhængere blandt samfundets laveste lag: de fattige og de uvidende, på hvem forkyndelsen om bedre vilkår i det fremmede havde størst virkning[25]. Denne vurdering er godtaget af den senere fremkomne litteratur, f.eks. sognepræst H. G. Saabyes bog fra 1884 om »Sekterne i Danmark«, hvori det konstateres, at det er »en sørgelig Kendsgering, at ingen Sekt har vundet saadan Indgang i de lavere Lag af det danske Folk, som netop Mormonerne«[26], og i 1958 er P. G. Lindhardts vurdering, at mormonerne »sigtede på en åndeligt og socialt lavtstående befolkning«[27]. W. Mulder søger årsagen til denne almindelige vurdering i, at »Scandinavia found Mormon success equally deplorable. National pride dismissed the converts as not representative – it was consoling to think they were the sick, the poor, the outcast, and that the well-to-do and intelligent among them were the exception«[28], men han indrømmer dog også, at »the poverty of the Old World was really a blessing; nothing so endangered salvation as a prosperity which killed the urge to gather«[29].

Det er på baggrund af disse vurderinger, nærværende undersøgelse er foretaget. Men inspirationen dertil er hentet i den undersøgelse af vækkelsernes sociale sammensætning, som foranledigedes af debatten omkring årsagerne til disses opståen[30]. Som en udløber af denne debat har interessen samlet sig om en kortlægning af vækkelsernes opståen og udbredelse samt en så dybtgående analyse af de vaktessociale tilhørsforhold, som det bevarede materiale, i. e. 1830'ernes adresser, har kunnet danne grundlag for. Undersøgelserne har godtgjort,

[25] F. M. p. 31. Monrads indberetning i kultusmin. arkiv, 1. dep. journ. F 85/1854. Biskop Fogtmann til kultusmin. 27/6 1851 i justitsmin. arkiv journ. D 2015/1851.

[26] Saabye p. 333.

[27] Hal Koch og B. Kornerup: Den danske Kirkes Historie, bd. VII, Kbh. 1958, p. 34. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper, Aalborg 1954, p. 19, hvor C. Weltzers vurdering er citeret.

[28] Mulder p. 116.

[29] Op. cit. p. 121.

[30] V. F. bd. I, p. VI og H. P. Clausen i Kirkehist. Saml. 7. rk., bd. VI, 1966–68, (K. S.) p. 137 ff. Hele denne årsagsdebat er især foranlediget af P. G. Lindhardts betoning af sammenhængen mellem vækkelsernes opståen og de sociale forhold i samfundet i øvrigt; særligt sætter han deres opståen i forbindelse med de ændringer i samfundsstrukturen, som fulgte på landboreformerne, jfr. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige Retninger, 2. udg., Kbh. 1959.

at vækkelserne nok var en almuebevægelse, men at denne ikke kun var begrænset til den del af befolkningen, hvis kår påvirkedes af landboreformerne, idet landsbyhåndværkere er stærk repræsenteret, ligesom der også var vækkelse i byerne[31]. Ej heller tyder en særundersøgelse fra Fyn på, at der har været forskel på fæsteres og selvejeres tilbøjelighed til vækkelse[32]. I øvrigt viser undersøgelserne temmelig store variationer fra egn til egn. På Sjælland er de største grupper husmænd og håndværkere, medens gårdmandsgruppen er svagt repræsenteret[33]. På Fyn er gårdmændenes andel lidt større[34], og i Jylland er den i overvægt i forhold til husmænd og håndværkere [35].

Sigtet er dog ud over en undersøgelse af mormonsamfundets sociale struktur at foretage en sammenligning med en bevægelse, der står den almindelige danske vækkelse nærmere, nemlig baptistsamfundet, der i sin oprindelse var en gren af den ældre gudelige vækkelse, og som i forhold til mormonerne ikke var så fremmedartet og stridsskabende et element i dansk kirkeliv[36]. Konklusionen med hensyn til baptisterne i den ovennævnte foretagne undersøgelse af vækkelsernes sociale sammensætning er, at baptistsamfundets medlemmer hørte hjemme i lidt lavere sociale lag, end de, der sluttede sig til den almindelige vækkelse[37].

Grundlaget for undersøgelsen er folketællingen den 1. februar 1855, hvor der for første gang skulle angives trosbekendelse for den enkelte borger. Tællingen i 1860 ville nok give et større talmateriale, men ligger på den anden side tidsmæssigt fjernere fra den ældre gudelige vækkelse og nærmere fuldbyrdsen af opspaltningen i de kirkelige hovedretninger. Instruksen for tællingen i 1855 er ikke fundet at være bevaret, men instrukserne fra 1845 og 1850 har på trods af visse ændringer i 1855 med hensyn til erhvervsregistreringen[38] kun kunnet bekræfte formodningen om, hvorledes de fulgte principper har væ-

[31] Nordiska Historiker Mötet. De religiösa Folkörelserna och Samhället ca. 1750–1850, Historiallinen Arkisto 62, Helsingfors 1967, (H. A.) p. 22 ff.

[32] Astrid Tønnesen i K. S. 1969 p. 210.

[33] V. F. bd. II p. 176 f.

[34] Op. cit. bd. III p. 396 f.

[35] Op. cit. bd. V p. 290 f.

[36] Den danske baptisme har en speciel dansk baggrund; det eneste nye, som de tyske baptister, der forrettede de første dåbshandlinger, egentlig bragte med sig, var dåbsformen, se op. cit. bd. I p. 120.

[37] H. A. p. 24.

[38] S. T. 2. afd. p. XLII f.

ret. Medens det i byerne ser ud til at være den enkelte husfader, der har indskrevet sig, sin familie og logerende[39], har på landet skolelærer eller præst stået for optællingen. Der er herved anlagt forskellige skøn med hensyn til mormon- og baptistbørns registrering, idet disse på landet til tider er opført som lutheranere og til tider som sekterere, men i byområderne som henholdsvis mormoner og baptister. Da sektereres såvel som folkekirkemedlemmers børn udgør det fremtidige rekrutteringsgrundlag for samfundet, og da det har været af betydning af hensyn til sammenstillingen af sekterne indbyrdes og ved disses sammenligning med den øvrige befolkning at inddrage børnene, er der her fulgt det princip at henføre alle hjemmeboende børn under 15 år til samme religiøse tilhørsforhold som forældrene, forudsat at begge forældre har tilsluttet sig læren. Princippet er fulgt, selv om det undertiden har været unaturligt at dele en søskendeflok på denne vis, idet en afgrænsning har været praktisk nødvendig, og konfirmationsalderen er her anset som en naturlig aldersgrænse. Hertil kommer, at sektvæsenet som sådant var så nyt et fænomen, at de unge over 15 år har været gamle nok til gennem hjemmets tidligere indstilling og skolegangen at have erhvervet sig mulighed for at indtage en selvstændig holdning, der afveg fra forældrenes. Men at der ikke har været tvivl om forældrenes hensigt ses af, at de efter forældrenes overgang fødte børn er forblevet udøbte og for mormonernes vedkommende hyppigt har fået mormonsk inspirerede navne.

Udgangspunktet for undersøgelsen er Vendsysselområdet og Aalborg[40], hvor mormonerne som nævnt hurtigt fik fodfæste bl. a. ved at vinde indpas i baptistmenigheden. På trods af anslagene mistede baptistmenigheden ikke sin udbredelseevne, men fik i årene efter 1850 temmelig stor tilslutning i landområderne nord for Limfjorden, hvor der forinden kun havde været spredte forpostfægtninger[41]. Begge samfunds tilhængerantal er således fundet tilstrækkeligt som

[39] I 1845 skulle optællingen foretages af »Rodemestrene eller andre Byens Bestillingsmænd — — efter Huusfaderens Anvisning og ved hans Hielp«. Regler for Folketællingen 1/2 1845, stk. 2 og 3.

[40] Det indsamlede materiale, som opbevares på Historian's Office i Salt Lake City omfatter bl. a. statistiske rapporter, medlemslister, emigrationslister, møde-referater m. m. På forespørgsel til The Genealogical Society er det blevet bekræftet, at man besidder medlemslister for perioden 1850–64, hvori dog ikke alle medlemmer er angivet med erhverv, men dette materiale har man ikke ønsket at kopiere.

[41] V. F. bd. VI p. 137 f.

grundlag for statistisk behandling. For mormonernes vedkommende drejer det sig i landdistrikterne om 396 personer incl. børn, der i listerne er opført som lutheranere, og i byerne 123 personer, medens baptisterne udgør henholdsvis 345 og 30 personer, jfr. nedenfor tabel 1.

Det har været af en vis betydning, at det pågældende geografiske område har været afgrænset nogenlunde ens som grundlag for såvel folketællingsopgørelserne som mormonernes inddeling i konferencer, hvorunder medlemsstatistikkerne førtes, således at konferencestatistikken i vidt omfang har kunnet sammenlignes med folketællingens resultat. På den måde kan det godtgøres, at folketællingen temmelig korrekt har opført alle mormoner, hvad der ellers kunne være tvivl om, da det i landdistrikterne som nævnt er skolelærer eller præst, der har ført listerne. Sammenligningen kan kun foretages for det nordenfjordske område, d. v. s. Vendsyssel konference, der den 31. december 1854 havde 257 medlemmer[42]. Fra dette tidspunkt til folketællingen den 1. februar 1855 fandt der ikke nogen udvandring sted. Folketællingen har for dette område, d. v. s. Hjørring amt, Kær Herred i Aalborg amt og de derværende byer, registreret 307 mormoner. Af disse var 260 over 15 år og må regnes for registrerede medlemmer [43]. I alderen 8 år – minimumsalderen for mormondåben – til 14 år er registreret 15 personer opført som mormoner og 40 mormonbørn opført som lutheranere, i alt 55. Sammenholdes disse tal fra folketællingen med konferencestatistikens 257 medlemmer, og tages der hensyn til, at kun døbte personer er registreret som medlemmer, at der er en vis usikkerhed om, hvorvidt Nr. Sundby hørte under Aalborg eller Vendsyssel konference[44], og om størrelsen af samfundets ekspansion i den mellemliggende måned, fås et indtryk af, at både folketællingen og samfundets egne tal må svare nogenlunde til de faktiske forhold.

[42] Sk. Stj. 4. årg. p. 128.

[43] I Vester Han herred i Thisted amt, som også i denne periode hørte under Vendsyssel konference, fandtes der efter folketællingen kun 6 mormoner, hvoraf de 2 var hjemmehørende i Aalborg og tillige opført der. De resterende 4 personer er ikke medtaget i undersøgelsen på grund af deres ringe statistiske betydning set i forhold til det betydelige arbejde, det ville kræve at sammenregne sammmentællingslisterne for Vester Han herred, således som det er gjort for Kær herreds vedkommende.

[44] Det ser ud, som om Nr. Sundby stadig administreres under Aalborg konference (Aa. K. 9/9 1852). I virkeligheden er mormonkoncentrationen i Vendsyssel således endnu større, end det umiddelbart fremgår af tabellerne.

Samfundenes udbredelse

For at kunne vurdere mormonsamfundets ekspansion i forhold til baptistsamfundets må det fremhæves, at der indtil den 1. februar 1855 alene fra Vendsyssel konference var udvandret 70 og fra Aalborg konference 115 mormonmedlemmer, hvoraf mange må være

Tabel 1. Mormoner og baptister i Vendsyssel og Aalborg 1/2 1855.

herred	mormoner						baptister					
	iflg. sammen- tællingslisterne m. kv. tils.			incl. mormon- børn opført som luther. m. kv. tils.			iflg. sammen- tællingslisterne m. kv. tils.			incl. baptist- børn opført som luther. m. kv. tils.		
Dronninglund	24	19	43	27	21	48	34	47	81	45	61	106
Horns	43	59	102	57	72	129	2	2	4	2	3	5
Vennebjerg	6	10	16	6	11	17	0	0	0	0	0	0
Børglum	19	41	60	46	51	97	0	4	4	0	4	4
Hvetbo	17	29	46	30	40	70	33	43	76	44	59	103
Øster Han	2	2	4	3	5	8	2	1	3	2	1	3
Kær	11	16	27	11	16	27	50	68	118	51	73	124
landdistr. i alt	122	176	298	180	216	396	121	165	286	144	201	345

by	mormoner egen opgørelse			baptister egen opgørelse		
	m.	kv.	tils.	m.	kv.	tils.
Aalborg	51	63	114	12	17	29
Hjørring	3	5	8	0	1	1
Frederikshavn	1	0	1	0	0	0
	55	68	123	12	18	30
+ landdistr.	180	216	396	144	201	345
i alt	235	284	519	156	219	375

procentvis for-
deling på køn 45,7% 54,3% 41,6% 58,4%

Kilde: Folketællingen 1/2 1855.

Anm. For landdistrikterne er benyttet de ved folketællingen anvendte sammen-
tællingslister korrigeret for de tilfælde, hvor børn af mormoner henholdsvis bap-
tister er opført som lutheranere. For byerne findes ingen sammantællingslister
(Rigsark.). Af byer med mormoner og baptister fandtes kun de tre anførte.

kommet fra Aalborg by. På grund af denne udvandring er det vanskeligt fuldt ud at konstatere, i hvilke områder mormonerne perioden igennem havde vundet størst tilslutning, men det vides, at der foruden Hals gren, der blev oprettet i 1851, i 1852 blev oprettet grene i Jetsmark, Taars og Frederikshavn, i 1853 i Napstjert, Harridslev, Dronninglund og Mosbjerg og endelig i 1854 i Vester Han herred Gøttrup gren[45]. I og omkring disse lokaliteter er det store antal mormoner i folketællingen også registreret.

Medens baptisterne fortrinsvis er koncentreret i Dronninglund og Kær herreder i Østvendssyssel og i det lille Hvetbo herred ud mod Jammerbugten, hvor henholdsvis 7,0 ‰ (106 personer), 9,7 ‰ (124 personer) og 13,6 ‰ (103 personer) af befolkningen er baptister, og i områder, hvor de allerede før mormonernes ankomst havde fået en vis tilslutning[46], findes mormonerne mere spredt, hvilket vidner om større missionsaktivitet. Størst tilslutning har de i Hvetbo herred, i Børglum herred i Midtvendssyssel og i Horns herred mod nordøst, dækkende henholdsvis 9,2 ‰ (70 personer), 5,9 ‰ (97 personer) og 9,7 ‰ (129 personer) af befolkningen. I Dronninglund, Kær og Vennebjerg herreder har mormonerne også fodfæste, medens der i Øster Han herred mod vest kun er 8 mormoner.

Ser man på de enkelte sogne, er baptisternes tendens til koncentration endnu tydeligere. Over 90 ‰ af baptisterne er koncentreret i 14 sogne strækkende sig fra Saltum og Hune sogne i vest gennem Hvetbo herred mod øst ind i Kær herred og derfra nordpå i Dronninglund herred. I et enkelt sogn – Hammer i Kær herred – er 6,7 ‰ af befolkningen baptister. Til sammenligning kan kun 76 ‰ af mormonerne placeres i 15 sogne, som findes spredt over hele Vendssyssel, især i egnen omkring og nord for Frederikshavn (Elling, Flade og Raabjerg sogne), i Midtvendssyssel (Hørmested, Taars og Vrejlev sogne) og mod vest (Hune, Jetsmark og Aaby sogne). Endelig er der i Hals, Albæk og Dronninglund sogne mod øst en del mormoner. Der findes såvel sogne, hvor der både er baptister og mormoner, som sogne, hvor kun den ene af sekterne er repræsenteret. Der er i dette intet, der specielt tyder på, at samfundene har fulgt efter hinanden, men da baptisterne havde vundet tilhængere i deres hovedområder, før mormonerne kom til, kan det sammenholdt med, at antallet af døbte baptister 1849–54 ifølge baptistmenighedsprotokollen er bety-

[45] Se note 43.

[46] V. F. bd. VI p. 139.

deligt højere end det i folketællingen angivne[47], tydes i retning af, at mormonerne både har søgt at gøre indhug i de eksisterende baptistkredse og søgt nye missionsmarker. De 114 mormoner mod 29 baptister i Aalborg vidner i alt fald om, at baptistsamfundet stadig led under eftervirkningerne af det allerførste mormonangreb.

Køn, alder og civilstand

Der er et kvindeoverskud i begge samfund, dog størst hos baptisterne, hvor 58,4 % er kvinder mod 54,3 % hos mormonerne, jfr. ovenfor tabel 1.

Tabel 2. Mormoner, baptister og hele befolkningen i Vendsyssel og Aalborg procentvis fordelt efter alder.

alder	landdistrikter			byer			hele området		
	hele bef.	morm.	bapt.	hele bef.	morm.	bapt.	hele bef.	morm.	bapt.
14 år og d.u.	35,4	36,1	40,8	31,2	35,0	30,0	34,8	35,8	39,9
15–19 år	8,7	9,1	2,9	10,4	6,5	10,0	8,9	8,5	3,5
20–29 år	14,8	12,9	10,4	20,4	18,7	16,7	15,6	14,3	10,9
30–39 år	13,7	14,4	14,7	16,1	19,5	13,3	14,1	15,6	14,6
40–49 år	9,7	13,6	19,7	9,4	16,3	16,7	9,7	14,3	19,4
50 år og d.o.	17,7	13,9	11,6	12,4	4,1	13,3	16,9	11,6	11,7
i alt	100,0	100,0	100,1	99,9	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0

Kilde: Folketællingen 1/2 1855, for så vidt angår hele befolkningen offentliggjort i Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 12. Bd., 1. Afd. passim, bortset fra Kær herred, hvor sammentællingslisterne er lagt til grund, da herredsvise opgørelser af aldersfordelingen ikke er offentliggjort.

Aldersgruppen 30–50 år er i forhold til den almindelige aldersfordeling i befolkningen stærkt repræsenteret i begge samfund; dette

[47] Sammenligning mellem V. F. bd. VI p. 137 ff. og 187 f. og folketællingen viser:

sogne	døbte bapt. iflg. dåbsprot. indtil 1854	bapt. over 15 år iflg. folketæl. 1/2 1855
Dronninglund	49	37
Hammer	28	25
Hune	35	19
Jetsmark	45	28
Saltum	18	9

gælder især aldersgruppen 40–50 år, der af hele befolkningen, mormoner og baptister udgør henholdsvis 9,7 %, 14,3 % og 19,4 % af hele gruppen, jfr. tabel 2. Disse aldersgruppers stærke repræsentation i begge samfund viser sig også i antallet af børn, hvis procentvise andel her er større end i befolkningen som helhed, hvorimod de unge fra 15 til 30 år og de gamle over 50 år er svagere repræsenteret i de religiøse samfund[48].

Tabel 3. Mormoner, baptister og hele befolkningen i Vendsyssel og Aalborg fordelt efter civilstand.

civ.stand	hele befolkningen				mormoner				baptister			
	mænd		kvinder		mænd		kvinder		mænd		kvinder	
	antal	%	antal	%	ant.	%	ant.	%	ant.	%	ant.	%
ugifte	30154	30,1	29433	29,6	133	25,6	150	28,9	84	22,4	114	30,4
gifte	17154	17,3	17140	17,2	98	18,9	115	22,2	68	18,1	87	23,2
enkestand	1507	1,5	3635	3,6	3	0,6	14	2,7	3	0,8	14	3,7
fraskilte	286	0,3	395	0,4	1	0,2	5	1,0	1	0,3	4	1,1
i alt	49101	49,2	50603	50,8	235	45,3	284	54,8	156	41,6	219	58,4

Kilde: Folketællingen 1/2 1855, for så vidt angår hele befolkningen offentliggjort i Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 12. Bd., 1. Afd. passim, bortset fra Kær herred, hvor sammentællingslisterne er lagt til grund, da herredsvise opgørelser af civilstandsfordelingen ikke er offentliggjort.

Den aldersmæssige fordeling afspejler sig i fordelingen på civilstand, jfr. tabel 3, idet antallet af gifte personer procentvis er større i begge samfund end i den øvrige befolkning. 21,8 % af de gifte mormoner (6 mænd og 18 kvinder) og 30,4 % af de gifte baptister (5 mænd og 20 kvinder) har sluttet sig til samfundene uden ægtefællens samtidige tilslutning. Antallet af enker/enkemænd og fraskilte er i samfundene så lille, at der ikke kan registreres nogen klar tendens; dog synes andelen af fraskilte kvinder at være en smule større end i befolkningen som helhed.

Baptistgruppens afvigelser fra »normalbefolkningens« sammensætning med hensyn til køn, alder og civilstand er større end mormonerens, men begge samfund har tilhængere i alle grupper, dog særligt i gruppen familieforsørgere fra 30 til 50 år. Dette stemmer ikke overens med resultatet af undersøgelserne af den ældre gudelige vækkelse, hvor man ganske vist på et mere sporadisk overleveret kildemateriale

[48] V. F. bd. VI p. 161.

Tabel 4. Mormoner, baptister og hele befolkningen i Vendsyssel og Aalborg fordelt efter erhverv.

erhverv	hele befolkningen		mormoner		baptister	
	antal	%	ant.	%	ant.	%
<i>off. ans. m.m.</i>	2890	2,9	0	0,0	6	1,6
<i>jordbrugere,</i>	45142	45,3	106	20,4	194	51,7
heraf						
<i>gårdmænd</i>	23256	23,3	28	5,4	47	12,5
<i>husmænd</i>	21336	21,4	74	14,3	145	38,7
<i>forpagtere</i>	538	0,5	4	0,8	0	0,0
<i>gartnere</i>	12	0,0	0	0,0	2	0,5
<i>fiskere</i>	4324	4,3	10	1,9	0	0,0
<i>håndværkere,</i>	14978	15,0	165	31,8	78	20,8
heraf						
<i>skrædere</i>	1047	1,1	27	5,2	11	2,9
<i>syersker</i>	1736	1,7	23	4,3	7	1,9
<i>vævere</i>	616	0,6	25	4,8	21	5,6
<i>handlende</i>	2123	2,1	16	3,1	7	1,9
<i>arbejdere og</i>						
<i>daglejere,</i>	9976	10,0	123	23,7	42	11,2
heraf						
<i>i landdistrikter</i>	8285	8,3	84	16,2	39	10,4
<i>i byer</i>	1691	1,7	39	7,5	3	0,8
<i>tyende,</i>	13320	13,4	41	7,9	20	5,3
heraf						
<i>i landdistrikter</i>	11637	11,7	33	6,4	17	4,5
<i>i byer</i>	1683	1,7	8	1,5	3	0,8
<i>af ubestemt</i>						
<i>næring</i>	700	0,7	30	5,8	0	0,0
<i>tyende uden</i>						
<i>fast tjeneste</i>	417	0,4	0	0,0	3	0,8
<i>almissenydende</i>	2230	2,2	14	2,7	9	2,4
<i>fanger</i>	26	0,0	0	0,0	0	0,0
<i>pensionister</i>	3005	3,1	6	1,2	16	4,3
<i>kapitalister</i>	470	0,5	8	1,5	0	0,0
i alt	99704	99,9	519	100,0	375	100,0

Kilde: Folketællingen 1/2 1855, for så vidt angår hele befolkningen offentliggjort i Statistisk Tabelværk, Ny Rk., 12. Bd., 2. Afd. passim, bortset fra Kær herred, hvor sammensællingslisterne er lagt til grund, da herredsvisse opgørelser af erhvervsfordelingen ikke er offentliggjort.

Anm. 1. Kun i visse tilfælde er der foretaget opdeling i by- og landdistrikter, da tallene i andre tilfælde har været for små for en sådan opdeling.

Anm. 2. Offentligt ansatte m. m. omfatter gejstlige og civile embedsmænd og lærere tillige med disses private medhjælp (bortset fra tyende), fast ansatte i

underordnede poster, officerer, embedsmænd og underofficerer samt privatiserende videnskabsmænd o. lign.

Anm. 3. Gårdmænd omfatter tillige proprietærer og formentlig også godsejere, hvoraf dog ingen er fundet at være mormoner eller baptister.

Anm. 4. Husmænd, der tillige er håndværkere eller daglejere, er opført under disse erhverv, jfr. pkt. 5 i vejledning i affattelsen af sammentællingslisterne ved folketællingen 1850.

Anm. 5. Erhvervsfordelingen er foretaget familievís.

[49] end det her anvendte har konkluderet: »De nye tanker har altså haft særlig appel til de unge, navnlig den tjenende ungdom, ganske som de havde det til husmænd og håndværkere«[50].

Erhverv

Erhvervsoversigten bekræfter, hvad der forud var antaget, at begge samfund har rod i den brede almueklasse.

Kun 6 baptister har kunnet henføres under gruppen offentligt ansatte m. m., hvorunder bl. a. de intellektuelle hørte, jfr. anm. 2 til tabel 4, men det drejer sig her om en skovfogedfamilie, en kontorist og en lærer for baptisternes børn, der uanset manglende offentlig ansættelse naturligt må placeres her. Disse 6 personer kan således ikke forrykke indtrykket af, at der er tale om en almuebevægelse. I den forbindelse forekommer det relevant at fremhæve, at den altovervejende del af befolkningen ifølge de kriterier, der er anvendt ved inddelingen i økonomisk-sociale grupper i undersøgelserne af den ældre gudelige vækkelse, tilhørte almuen. Kun 2,9 % af befolkningen i det omhandlede område mod 5,9 % i hele landet[51] tilhørte gruppen offentligt ansatte. Uden for almuen stod endvidere godsejere og egentlige storkøbmænd o. lign., som ikke særskilt er anført i folketællingen, men hvoraf antallet har været relativt lille. Disse grundlæggende forhold synes ikke fremhævet i de ovennævnte undersøgelser. Til den bedre stillede del af almuen må foruden gårdmænd også de håndværkere og handlende, der havde selvstændig virksomhed af noget format, henregnes.

Baptisterne er i højere grad end mormonerne knyttet til landbrugs-erhvervet, hvad der blandt andet er en følge af medlemmernes fordeling på land- og byområder. Af hele befolkningen i området har 65,3 % deres hovednæring af landbruget som gårdmænd, husmænd,

[49] 1830'ernes adresser og baptisternes dåbsprotokoller.

[50] H. A. p. 26.

[51] S. T. 2. Afd. p. 315 ff.

forpagtere, daglejere og tyende. Hos baptister og mormoner er de tilsvarende tal henholdsvis 66,6 % og 43,0 %.

Kun 5,4 % af mormonerne har tilhørt gårdmandsklassen. Resten fordeler sig på husmænd (14,3 %), forpagtere (0,8 %), håndværkere (31,8 %), arbejdsmænd og daglejere (23,7 %) og tyende (7,9 %). Hertil kommer en gruppe på 8,5 % omfattende de absolut fattigste i samfundet, nemlig almissenydende og folk uden angivelse af erhverv. Bopælsangivelsen som inderste eller indsidder for hovedparten af folk uden erhvervsangivelse giver dog en vis formodning om, at de hører til »staklerne«[52]. Af en gruppe på 2,7 % omfattende pensionister (aftægtsfolk) og kapitalister har i det mindste kapitalisterne været lidt bedre stillet. Blandt handelsfolk (3,1 %) og håndværkere (31,8 %) skulle foruden blandt gårdmændene som nævnt de mere velstillede – om der var nogen – kunne findes. Men i handelsgruppen findes der kun foruden kludesamlere en søn og en datter af en krokone, og i den store håndværkergruppe er knap halvdelen skrædere, syersker og vævere, d. v. s. erhverv, der i vidt omfang udøvedes af kvinder og derfor traditionelt var dårligt lønnede. Af dem, der udøvede erhvervet, er der 10 mænd og 31 kvinder fordelt med 8 mænd og 5 kvinder på skrædererhvervet, 2 mandlige vævere og resten kvindelige syersker og vævere. En af disse, nemlig skræder I. C. A. Madsen i Vejby, skal have haft 14 mand i arbejde og opfundet en ny metode vedrørende klipping[53], ellers har de øvrige formodentlig hørt til de dårligere stillede. Af andre håndværkere er der bl. a. skomagere, smede, snedkere og jernstøbere; i landdistrikterne hovedsagelig selvstændige, d. v. s. mindre landsbyhåndværkere og i byerne mest svende. Landsbyhåndværkerne er opført som enten husmænd, inderster eller indsiddere. Det sidste er mest almindeligt i »syerhvervene«. I byerne er bopælsformen hyppigst »til leje« eller logerende. Alt i alt ser det således ikke ud til, at disse handelsfolk og håndværkere har været særligt velstillede.

Af baptisterne tilhører 12,5 % gårdmandsklassen, medens resten fordeler sig på husmænd (38,7 %), håndværkere (20,8 %), arbejdsmænd og daglejere (11,2 %) og tyende (5,3 %). Hertil kommer så de dårligst stillede befolkningsgrupper (7,5 %), almissenydende, aftægtsfolk og tyende uden fast tjeneste, i dette tilfælde en enke med to børn med ernæring som vaskerkone. Handelsgruppen udgøres af

[52] Håndbog for danske Lokalhistorikere, red. Johan Hvidtfeldt 1952–56, p. 287.

[53] M. S. 1884 p. 148 ff. Mulder p. 111.

en kludesamlerfamilie, et erhverv, der også dominerer denne gruppe hos mormonerne, og tilsvarende er halvdelen af håndværkerne beskæftiget som skrædere, syersker og vævere, hvor kun 6 af de 26 erhvervsudøvere er mænd. De øvrige håndværkere er overvejende skomagere, smede og tømrere, i landdistrikterne mest selvstændige og i byerne mest svende. Som tilfældet er hos mormonerne, er der intet, der tyder på, at de mere velstillede handlende og håndværkere er særligt repræsenteret.

Set i forhold til hele befolkningens erhvervsstruktur i området er det uden videre klart, at begge samfunds tilhængere hører hjemme i de dårligere stillede grupper. Forholdsvis er husmænd meget stærkt repræsenteret hos baptisterne, arbejdsmænd og daglejere hos mormonerne og håndværkere i begge samfund, medens tjenestefolkenes andel i begge grupper er lille. I hele befolkningen udgør de grupper, der her er henregnet til samfundets laveste lag (husmænd, håndværkere, fiskere, daglejere, tyende m. fl.), 73,1 %, idet der dog er en formodning for, at der blandt håndværkere og handlende har været nogle mere velstillede. Hos baptister og mormoner udgør de nævnte grupper henholdsvis 85,9 % og 94,6 % med formodning for, at de mere velbjærgede håndværkere og handlende har været sjældne. Men på den anden side må det fremhæves, at hovedparten af både mormoner og baptister dog har et erhverv. I intet af samfundene udgør de almissenydende en væsentlig større andel, end disse forholdsvis udgør af befolkningen som helhed; kun er antallet af personer uden bestemt næring forholdsmæssigt stort hos mormonerne.

I undersøgelserne af den ældre gudelige vækkelse fandtes husmænd, håndværkere (ligeledes især »syerhvervene«) og tjenestefolk at være dominerende[54]. Der synes således at være et sammenfald mellem disse grupper og dem, der dannede det væsentligste grundlag for både mormon- og baptistsamfundet i Vendsyssel og Aalborg dog bortset fra, at tjenestefolk her kun er svagt repræsenteret. Hvad baptisterne i Aalborg angår, hvor knap 30 % af menighedens medlemmer efter vækkelsesundersøgelserne var tjenestefolk, kan denne forskel skyldes, at de tidligere foretagne undersøgelser baseres på aalborgmenighedens dåbsprotokoller fra 1840 til 1856[55]. Disse protokoller omfattede stort set kun voksne, medens alle baptisternes børn er medtaget i den her foretagne undersøgelse, men selv når dette tages i betragt-

[54] V. F. bd. II p. 176 f., H. A. p. 23 ff.

[55] V. F. bd. VI p. 160.

ning, er der dog stadig en forskel i den angivne retning. Endvidere er det sandsynligt, at flere baptister i tidsrummet mellem deres dåb og den 1. februar 1855 har forladt tyendeklassen og således står opført under forskellig erhvervsbetegnelse i dåbsprotokollerne og i folketællingslisterne. Endelig må det pointeres, at den daværende Aalborgmenighed ikke omfattede helt det samme geografiske område, som er gjort til genstand for nærværende undersøgelse.

Sammenfatning

Om forholdet mellem baptister og mormoner viser nærværende undersøgelse, at der, når der bortses fra, at baptisterne relativt har større tilslutning fra gårdmandsstanden, og at mormonerne i modsætning til baptisterne har tilslutning fra personer uden bestemt næring, ikke er nævneværdig forskel mellem baptist- og mormongruppens økonomisk-sociale tilhørsforhold. Der er således en tendens til, at mormonerne gennemsnitligt er lidt dårligere stillet end baptisterne, men denne afdæmpes muligvis som følge af en formodning om, at det var de økonomisk bedst stillede mormoner, der hurtigst kunne realisere en beslutning om at udvandre. I alt fald synes forskellen i den nævnte henseende mellem mormon- og baptisttilhængerne ikke at have været væsentlig.

Den her foretagne undersøgelse bekræfter i det hele antagelsen af, at mormonernes tilhængere overvejende fandtes i samfundets laveste lag. Men undersøgelsen viser samtidig, at dette ikke var noget enestående for mormonerne, idet forholdet for baptistsamfundet – om end en smule mindre udtalt – synes at have været tilsvarende. Der ligesom skimtes nogle konturer til et billede, der udtrykker, at jo fjernere en vækkelses grundlag var fra folkekirkens grundlag desto lavere social status besad de vakte.

Årsagerne hertil må da være andre og flere end dem, der kan karakteriseres ved noget specielt mormonsk: at mormonerne med P. G. Lindhardt's udtryk »sigtede på en åndeligt og socialt lavtstående befolkning«, og et der med udvandringsdoktrinen var stærk appel til de fattigste i samfundet. Den væsentligste årsag til den sociale skævhed i disse trossamfund i forhold til den øvrige befolkning kan da muligvis også forklares ud fra følgende betragtninger:

Den dårligst stillede vil normalt have færre tilknytningspunkter til det etablerede samfund end den velbjærgede. Da springet i form af overgang til et religiøst mindretal altid i større eller mindre omfang afføder social ostrakisme, vil dette ikke være så stort for den fattige

som for den rige. Den omvendte måtte da i stedet for af det autoriserede fællesskab, som han på grund af sin fattigdom kunne føle sig udelukket fra, føle sig tiltrukket af et stærkt og fastsluttet fællesskab af ligestillede.

35 års præsteindberetninger fra Viborg Stift

1854-1889 (2)[43a]

Af *Henry Petersen*

Sønderholm-Nørholm-Frejlev Pastorat (til 1881)

Indberetninger mangler for 1857 og 1871-75.

1854: I Nørholm var en ældgammel Kone (Tilflytter) Mormon. Sst. havde en Husmand(?) ladet sig mormondøbe.

1855: Intet[43].

1856. Sønderholm: 1 Gaardmand Baptist. Nørholm: Intet. Frejlev: 1 Husmand Mormon. I dette Sogn var der livlig Mormonaktivitet.

1858: Pastor *Blicher* (1837-64) havde nu faaet Kapellan (sikkert haardt tiltrængt). Sønderholm: Ingen Sekterere. En Mand havde ikke været til Alters i 1½ Aar. Tilbageholdenheden skyldtes »personlige Forhold, der satte ham i en Stemning, som for Øieblikket ikke gjorde ham skikket til at nyde Herrens Nadvere«. Nørholm: En 18-aarig Tjenestepige (Baptist) tilflyttet fra Nr. Tranders. Hun havde gode Religionskundskaber og var en alvorlig og oprigtig Kristen. Hun antog Barnedaabens Gyldighed og Tilstrækkelighed for dem, som var overbevist om dens Rigtighed, og var modtagelig for de Grunde, der talte for Folkekirkens Daabspraksis. Forargelsen for hende var Lige-gyldigheden, Verdsligheden og Mangelen paa Kirketugt inden for Kirken, frem for alt Medlemmernes Banden og Sværge. Hun bestræbte sig ikke for at vinde Tilhængere, »men vel for at vække til religiøs Eftertanke de Enkelte, hun omgaaes med«. Frejlev: 2 Mormoner rejst til Amerika, 1 mormonsk Ægtepar tilbage. De søgte ikke at hverve Proselytter. Manden havde velbegrundede Meninger om sin Religion, mens Konen kun var et Ekko af ham. Stemningen i

[43a] Dette er Fortsættelsen af Forfatterens Afhandling i Kirkehistoriske Samlinger 1973, 151-185.

[43] VI, 135. Opgivelsen stemmer ikke med Folketællingens 4 Sekterere. Pastor L. Blichers Meddelelser udmærker sig i det hele ikke, hverken ved Læselighed eller Paalidelighed.

Sognet var ret stærkt anti-mormonsk som Følge af den »Gjæring«, der havde været nogle Aar forinden.

1859. Nørholm: 3 Mormoner, hvoraf de 2, en Enke og en Tjenestepige, var tilflyttet 1/11. Den tredje – Enke og Aftægtskone – var blevet døbt i Aarets Løb. Frejlev: 1 mormonsk Ægtepar (som 1858).

1860. Sønderholm: Ingen Sekterere. Nørholm: De to af de under 1859 nævnte Mormoner atter bortrejst. I alt 5 Mormoner: 1 Aftægtskone (se 1859), 1 Ægtepar (døbt 1860) og 1 tilflyttet Ægtepar. Frejlev: 1 Ægtepar Mormoner, 1 Familie (7 Personer – Tilflyttere) Baptister.

1861: Som 1860. Manden i den frejlevske Baptistfamilie var dog blevet Mormon.

1862. Sønderholm: Intet. 6 Mormoner fra Nørholm var rejst til Amerika. Tillige var en Mormonfamilie flyttet til et andet Pastorat, mens en (3 Personer) var tilflyttet. Frejlev uforandret fra 1861. I Pastoratet havde der ikke i Aarets Løb fundet Udtrædelser af Folkekirken Sted.

1863–64. Sønder- og Nørholm: Ingen Sekterere, da en Mormonfamilie var flyttet fra Nørholm i 1863. Frejlev: Som 1861.

1865–66. Sønderholm: 1 Baptistfamilie (8 Personer) havde i 1865 købt Gaard i Sognet. I de 2 øvrige Sogne var der ingen Sekterere.

1867: Sønderholm – som 1865–66. Saa vidt Sognepræsten (*C. P. Sundbye* (1865–73)) vidste, var ingen af Familiens voksne Børn døbt med Baptistdaab, hvorimod en ca. 18-aarig Datter havde ønsket Folkekirkens Daab. I Frejlev en Indsidderske, »der siger, at hun er Baptist; Manden, som ikke boer hos hende, skal være Mormon«.

1868: Som 1867. I Frejlev havde en 14-aarig Datter af den nævnte Indsidderske med Faderens Tilladelse søgt Optagelse i Folkekirken ved Daab.

1869. Sønderholm: Pigen fra det baptistiske Hjem (se 1867) var blevet optaget i Folkekirken ved Daab. Det samme gjaldt Pigen fra Frejlev (se 1868) – hun var tillige blevet konfirmeret. En 14-aarig Broder til hende var blevet døbt i Folkekirken.

1876. Sønderholm: Et Par Baptistfamilier i Nyrup By. Frejlev: 1 fraskilt Kone Baptist, 1 Familie erklærede sig for at være Mormoner.

1877: Baptisterne i Nyrup holdt hyppigt Forsamlinger. 1 Ægtepar i Tostrup blev døbt af Mormonerne og udvandrede til Amerika. Prædikanter af den sommerske Retning havde samlet adskillige Tilhørere, mest i Klitgaard (Nørholm Sogn). En af disse Prædikanter var nylig blevet omdøbt i Vendsyssel, men Sognepræsten (*J. Bertelsen* (1873–81)) vidste ikke, til hvilken Sekt. Ved et Møde i Sønderholm havde Bertelsen imødegaet »hans vildledende Foredrag«.

1878: Baptister i Nyrup, ingen Sekterere i Nørholm. 1 Kvinde i Frejlev var Baptist.

1879: Som 1878. En Mormonudsending, der for adskillige Aar siden havde haft sit Hjem i Frejlev, havde i længere Tid opholdt sig i Sognet.

1880. Sønderholm: 1 Baptistfamilie. En Datter af Baptistkonen i Frejlev (se 1878) blev døbt i Folkekirken 28/11. Manden, der var Mormon, var for flere Aar siden rejst til Amerika.

1881: 1 Baptistfamilie i Sønderholm.

Nørholm Pastorat.

1886: Ingen Sekterere. *Frk. Juell* fra Norge havde ved Paasketid holdt 8 stærkt besøgte Møder i Sognet, 4 i Klitgaard, 4 i Nørholm By. Pastor *J. Holdt* (1882–93) havde overværet et af dem. Vækkel-sesprædikenen karakteriseres saaledes: ». . . hun talte da godt og vækkende over den rige Mand og den fattige Lazarus. Der fremkom Intet Sekterisk, men det var klart, at Sakramenterne ingen Betydning havde for hende. Efter selve Møderne var der noget usundt Bønnevæsen, men det faldt bort den Aften, jeg var tilstede«. Vækkelsesmøderne havde vakt et øjeblikkeligt stærkt Røre, men Virkningen havde hurtigt fortaget sig, idet »Egenretfærdigheden her har lagt en haardere Skal om Hjerterne end de fleste andre Steder«. Et ungt Menneske var gaaet fra Forstanden, men atter blevet helbredt. *Frk. Juells* bestandige brug af Vendingen »Vorherre siger gennem mig« havde bragt ham fra Koncepterne. En Fader vilde ikke have sit Barn døbt; men da dette blev dødssygt, blev Præsten alligevel hentet. Ingen af Missionsforeningens Folk havde besøgt Sognet siden de 8 Møders Afholdelse.

1887: Intet.

1888: En baptistisk Pige – siden borgerligt viet i Aalborg – var flyttet til Sognet med sin Mand. Barnet skulde iflg. Ægteskabspapirene opdrages i Folkekirkens Tro, men det kunde ikke forventes, at Faderen vilde forlange det døbt. Moderen fastholdt – skønt udelukket af Baptistsamfundet – sine baptistiske Anskuelser.

Den »christelige Missionsforening« holdt jævnlig Møder i Klitgaard ved sine Udsendinge.

1889: Frimissionen og Baptisterne havde holdt en Del Møder i Klitgaard. Det i foregaaende Indberetning nævnte Barn var endnu ikke blevet døbt. En frimissionsk Familie – tilflyttet fra Nyrup – ønskede ikke deres Barn døbt.

Sønderholm-Frejlev Pastorat.

1882–83: Et Par Baptistfamilier i Nyrup, hvor der som Regel holdtes Forsamling 1 Gang om Maanedn. Der missioneredes ikke. I Frejlev By 1 Baptistfamilie.

1884: Forøget baptistisk Aktivitet. I Nyrup By holdtes nogle Opbyggelsesmøder, der overværedes af flere af Byens ikke-baptistiske Beboere. Samfundet havde dog tilsyneladende ikke herved vundet nye Tilhængere. Sognepræsten (*H. J. Fangel* (1882–89)) havde i Skolen holdt Aftenmøder med Barnedaaben som Emne. Omrejsende Mormoner holdt i Vintertiden et Møde hos en af Baptisterne i Nyrup. Det syntes at være passeret sporskilt hen.

1885: Fremdeles baptistiske Opbyggelsesmøder i Nyrup. 2 Familier var i Aarets Løb blevet gendøbt.

1886: I begge Sogne havde der »været udfoldet en betydelig Virksomhed i sekterisk Retning af en *Frøken Juul* fra Norge og flere Udsendinge fra Kristelig Missionsforening fra Kjøbenhavn, en *Herr Ringvaldt* og *Herr Gillén*, som havde fulgt i hendes Fodspor«[44]. Kun i Nyrup By førte denne Mission til Udtrædelse af Folkekirken. Her fandt de ny Prædikanter Tilslutning hos dem, der i Barndommen og Ungdommen var blevet paavirket af M. A. Sommer, og som senere havde deltaget i Baptisternes Forsamlinger. Foreløbig havde 2 Gaardmandsfamilier sluttet sig til »denne sekteriske Retning«, og en Husmandsfamilie ventedes at ville følge efter.

[44] Om IM's Stilling til det fransonske Røre, Blauenfeldt op. cit., 219 f.

Paa Lærens Omraade fandt Pastor Fangel, at den ny Bevægelse stemte overens med Baptismen i dennes Forkastelse af Barnedaaben, og Frøken Juell havde »støttet og funden Støtte hos Baptisterne«. Hun havde saaledes uddelt baptistiske Traktater, og en Baptistpræst havde til Stadighed fungeret ved hendes Møder. »Deres Forkyndelse er særlig vækkende, for Sakramenterne som Naademidler have de ikke Syn, Forbønnen under Haandspaalæggelse synes at træde i Sakramenternes Sted; Udviklingen igjennem Kirkens Historie overspringes, Folkekirken ringeagtes og angribes som skadelig, der skal derimod vendes tilbage umiddelbart til den første Kristendom efter det nye Testaments Anvisning«.

Ved Juletid var der gennem Postvæsenet blevet tilsendt mange Familier baptistiske Smaaskrifter med Subskriptionsindbydelse. Disse Traktater indeholdt en Afhandling om Daaben.

1887: Der havde været mere stille om de sekteriske Bevægelser end Aaret forud. I Frejlev havde de tilsyneladende ikke vundet Indpas. Udsendinge af den fransonske Retning og Baptister havde holdt Møder i Nyrup, men de havde neppe været velbesøgte, og ingen var traadt ud af Folkekirken.

1888: Fremdeles frimissionske Møder i Nyrup. Bevægelsens Ukirkelighed traadte stadig klarere frem, manifesteret i et nært Samarbejde med Baptisterne, Isolation fra Kirken og Børnenes Tilbageholdelse fra Daaben. Mod Slutningen af Aaret havde de nyrupske Sekterere lejet et Snedkerværksted i Sønderholm By, hvor Frimissionens Udsendinge holdt Møder. Hertil indbød de ved Husbesøg og Traktatuddeling. I Frejlev havde der ikke været holdt Møder.

1889: Ingen Sekterere i Frejlev. I Nyrup og Sønderholm By var der blevet holdt mange sekteriske Møder. Fra 1. Januar 1890 havde samtlige Baptister i Nyrup taget deres Børn (10 i alt) ud af Skolen til Privatundervisning ved en Lærerinde. De fleste af dem, der havde været paavirket af Frimissionen, var overgaaet til Baptismen.

Sønderup-Suldrup Pastorat

Indberetninger mangler for 1871–75 og 1886.

1854: Ingen Sekterere. Mormonudsendinge var undertiden draget gennem Sognene paa Vej til og fra Aalborg, men uden at have afholdt Møder.

1855: Ingen Sekterere. Mormonerne havde holdt en talrigt besøgt Forsamling i Suldrup. Bortset fra Konen i den Gaard, hvor Mødet holdtes, og hvis Mor (udensogns) var Mormon, havde ingen i Sognene vist Hang til Mormonismen. Sognepræst *Qvortrup* (1847–58) havde faa Dage efter Forsamlingens Afholdelse været paa Husbesøg i Gaarden, hvilket efter hans Mening havde hjulpet.

1857: 1 Gaardmandskone i Østrup (Suldrup Sogn) var blevet Mormon.

1858–59: Intet (neppe rigtigt).

1860–62: 1 Kvinde Mormon i Suldrup Sogn; i Sønderup ingen Sekterere.

1863–81: Ingen Sekterere.

1882: Enkelte Mormonpræster havde gennemvandret Sognene. En Gaardmand havde een Gang overladt dem Forsamlingslokale, men lovet, at dette ikke skulde gentage sig.

1889: 5 Familier havde sluttet sig til Frimenigheden i Klim.

Veggerby-Bislev Pastorat Indberetninger mangler for 1871–75 og 1886.

1854: Ingen Sekterere. Mormonerne havde paa Gennemrejse jævnlig aflagt Besøg hos enkelte Beboere, men ikke vundet Tilhængere.

1855: I Slutningen af Aaret havde der været holdt Mormonforsamling i Veggerby(?). »Præstens« Far, hos hvem Mødet holdtes, havde af Sognepræsten faaet et Eksempplar af Gardes Bog mod Mormonismen.

1882: En Mormonudsending havde holdt en Forsamling i Veggerby. Sognepræst *F. Ingerslev* (1879–85) erfarede først dette for sent, men havde talt alvorligt med Manden, i hvis Hus Mødet holdtes. I øvrigt kunde der ikke spores nogen Virkning af dette, og der havde ikke været anden sekterisk Virksomhed i Sognene.

1884–85: I Bislev ingen sekterisk Aktivitet. I Veggerby havde baade mormonske og baptistiske Udsendinge holdt Forsamlinger, dog uden »synderlig Virkning« (1884).

1887: Pastoratets sidste Mormon, en gift Kvinde, havde ved Man-

dens Fallit maattet forlade Veggerby. Her fandtes nu en Baptistfamilie, hvis Datter med biskoppelig Tilladelse blev konfirmeret i Foraaret. Der havde været holdt nogle faa Baptistmøder, men Pastor *G. Sodemann* (1885–99) ønskede ikke at overvære disse, dels fordi han ikke kunde faa Lejlighed til Imødegaaelse af »de ved dem fremsatte vrang Anskuelser«, dels fordi han mente, at hans Tilstedeværelse vilde kunne benyttes som Løkkemiddel for Sognemenighedens Medlemmer. Derimod vilde han altid optræde mod Mormoner og andre Sekterere.

1888–89: 1 Baptistfamilie i Veggerby, ingen i Bislev. Sekteriske Møder havde ikke været afholdt i noget af Sognene.

Øster Hornum Pastorat

Indberetninger mangler for 1854, 1871–75 og 1886.

1855: 6 Baptister, hvilket stemmer med Tallet fra Folketællingen 1855.

1856: Baptisternes Antal forøget til 10 ved Tilflytning af 2 Gaardmandsfamilier fra Gunderup[45].

1857: 12 Baptister – en Baptistfamilie fra Ferslev Pastorat havde købt Gaard i Sognet.

1858: 11 Baptister; en ældre Kone var traadt tilbage til Folkekirken.

1859: 11 Baptister. Pastor *Bendz* (1853–60) havde i Marts Maaned uddelt 350 Eksemplarer af sit Skrift *Barnedaabens Gyldighed og Tiladelighed* til Sognets Beboere.

1860: Pastor *J. Wøldike*, der gerne omtaler sig selv i 3. Person, angiver Antallet af Baptister til 7 Familier og en gammel Kone. De synes ikke »særligt nidkjære for at vise sig som noget Andet og Bedre, end som Folk ere flest, ej heller for at stille sig i Modsætning til ham«.

1861: 7 Baptistfamilier, der ved Fødsler havde faaet en Tilvækst paa 4 Personer. En ældre Mand var blevet udstødt af Samfundet »paa Grund af Synder, der laae forud for hans Overgang til Sekten«, og en »Ordfører« midlertidigt udelukket, fordi han havde danset ved et Bryllup. »En straffet Forbryder« var paa Omvendelsens Vej, men saa vidt Præsten vidste, var han endnu ikke blevet døbt.

[45] Om Forholdene i Pastor F. Bendz' Embedstid VI, 134, N. 84.

1862: 1 Husmandsfamilie »af slet Rygte« var blevet Baptister, 1 fhv. Gaardmand genoptaget i Folkekirken. 5 Familier havde i flere Aar været Baptister, men en af disse syntes at nærme sig Folkekirken som Følge af Samvittighedsnag over at have forholdt et nyligt afdødt Barn Daaben. Pastor Wøldike søgte baade i og uden for Kirken at modarbejde Baptismen ved »at klare for Menigheden vor Daabs Kraft og Betydning«.

1863: 3 Gaardmands- og 3 Husmandsfamilier og 1 Aftægtskone, hvis Mand (se 1862) var vendt tilbage til Folkekirken, var Baptister. Pastor Wøldike stillede sig bestandig til Raadighed for de Forsamlinger, »hvor de Kirkeligtsindede samles . . . Søndag Aften eller Eftermiddag«.

1864: Opbyggelse i Privathus eller Skole synes at kunne tilfredsstille Sognemenighedens søgende Sjæle og støtte dem mod Sekterernes Efterstræbelse.

1865: 5 Familier og 2 Enkeltpersoner Baptister. Samfundet syntes »at vegetere«. Baptismen modarbejdedes ved Sammenhold mellem de vakte uden for Kirken, »som vise Baptisterne et Exempel paa, at der kan føres et mere uanstødeligt Levnet udenfor end i Baptistsamfundet; i hvilken Retning de Opvakte støttes af deres Sognepræst«.

1866: 1 Baptistfamilie fraflyttet Sognet, 3 Baptister afgaaet ved Døden og 1 genoptaget i Folkekirken. Herefter var 3 Familier og 3 Enkeltpersoner Baptister. I sin Virksomhed støttedes Præsten virksomt af den fhv. Baptist Søren Kragelund [46].

1867: 3 Gaardmands-, 1 Husmandsfamilie samt 2 Enkeltpersoner var Baptister. I det forløbne Aar havde »denne Sekt syntes mere død end levende«. Sognepræsten beflittede sig stadig paa at vinde Medlemmerne tilbage til Kirken.

1868: Baptisterne havde »den Skam, at deres Præst her i Sognet er sat i Band«.

1869: 2 Baptistfamilier i Sognet, en 3. udvandret til Amerika. »Sekten er nu reduceret til en Trediedel i min Embedstid, og modarbejdes nærmest ved en større Opvækkelse og mere kirkeligt Liv i Menigheden«.

[46] VI, 120 ff., 134.

1870: Af Baptister fandtes fra ældre Tid 2 Familier og en Enkeltperson. 1 Baptistfamilie var fraflyttet, og en tilflyttet Sognet. Samfundets Liv karakteriseres som hensygnende og uden fast Overbevisning; en af Baptistfamilierne søgte saaledes hyppigere de kirkelige gudelige Forsamlinger end Samfundets egne. 3 Børn fra baptistiske Familier – alle over Konfirmationsalderen – anmodede med Forældrenes Samtykke om Folkekirkens Daab, som de modtog efter den sædvanlige Konfirmandundervisning. Pastor Wøldike mente, at andre Sekter end den baptistiske vilde faa svært ved at vinde Gehør i Sognet, idet han imødekom »de søgende Sjæle« i deres Trang til Opbyggelse i gudelige Forsamlinger. I dette Arbejde havde han udmærket Hjælp fra Indre Missions Side og især fra 2 Lægmand i Sognet, »en opvakt Lægprædikant« ved Navn Jens Lorentsen(?) og »den gamle Forsanger«, Aftægtsmand Søren Kragelund.

1876: En Familie og en ugift Person var Baptister.

1877: 1 Gaardmands- og en Husmandsfamilie var Baptister. En Arbejderfamilie var blevet Mormoner, men havde forladt Sognet.

1878: Af Sekterere fandtes kun Baptister, nemlig en ældre Familie med Børn, hvoraf det ene var gift med et Medlem af Folkekirken. Desuden var 2 Enkeltpersoner Baptister, et ældre Fattiglem og en Mand, der levede separeret fra sin baptistiske Hustru. Der sporedes kun lidt Liv i Samfundet.

1879–84: 2 fastboende Baptistfamilier i Sognet, den ene havde et skolesøgende Barn, der deltog i Skolens Religionsundervisning. Under 1880 og 1881 anføres en Mormonfamilie (Tilflyttere), der levede under Forsørgelse i Hornum Fattighus.

1885: Se Pastor Riis' Rapport i Indledningen!

1887–88: 1 Baptistfamilie.

1889: Ingen Sekterere. En ældre Gaardmand, der for mange Aar siden var blevet udelukket af Baptistmenigheden, havde ikke sluttet sig til andet Samfund.

HELLUM-HINDSTED HERREDERS PROVSTI

Bælum-Solbjerg Pastorat

Indberetning mangler for 1879.

1880: Vakance i Sognene. Der opgives at være et Par Baptistfamilier i Sognene.

1881: I Bælum 1 Baptistfamilie, 1 gift Kvinde Mormon. Hendes Mand skulde være »en kirkelig alvorlig Mand«. I Solbjerg 2 Baptistfamilier. Kun Baptister og Mormoner havde virket i Sognene, saa vidt Præsten vidste.

1882: Baptisterne havde missioneret ivrigt. Deres Arbejde lettedes ved, at de tidligere havde haft ikke ringe Indflydelse i Dele af Solbjerg Sogn. De fleste af de paavirkede antoges dog at slutte sig »hjertelig til Folkekirken igjen«.

Bælum: 1 Baptistfamilie og 1 Mormon (som 1881) i Smidie By. 1 Adventistfamilie havde midlertidigt boet i Sognet. Solbjerg: 1 Familie havde modtaget Baptistdaab, i alt 4 Baptistfamilier (1 Tilflytter). I en af de 4 Familier var Manden dog endnu ikke blevet genløbt. Ingen Mormonmission.

1883: I Bælum var der ingen Baptister, men 1 Mormon. Det Lokale, Baptisterne hidtil havde benyttet, var blevet dem nægtet. Ingen større sekterisk Aktivitet. Solbjerg: 3 Familier var helt eller delvis Baptister, desuden et Par Enkeltpersoner, vistnok 9 i alt. Sognepræsten (*Th. Petersen* (1881–91)) havde holdt velbesøgte Møder i Korup Skole.

1884: Ingen Udtrædelser af Folkekirken. Baptisterne havde været virksomme i Dele af Solbjerg Sogn. 3–4 Familier, i alt 10–12 Personer antoges at slutte sig til dem. For at modvirke dem havde Sognepræsten i Sommerens Løb holdt Forsamlinger rundt i Hjemmene, om Vinteren i Korup Skole. 1 Mormon i Bælum.

1885: Kun baptistisk Virksomhed, som syntes at være i Aftagende. I Solbjerg omkring 10 Baptister, ingen i Bælum. Mormonkonen fra Smidie var blevet genoptaget i Folkekirken, herefter ingen Mormoner i Sognene. »Hun syntes at føle oprigtig Glæde over at være kommen tilbage til Folkekirkens Samfund og havde . . . ingensinde sluttet sig til de mest udsjekjende Dele af denne Lære«.

1886: Antallet af Baptister i Solbjerg ansloges til ca. 12, heri medregnet ukonfirmerede, men ikke baptistdøbte unge Mennesker i de paagældende Familier. Baptismens Indflydelse syntes aftagende. 1 Baptist (Enke) var død i Aarets Løb. Ingen Baptister i Bælum.

1887: Fremdeles ingen Baptister i Bælum. I Solbjerg var 3 Ægtepar og en gift Kvinde Baptister. I de 3 Familier var der 4 unge Mennesker, som ganske vist ikke havde ytret Ønske om Konfirmation, men som heller ikke havde modtaget Baptistdaab.

1888–89: Ingen væsentlige Forandringer fra 1887. I 1889 døde en Baptist i Solbjerg.

Skørping-Fræer Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

1880. Skørping: 9 Baptister, heraf 4 Børn. 5 Personer (1 Ægtepar med 3 Børn) var Kvækere(?). Fræer: 13 Baptister, heraf 9 Børn.

1881: 24 Sekterere i alt. Skørping: 1 Familie (4 Medlemmer) og en gift Mand, hvis Kone stod i Folkekirken, var Baptister. 1 Familie (5 Personer) var Adventister. Fræer: 1 Familie (6 Medlemmer) var Baptister, og 1 Familie (ligeledes 6) havde afgivet flg. Erklæring: »Alle udvortes Former og Ceremonier betragte vi som Humbug, og vor Religion er ganske simpelt at søge at dyrke Gud i Aand og Sandhed.« (Kvækere?). Desuden en Familie paa 2 Personer, der iflg. Erklæring ikke hørte til Folkekirken, men som ikke kunde gøre Rede for, til hvilket Samfund man sluttede sig.

1882: I alt 27 Sekterere, heraf 13 Baptister. Skørping: 1 Kone (Mand og Børn i Folkekirken), 1 Familie (5 Personer), 1 Mand (Konen i Folkekirken) var Baptister. 8 Adventister (2 Familier paa hhv. 6 og 2 Personer). Fræer: 1 Familie (6 Personer) Baptister, 1 Familie (6 Personer) Kvækere. Om Adventistfamilien paa 2 Personer bemærkes, at den blev døbt i Sommeren 1882; der var 3 Børn i Ægteskabet, alle døbt i Folkekirken. Kvækerfamilien betegnes som »aldeles religionsløs«.

1883: 21 Sekterere, nemlig 7 Baptister og 9 Adventister i Skørping og 5 Kvækere(?) i Fræer.

1884–85: 17 Sekterere, 2 Baptister og 10 Adventister i Skørping, 5 Kvækere(?) i Fræer.

1887: 7 Sekterere, alle i Skørping, nemlig 4 Baptister (1 gift Kvinde (Mand og Børn i Folkekirken), 1 gift Kvinde (Mand og Barn i Folkekirken, Ægteparrets Børn skulde iflg. Vielsesprotokollen opdrages som Baptister)) og 3 Adventister.

1888: I Skørping 5 Baptister og 3 Adventister.

1889: 2 Baptister og 4 Adventister i Skørping, i Fræer gennem flere Aar ingen Sekterere.

Sønder-Nørre Kongerslev-Komdrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

1880–88: Sognepræst *P. Hansen* opgiver lakonisk, at der fandtes Baptister i Pastoratet, men intet om Antal, geografisk Fordeling o. l.

1889: Den ny Sognepræst *C. Wolfs* Indberetning gør det klart, at der i dette Pastorat siden 1844[47] var opstaaet et baptistisk »Kraftfelt«, hvis Styrke kunde maae sig med Gunderups. I alt fandtes 32 voksne Baptister, 24 i Nr. Kongerslev, 4 i hhv. Sdr. Kongerslev og Komdrup. Men hertil kom, at der i den baptistiske Privatskole i Nr. Kongerslev undervistes 22 Børn.

Gerding-Blenstrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1879, 1886 og 1889.

1880: I Gerding 1 Familie, der stod uden for Folkekirken. Manden var tidligere Baptist. I Blenstrup 2 Baptistfamilier og 2 Familier, der ikke hørte til noget religiøst Samfund.

1881–82. Gerding: Som 1880 – den nævnte Familie lod ikke sine Børn døbe. Blenstrup: 2 Baptistfamilier og 3 Familier, der ikke lod deres Børn døbe og betragtede sig som staaende uden for Folkekirken.

1883: Som 1881–82, i Blenstrup dog kun 1 Baptistfamilie.

1884. Den ny Sognepræst, *L. O. Faber* (1884–87), nævner kun 1 Baptistfamilie i Blenstrup (Askildrup Mark).

1885: 2 Baptistfamilier. Desuden enkelte Familier, som stod uden for Folkekirken, men uden Tilhørsforhold til nogen Sekt.

[47] VI, 32, 36, 188.

1887. Sognepræst *Henry Larsen* (1887–92) opgiver Antallet af Baptister i Gerding til 1 Gaardmand (»forøvrigt den flinkeste Kirkegjænger«), i Blenstrup til 1 Gaardmand og 3 Husmænd(?). Desuden var her 3 Gaardmænd »Fritænkere«.

1888: I Gerding 1 Baptistfamilie uden Børn. »Endvidere (formentlig i Blenstrup) 3 Familier, med i alt 12 Børn (heraf 9 skolesøgende), som ikke lade deres Børn døbe, og altsaa ikke høre til Folkekirken, skjønt ingen af dem har afgivet nogen Erklæring om, at de ere udtraadte af Folkekirken, lige saa lidt som de have sluttet sig til noget andet Trossamfund. Den ene af disse Familier søger Kirken. I Gjerding Sogn er der en forhenværende Baptist, som har et udøbt Barn, men Familien søger stadig Kirken«.

Skibsted-Lyngby Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1880.

1881: Der var Baptister i Pastoratet, men nærmere Oplysninger savnes.

1882: 1 Baptist var afgaaet ved Døden, 1 fraflyttet Pastoratet. Der var nu 2 tilbage, hvoraf den ene, en Husmand, almindeligt antoges at være blevet døbt i 1882. Over for Sognepræsten, der havde talt med ham flere Gange, vilde han ikke ud med Sproget. Hans Familie var ikke blevet gendøbt.

1883: 2 Baptister, et Søkendepar, fra »en noget baptistisk-sindet Familie«. *M. A. Sommers Tilhængere*, hvoraf der havde været adskillige, var noget i Tilbagegang, »en enkelt af dem har ligefrem tilbagekaldt alle sine Vildfarelser og er blevet stedet til Herrens Bord«.

1884: Et Ægtepar var blevet Baptister. Konen var Søster til en af de i Sognet værende Baptister, i alt 4.

1885: En Baptistfamilie var tilflyttet Lyngby Sogn, saaledes at der nu var 6 Baptister i Pastoratet.

1886: I 1885(?) flyttede en Indsiederfamilie fra Gunderup til Skibsted. Mandens hele Slægt var Baptister, han selv barnedøbt, men ukonfirmeret. Han ernærede sig som Møller og Murer. Under en heftig Sygdom i Sommeren 1886 blev han af Familien overtalt til Gendaab. Hans Hustru fulgte ham heri. Familien agtede at flytte til Kongerslev til Maj 1886. I alt var der i Skibsted 6 Baptister, af

hvilke en Kone var nidkær Prædikant, desuden nogle Tilhængere af Sommer. I Lyngby 1 Baptistfamilie.

1887: Den under 1886 omtalte Indsiederfamilie var flyttet til Kongerslev. Tilbage i Skibsted var 4 Baptister: 1 Mand, hvis Hustru og Børn stod i Folkekirken, hans 2 Søstre, hvoraf 1 var gift med en Baptist (Husmand). Baptistfamilien i Lyngby var udtraadt af Samfundet uden at være blevet optaget i Folkekirken. 2 af Børnene gik til Konfirmationsforberedelse, og Konen deltog af og til i Sognepræst *J. H. Aagaards* (1879–90) Bibellæsninger.

1888. Skibsted: 4 Baptister – som i 1887. I Lyngby var der ingen Baptister, idet en Baptistfamilie var flyttet fra Pastoratet. Det samme gjaldt en Pige, som i Sommeren 1888 blev baptistdøbt. I Skibsted fandtes en af Sommer stærkt paavirket Skomager, der kaldte sig Kvæker. Endvidere »... i Lyngby Sogn en mærkelig Skomager, som er i stadig – nærmest socialistisk – Uro og Gjæring og en Tid kaldte sig Irvingianer; i den senere Tid er han dog blevet mere medgjørlig og sindig«.

1889: 4 Baptister i Skibsted.

Store Brøndum-Siem-Thorup Pastorat[48].
Indberetninger mangler for 1879, 1880 og 1886.

1881: 10 Baptister, 4 i St. Brøndum og 6 i Thorup.

1882: 3 Baptister i St. Brøndum, 5 i Thorup. Her desuden en Kvæker(?), først paavirket af M. A. Sommer, senere af en Kvækerfamilie, der en Tid boede i Hellum.

1883. 3 Baptister i St. Brøndum. I Siem forberedtes en gift Kone (af baptistiske Forældre) til Daab i Folkekirken. 5 Baptister og 1 Kvæker(?) i Thorup. 1 Baptistfamilie tilflyttet, men aabenbart ikke medregnet.

1884: 10 Sekterere, St. Brøndum 2 Baptister, Thorup 7 og 1 (»nærmest Qvæker«).

1885. St. Brøndum 2 Baptister, Thorup 5 og 1 Kvæker(?).

1887. St. Brøndum 1 Baptist, Thorup 7 og 1 Kvæker(?).

[48] VI, 124 f., 188. Her var til 1853 blevet gendøbt 9 Personer.

1888. I St. Brøndum var en Baptist afgaaet ved Døden, herefter ingen Sekterere i Sognet. Thorup: Som foregaaende Aar.

1889: Den nye Sognepræst, *A. S. Ørsted* (1889–99), angiver, at der i Thorup var 9 Baptister og 2 hørende til luthersk Missionsforening («Bornholmere»).

Als Pastorat

Indberetninger mangler for 1879.

1880–83: Sognepræst *N. J. Bech* (1864–83) opgiver, at en baptistisk Gaardmandsfamilie (*Niels P. Jensen*) var flyttet til Sognet fra Thorup. Under 1883 oplyses af den nytitraadte Sognepræst *N. Løchte* (1883–95), at *N. P. Jensen* stadig stod i Folkekirken, mens hans Kone var blevet gendøbt 10 Aar forud. De ældre Børn var døbt, men ikke konfirmeret, mens de yngste var udøbt.

1884: Foruden ovennævnte Baptistfamilie fandtes i Sognet 3 Mormoner: Husmand *Rs. Larsen* (havde været Mormon i ca. 20 Aar, hans Kone stod i Folkekirken) og *Fisker Niels Johansen* og *Hustru*, begge døbt i 1878.

1885–86: Som 1884. *Niels Johansens* yngste Barn var udøbt.

1887: *Fiskerfamilien* var rejst til Amerika. Tilbage var 1 Baptist og 1 Mormon.

1888–89: Gaardmand *Niels Jensens Hustru* og *Datter* (gift med *Smed Jens S. Sørensen*, der stod i Folkekirken; Børnene udøbt) var Baptister. Husmand *Rs. Larsen* Mormon.

Astrup-Storarden Pastorat

Indberetninger mangler for 1879–81 og 1886.

1882: 1 Baptistfamilie i hvert af Sognene.

1883: I Storarden 1 Baptistfamilie; 1 gift Kone i Møldrup og 1 Enke i Tisted, *Astrup*, ligeledes Baptister.

1884. Den ny Sognepræst (*H. V. Frandsen* (1884–95)) opgiver Baptisternes Antal til 8 (1 Familie paa 6 Personer og 2 Enkeltpersoner (som 1883)). Desuden 1 Kvæker.

1885. Baptister »omtrent 6« og 1 Kvæker.

1887. Ca. 10 Baptister: I Astrup 1 Enke og 2 gifte Kvinder, i Storarden 1 Familie (ca. 5 Personer), 1 Mand og en gift Kvinde.

1888: 1 Familie og 6 Enkelpersoner Baptister.

1889: 9 Baptister, 2 Familier, 2 Mænd og 3 Kvinder.

Rold-Vebbestrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

1880: 1 Baptist.

Skelund-Visborg Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

1884: 1 Gaardmand i Veddum, Skelund Sogn, udmeldt af Folkekirken for at gifte sig med en Baptist.

1885–89: 1 baptistisk Gaardmand i Veddum By. For 1887 opgives, at Familien bestod af 2 voksne og 3 Børn, hvoraf de 2 ældste var døbt i Folkekirken.

Oue-Valsgaard Pastorat.

1879: Beretning fra Provst *S. Petersen* (1879–86) om Sekterere i Hellum-Hindsted Herreder – temmelig intetsigende.

1886: Den ny Sognepræst – *G. Engelsted* (1886–1916) – beretter, at »Livet gaar sin rolige Gang, og Kirkerne besøges godt«. Ingen Sekterere.

Vive-Rostrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

1880. I Vive havde en ca. 60-aarig Enke (Mariane Thygesen) været Mormon i omkring 15 ar. Hendes Søn var kommet hjem for at hente hende til Amerika.

1881: 1 Baptist, Gaardmand L. C. Christensen, Rostrup. Hans yngste Barn var tilført Kirkebogen uden Daab. Mariane Thygesen var rejst til Amerika.

1882–85: 1 Baptistfamilie (Gaardmand L. C. Christensen, Lund-

gaard, Rostrup Sogn. Præsten angiver 2 Gange Mandens Navn som L. C. Nielsen).

1887–89. Forannævnte Gaardmand benævnes nu Husmand L. C. Nielsen. For 1888 bemærkes, at skønt kun hans Kone er baptistdøbt, regner han dog sig selv som hørende til Baptistsamfundet, og han lader ikke sine Børn døbe i Folkekirken.

Øls-Hørby-Døstrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1879 og 1886.

AARS-GISLUM HERREDERS PROVSTI

Aars-Havbro Pastorat

Indberetninger mangler for 1881 og 1886.

1880: Ingen Sekterere. En Karl i Havbro, Søn af en Baptist i Salling Sogn, var ikke døbt og bekendte sig ikke til noget Religionsssamfund.

1882: Den ovenfor omtalte Karl – Paulus Sørensen – vægrede sig ved at lade sig døbe og agtede at rejse til Amerika i Foraaret 1883. I Aars befandt sig en ca. 15-aarig Pige, tilflyttet fra Gislum Sogn i November. Præsten vilde om nogle Dage indsende Ansøgning til Bispem om hendes Daab. Hun havde tidligere gaaet til Forberedelse hos Pastor Kragh, Gislum.

1883: Paulus Sørensen var rejst fra Sognet, dog ikke til Amerika, men kun til Salling eller Oudrup. Pigen Johanne Iversen (se 1882), Datter af en Baptist i Kongerslev, var blevet døbt i Folkekirken 21/4 1883.

Brorstrup-Ravnkilde Pastorat
Indberetning mangler for 1886.

1879: Gaardmand i Ravnkilde Peter Jensen, Hustru og 2 Børn (1 konfirmeret), Gaardmand Niels Mathisens Enke og Pigen Nicoline Svendsen var Mormoner.

1880: Gaardmand Peder Rytter, Hustru og Børn var Mormoner (de

samme som nævnt under 1879?). Det øvrige af Indberetningen ulæseligt (Pastor *D. N. Blicher* (1871–1901)).

1881: Som 1880. Desuden en gift Kvinde Mormon.

1882–87: Som 1881. Desuden var Pigen Nicoline Sørensen (se 1879) Mormon.

1888: 2 Mormoner, hvoraf Pigen Nicoline Sørensen, der var døbt i Folkekirken, havde søgt om at maatte blive konfirmeret.

1889: 1 Mormon, Enken Bodil Kirstine Larsen.

Ulstrup-Gundersted Pastorat.

1879. Ulstrup: Intet. Gundersted: 1 Mormon (gift Kvinde) og en Baptistfamilie paa 7 Personer.

1880: I Gundersted 1 Baptistfamilie og en Kone, der i 1880 var overgaaet til Baptismen.

1881: Som 1880. Desuden en gift Kvinde Mormon.

1882: I Gundersted 2 Baptistfamilier, hvoraf Familiefaderen i den ene var lønnet Baptistprædikant. 1 gift Kvinde med Børn Baptist, 1 Mormon.

1883: Som 1882. Desuden var i Gundersted 3 (muligt 5) og i Ulstrup 3 Familier (tidligere *Sognebaandsløser*) udtraadt af Folkekirken og havde sluttet sig til Frimenigheden paa Mors eller i Hanherred.

1884: 1 Husmandsfamilie (Manden lønnet Prædikant) og en Gaardmandskone Baptister. 1 baptistisk Husmandsfamilie var udvandret til Amerika. 1 gift Aftægtskone Mormon. 1 Mormonudsending fra Utah havde i nogen Tid haft Ophold hos den baptistiske Gaardmandskone. Tilslutningen til Frimenighederne som Aaret forud.

1886: I Gundersted var en Aftægtskone Mormon. 2 Husmandsfamilier (Prædikantens Familie og hans Datter, der var blevet gift med en Husmand, som havde sluttet sig til Baptismen) og 1 Gaardmandskone Baptister. En endnu ikke omdøbt Baptist var blevet gift med en Pige fra Sognet. Parret stod endnu vaklende. 7 (9?) Familier tilsluttet de omtalte Frimenigheder.

1887: Sekterere som 1886. 5 Familier fra Gundersted og 4 fra Ulstrup var Medlemmer af S. A. Møllers Frimenighed i Klim.

1888: Sekterere og Frimenighedsfolk som 1887. Endvidere havde en Lærerinde i Ulstrup sluttet sig til Frimenigheden. En gift Kvinde med en 14-aarig Datter agtede at forlade sin Mand og rejse til Amerika. Hun var blevet paavirket af Baptismen og vilde slutte sig til sine Svigerbørn i Staterne.

1889. Gundersted: 1 Mormon, 2 Baptistfamilier (Husmænd); tillige var en Gaardmandskone og den under 1888 nævnte Kone Baptister. Til Møllers Frimenighed (med Forsamlingssted i Løgstør) sluttede sig i Ulstrup 4 Familier og en Privatlærerinde, i Gundersted 5 Gaardmandsfamilier.

Blære-Ejdrup Pastorat
Indberetning mangler for 1886.

1879: 1 Methodistfamilie (Skræddermester Petersen, Hustru og 4 Børn) var flyttet til Blære i Sommeren 1879.

1880–81. Ejdrup: Et Par gamle Aftægtsfolk var Baptister.

1884–88: Det gamle Aftægtspar i Ejdrup nævnes atter som Baptister.

1889: 1 Baptist (Kvinde).

Skivum-Giver Pastorat
Indberetning mangler for 1886.

Under 1883 bemærkes, at Mormoner forgæves havde søgt at holde Møde. Ingen vilde afgive Lokale hertil.

Vester Hornum-Hyllebjerg-Fleisborg Pastorat.

1883–84: 3 Familier var udtraadt af Folkekirken og havde sluttet sig til R. Lunds Frimenighed paa Mors.

1885–87: 1 Familie i Hyllebjerg og 2 i Fleisborg var – saa vidt Sognepræsten vidste – Medlemmer af R. Lunds eller anden lignende Frimenighed.

1888–89: Det angives nu, at de omtalte 3 Familier havde sluttet sig til S. A. Møllers Frimenighed i Klim.

Strandby-Farsø Pastorat.

1884: 3 Familier havde villet løse Sognebaand til Pastor Gregersen, Ullits, men var blevet afvist af ham, fordi de samtidig søgte Frimenighedspræst S. A. Møller, der i Marts Maaned havde døbt et Barn i en af Familierne. De 3 var Gaardmændene Andreas Pedersen og Johan Peter Jensen (begge Enkemænd) og Husmand Andr. Chr. Jensen (gift), alle Strandby Sogn. En fjerde Sognebaandsløser, Christen Andersen, var med sin Familie flyttet til Viborg.

1885: 4 Familier til S. A. Møller. Desuden havde en Ungkarl («Fri-tænker») udmeldt sig af Folkekirken.

1886–87: 4 Familier til S. A. Møller.

1888: 4 Familier i Strandby, 1 i Farsø til Frimenigheden.

1889: Som 1888 (pr. 31/12 1889). Ved tillægsskrivelse af 6/2 1890 opgives, at endnu en Familie i Strandby havde sluttet sig til S. A. Møller, i alt 6 Familier i dette Sogn. Dette Tal stemmer ikke med Angivelsen i Indberetningen af 31/12 1889.

Tisted-Binderup-Durup Pastorat Indberetning mangler for 1886.

Gislum-Vognsild Pastorat Indberetninger mangler for 1881 og 1886.

1880: Ingen egentlige Sekterere. I Gislum fandtes en udøbt Pige paa 12 Aar, hvis Fader var Baptist, men hvis Moder stod i Folkekirken. (Se Aars-Havbro 1882–83).

Louns-Alstrup Pastorat Indberetning mangler for 1886.

Rørbæk-Grynderup-Stenild Pastorat Indberetninger mangler for 1881, 1886 og 1889.

1879–85: En Mand, der var Bytte for mangfoldige Sværmerier, var udtraadt af Folkekirken. Han karakteriseres som Sabbatarier(?).

Ullits-Fovlum Pastorat.

1886–87: Kristen Madsen Ejsing, Fovlum, havde sluttet sig til R. Lund paa Mors.

1889: Ingen Sekterere. Gaardmand Christian Madsen, Fovlum (se 1886–87), der tidligere havde staaet i R. Lunds Frimenighed, var nu tilmeldt Frimenigheden i Løgstør. Det samme gjaldt Gaardmand Søren Sørensen, Ullits.

SLET HERREDS PROVSTI

Kornum-Løgsted-Løgstør Pastorat.

1879: 1 Baptistfamilie og et Par Tjenestefolk, der i flere Aar havde været Baptister.

1880: 2 Baptistfamilier – ingen Udtrædelser af Folkekirken i 1880.

1881: 1 Baptistfamilie (4 Personer) havde i en længere Aarrække boet i Løgsted. Et Par Baptistpiger havde haft Tjeneste i Pastoratet.

1882: I Foraaret holdt et Par Mormoner Forsamling i Løgsted, men fandt ingen Tilslutning. Sst. 2 Baptistfamilier.

1883: 2 Baptistfamilier havde boet i Pastoratet en Aarrække. En Mormonudsending fra Utah, Thomas Lund, født i Kornum, havde i Aarets Løb vandret om i Sognene, uden at nogen vilde overlade ham Lokale til Forsamlinger. Sognepræst *V. Koch* (1873–83) mente, at der var Fare for, at Lund kunde overtale enkelte til Daab. 6 Familier havde – saa vidt Præsten vidste – sluttet sig til Frimenigheden i Lundby.

1884–85: 6 Baptister i Løgsted, Povl Jensen med Hustru og 2 Børn og Ægteparret Ths. V. Olsen.

1886: 3 Baptistfamilier i Løgsted. Til Frimenigheden antoges at høre 14 Familier eller enlige Personer i Løgstør, ca. 4 i Kornum og ca. 10 i Løgsted.

1887: 2–3 Baptistfamilier, ca. 31 Familier + Enkeltpersoner til Frimenigheden (15 fra Løgstør, 7 fra Kornum og 9 fra Løgsted – alle Tal er omtrentlige).

1888: 3 Baptistfamilier(?) i Løgsted, 21 Familier(?) i Løgstør, 9 i Kornum og 9 i Løgsted til Frimenigheden.

1889: 3 Baptistfamilier i Løgsted, ingen i de øvrige Sogne. Frimenighedsmedlemmer var i Kornum 10 Familier og Enkeltpersoner, Løgsted 9, Løgstør 22.

Bjørnsholm-Malle Pastorat.

1879: 2 Baptistfamilier, en svensk Skrædder med Hustru og flere Børn, og Møller J. C. Christensen (hans Kone i Folkekirken) og Søn, Overlade. Skrædderen fungerede som Samfundets Præst.

1880–81: 1 Baptist, Møller J. C. Christensen, hvis Søn rejste hjemmefra i 1880. S. A. udvandrede den svenske Skrædderfamilie til Amerika.

1882: 1 Baptist (som 1880–81). I Begyndelsen af Aaret gennemvandrede et Par Mormonudsendinge Pastoratet, hvor de fandt Tilhold hos en Familie i Næsby, der havde amerikanske Mormonslægtninge. I Februar døbttes denne og en anden Familie og i Marts en Mand sst., i alt 5 Personer, hvoraf de 3 rejste til Amerika. Sognepræst *J. C. Sørensen* (1878–91) havde holdt Møde i Næsby Skole i Begyndelsen af Marts og hver Aften i Tiden 20. til 25. Marts. Herefter døde Bevægelsen, der havde været begrænset til Næsby, hen.

1883: 1 Baptist. Mormonprædikanter havde i Aarets Løb været virksomme overalt i Sognene, men kun fundet Tilslutning i Næsby. De døbte – Antal opgives ikke – var rejst bort paa een Familie nær, der boede i Næsby.

1884. Baptister: Møller Christensen, Overlade, og en fattig Indsidderfamilie i Malle. Den mormonske Propaganda havde været stærkest i Aarets første Halvdel. 2 Familier (i alt 4 Personer), hhv. fra Næsby og Trend(?), var blevet døbt og rejst til Utah. En 3. nydøbt Familie blev tilbage (i Ranum).

1885: Der havde været Mormonmission, som dog ikke vandt ny Tilhængere for Sekten. Foruden Mølleren i Overlade erklærede et Fattiglem i Malle, Hans Pedersen, sig for Baptist. En Mand ved Navn Kaas, der var tilflyttet Malle et Par Aar forud, hørte til S. A. Møllers Frimenighed i Klim.

1886: Mormonaktivitet, men mere stiltfærdig end i 1882–83. Et gammelt Ægtepar i Næsby var blevet vundet for Mormonismen, især ved Breve fra en Søn i Utah, »hvor der loves dem rigeligt Udkomme og gode Kaar«. Baptister: Som i 1885. Frimenighedsmanden var flyttet fra Pastoratet.

1887–88: 2 Baptister. Mormonudsendinge af og til i Sognene, især i Næsby, men ingen Konversioner. Der var ringe Tilslutning til deres Forsamlinger.

1889: 2 Baptister – alt roligt.

Farstrup-Lundby Pastorat
Indberetning mangler for 1885.

1879–82: Enkelste Baptister. Intet Antal opgivet.

1883: Mormonpræsten Ths. Lund (se Kornum-Løgsted-Løgstør for 1883) arbejdede »ivrigt« i Sognene. En Familie var efter Mormon-daab afrejst fra Pastoratet. P. t. var der ingen Mormoner. Flere Familier var ligeledes fraflyttet Sognene efter Baptistdaab. Af Baptister fandtes en Enke i Lundby samt 2 Husmænd (hhv. i Vinderupkær og Kølby, Farstrup Sogn), hvis Hustruer begge trods Mændenes Overtalelser var forblevet i Folkekirken. Der holdtes jævnlig Baptistforsamlinger i Kølby.

1884. Sekterne havde ingen Fremgang haft. Der fandtes et Par Baptister, men ingen Mormoner. Ths. Lund havde ved sin Afrejse til Utah i Efteraaret ikke faaet Ledsagelse fra dette Pastorat. »Det synes, som om Folk endelig have faaet Øjnene op for Mormonismens Af-skyelighed«, mener Sognepræst *R. Bay Olsen* (1883–90).

1886: I Farstrup var en Familie og en Husfader (Resten af Familien i Folkekirken) Baptister. Der havde været særlig stærk Mormonaktivitet i Kølby, hvor de fleste Beboere havde Slægtninge i Utah. ». . . en velhavende Gaardmandsenke, hvis Broder, Mormonældste, har opholdt sig hos hende hele Aaret, synes nu, med sine 2 voxne Døtre, at ville rejse til Utah . . .«. Byens øvrige Familier var tilsyneladende ved at falde til Ro, efter at Sognepræsten havde holdt flere Foredrag og Diskussioner med »adskillige Mormonældste«. Frimenigheden omkring Lundby Højskole havde ikke vundet Terræn i Aarets Løb.

1887: Baptister som 1886, ingen Mormoner. *Den laursenske Menig-*

hed (Lundby Højskole) førte en hensygnende Tilværelse. Skolen havde kun ringe Tiltrækning, undtagen naar der holdtes Gymnastik-fester, spillede Komedier o. l. I Sommeren 1887 havde den haft 3 Elever (Piger), i Vinteren 1887/88 16–17 (Karle).

1888: Foruden Baptisterne i Farstrup var der nu en Baptist i Lundby. Ingen Mormoner.

1889: Mormonforsamlinger havde ikke været holdt i 2 Aar. Saa vidt Sognepræsten vidste, var der 3 Baptister i Pastoratet. Lavrsens Menighed havde ingen kendelig Fremgang. I Sommeren 1889 besluttede en Aktionærgeneralforsamling at nedlægge Højskolen, der ikke gennem flere Aar havde haft nævneværdig Tilgang. Ikke desmindre avertedes der med Kursus fra November 1889. Der mødte imidlertid ingen Karle.

Næsborg-Salling-Oudrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1881 og 1885–87.

1879: I Salling 5 Familier, der i flere Aar havde været Baptister, desuden formentlig »enkelte spredte Medlemmer« af Samfundet. I Næsborg en Familie, der tidligere havde været Baptister, men som nu »neppe henhører til nogen bestemt Retning«.

1880: Ingen Udtrædelser af Folkekirken.

1882: Baptistsamfundet havde ikke haft nogen Tilvækst i 1882.

Sebber-Store Ajstrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1880 og 1892.

1886–87: I St. Ajstrup er en Baptistfamilie. 1 Familie sst. hørte til R. Lunds Frimenighed paa Mors.

1888: Ingen Sekterere. Husmand Niels Jensen (kaldet Svendsen), St. Ajstrup, indtog en »sværmerisk Særstilling«. I nogen Tid havde han søgt Lundby Forsamlingshus (Frimenighed), men havde nu vendt dette Ryggen. I et Par Aar havde han holdt Gudstjeneste med *Nadveruddeling i Hjemmet* for sin egen Husstand (bl.a. 2 Sønner paa 10 og 12 Aar), og han holdt Børnene borte fra Skolen, fordi denne var en Statsinstitution.

1889: I St. Ajstrup 1 Baptistfamilie, Husmand Otto Chr. Thomsen og Hustru.

Vilsted-Vindblæs Pastorat
Indberetninger mangler for 1883–86.

1880–81: 1 Baptistfamilie i hvert af Sognene.

1882: 1 Baptistfamilie i Vilsted.

1887: Ingen Sekterere, idet et Par Baptistfamilier var fraflyttet Pastoratet.

1888: Ingen egentlige Sekterere. 2 Mormonudsendinge havde i December Maaned gæstet Vilsted, indkaldt af en Skomager Mads Lambertsen, som i November havde nedsat sig i Byen. Hos Skomageren holdtes 9/12 en Mormonforsamling, ved hvilken Sognepræst *K. Hassing* (1888–93) var til Stede og for en talrig Flok af Sognefolkgendrev Mormonernes Lære, især med Støtte i den norske Sømandspræst Andr. Mortensens Skildring af Forholdene i Utah.

Skomager L. var – saa vidt Sognepræsten vidste – ikke døbt endnu; han var uden aandelig Sans, men interesseret i at tjene Penge paa Mormonerne og evt. faa Hjælp til Rejsen til Amerika.

1889: Mads Lambertsen og Familie var vistnok blevet Mormoner. I Januar søgte han at holde Forsamlinger, men fik ingen Tilslutning. Mormonmissionærer havde siden da undertiden haft Husly hos Familien. Sognepræsten havde gjort gentagne forgæves Forsøg paa at vende ham fra Vildfarelsen.

RINDS-NØRLYNG HERREDERS PROVSTI

Der findes Indberetninger for Tiaaret 1879–89, dog mangler de generelt for 1882 og 1886. Tallene i Parentes efter de enkelte Pastoraters Navne angiver de Aar, for hvilke der herudover mangler Rapporter fra det paagældende Sted.

Der foreligger ingen Meddelelser om Sektvæsen fra noget Sogn i Provstiet. Ej heller har det folkekirkelige Liv nogetsteds ytret sig saaledes, at det har afsat Spor i Indberetningerne. Kun i eet Tilfælde berettes der om Forsøg paa indremissionsk Virksomhed (Vammen Sogn). Sognepræstens lidet velvillige Kommentar hertil gengives nedenfor.

Hersom-Bjerregrav-Klejtrup, Vesterbølle-Østerbølle (1881(?), 1884),

Gedsted-Fjeldsø (1884), Hvam-Hvilsom, Laastrup-Skals, Simested-Testrup (1885), Tostrup-Roum, Ulbjerg-Lynderup (1881), Dolle-
rup-Finderup-Ravnstrup (1884), Vorde-Fiskbæk-Romlund, Rød-
ding-Løvel-Pederstrup (1884), Vammen-Lindum-Bigum (1884).

Sognepræst *C. P. Knudsen* (Vammen-Lindum-Bigum) meddeler i sin Indberetning for 1888, at der ikke fandtes Sekterere i Pastoratet. »Dog forsøgte en ukaldet Udsending fra den saakaldte Indre Mission, en Retning med methodistisk Sving, at trænge ind i den sin luth. evang. Bekjendelse tro Sognemenighed i Vammen Sogn, men uden Held, da Forsøget ikke er blevet gjentaget«.

FJENDS HERREDS PROVSTI

I dette Herred, hvorfra Indberetninger foreligger for Tiaaret 1879–89, var der kun sekteriske Bevægelser i 3 af Pastoraterne, som behandles nedenfor. De øvrige anføres paa samme Maade som Pastoraterne i Rinds-Nørlyng Herreder.

Daugbjerg-Mønsted-Smollerup (1884–1886), Taarup-Kvols-Borris (1884, 1886, 1888), Vridsted-Fly (1880, 1882, 1884, 1886), Vrove-Resen (1884, 1887).

Højslev-Dommerby-Lundø Pastorat Indberetninger mangler for 1884 og 1886.

1879–82: Mormonismen havde for en Del Aar siden vundet Indpas i Højslev. I Sommeren 1879 afrejste 2 Mormonfamilier herfra til Amerika, saaledes at der nu kun var een Mormon tilbage, en Gaardmandskone. For Aarene 1880–82 meddeles, at der ikke havde været holdt Mormonforsamlinger i Højslev, men at Mormonudsendinge sidstnævnte Aar havde aflagt Besøg hos deres Trosfælle.

1883: Fremdeles en Gaardmandskone Mormon, desuden en Indsiederfamilie, tilflyttet fra Ørslevkloster Pastorat (s. d.). Ingen Forsamlinger.

1885: 2 Mormoner, ingen Forsamlinger.

1887: Irvingianerne havde holdt flere Forsamlinger, der kun besøgtes af »ganske enkelte«, ved Højslev Station. En Tilflytterfamilie, der atter havde forladt Sognet, var gaet over til denne Sekt. Mormoner nævnes ikke.

Kobberup-Feldingbjerg-Gammelstrup Pastorat
Indberetninger mangler for 1885–86.

1882–83: 1 Mormonfamilie i Feldingbjerg, hvor Mormonudsendinge af og til opholdt sig. De fandt ingen Tilslutning hos Befolkningen.

1884: 1 Mormonfamilie tilflytet Gammelstrup. I Efteraaret havde Irvingianerne holdt Forsamlinger i alle 3 Sogne.

Ørslevkloster-Ørum Pastorat
Indberetninger mangler for 1884 og 1886.

1879: Mormonerne havde fra tidligere Tid nogen Lydhørhed i Pastoratet, men deres Indflydelse syntes at tage af. 2 unge Piger (Søstre) fra Hald i Ørslevkloster var blevet optaget i Mormonsamfundet. Den ene tjente nu i Randers, den anden i Hjembyen, hvor hun imidlertid efter Erklæring i Vidners Overværelse var blevet genoptaget i Folkekirken.

1880–89: Intet. (NB. se under Højslev Pastorat for 1883).

SALLING HERREDS PROVSTI

Fra dette Provsti foreligger kun Indberetninger for 1887–89 fra *Skive-Resten Pastorat*. Om de øvrige Sogne, hvor der i Aarhundredets første Halvdel mange Steder havde været et kraftigt Vækkelsesrøre, indeholder Pakken ingen Oplysninger.

1887: Sognepræst *J. J. Lohmann* anslog, at mindst en Snes Personer sluttede sig til *Irvingianerne*, der mod Slutningen af Aaret havde indrettet sig i et lejet Lokale. Adskillige af deres Tilhængere var »i høj grad nidkære for at gøre proselyter ved personlige henvendelser, besøg på værksteder o. a. lign.«. Lohmann nægtede at betjene Sektens Medlemmer som Præst, hvilket forargede »ikke få« af Byens og Omegnens vakte.

1888: Irvingianerne holdt fremdeles egne Gudstjenester i det lejede Lokale, men søgte tillige flittigt Folkekirkens. De arbejdede stilfærdigt, men ihærdigt, hvorved nogle var blevet vundet. Præsten mente dog, at Menigheden – som Følge af Fraflytninger – neppe havde haft »nogen betydende fremgang«.

1889: Irvingianernes Menighed syntes ikke at vokse. »I afvigte års sidste måneder er »Frælsens Hær« kommen hertil; den har været genstand for megen nysgærrighed og haft stort tilløb; den meldte for 8 dage siden, at den hav(d)e »frælst« 33 i én uge; kun ganske enkelte, mest læredrenge, har sluttet sig til den«.

MIDDELSOM-SØNDERLYNG HERREDERS PROVSTI

Der foreligger kun faa Aarsberetninger fra dette Provstis Sogne – sædvanligvis kun for de første 2–4 Aar efter 1878, – hvad enten nu dette skyldes, at Sognepræsterne her har været mindre pligtopfyldende, eller – sandsynligere – at Indberetningerne er gaaet tabt. For den sidste Antagelse taler det, at der fra enkelte Sogne findes Rapporter til og med 1886.

Langaa – Torup – Sdr. Vinge Pastorat.

1878: I Langaa By stod 1 Familie uden for Folkekirken. Manden var bortrejst, kun Hustruen og en Datter var tilbage. Omrejsende Mormoner havde flere Gange holdt Forsamlinger, men ingen var i den Anledning traadt ud af Kirken. I Torup havde der været en Del religiøs Bevægelse, foraarsaget af en I. M. *Kolportør Jensen*[49], tidligere Privatlærer i Hadsten. Vækkelsen havde især fænget blandt Sognets yngre Beboere og fremkaldt megen Forbitrelse blandt dens Modstandere. Da Sognepræst *Taaffe* (1864–79) frygtede Haandgribeligheder, havde han forbudt Afholdelse af Kolportørmøder i Skolen. Her havde han selv holdt stærkt besøgte Bibellæsninger, hvorefter der var faldet Ro over Gemytterne.

1879: I Langaa fandtes et Par Mormoner. I Torup var der en svag pietistisk Bevægelse, der udgik fra en gammel Mand, og som kunde blive af Værdi, om den kunde ledes »i det rette Spor«.

Bjerring-Mammen Pastorat Indberetninger mangler for 1882–85.

1878: Sognepræst *D. Götzsche* (1878–85) beretter om nogen religiøs Opvækkelse ved I. M. Som sin Formand deltog han i Forsam-

[49] Blauenfeldt, op. cit., S. 154, 556.

lingerne, der holdtes i Huse »og en enkelt Gaard«. Han betegner Vækkelsen som i det hele »god og sund« og mente ikke, at de vakte med Grund kunde beskyldes for Dømmesyge og Foragt for anderledes-tænkende. Der var intet Sektvæsen, skønt Mormonerne havde gjort »et enkelt, lille Forsøg paa at vinde Indgang«.

1879: I. M.'s Vækkelse uforandret; den havde hidtil haft »en alvorlig, sund og god Karakter«. En Mormonfamilie, der nu var flyttet fra Mammen, havde haft Forsamlinger i Hjemmet. Ellers intet Sektvæsen. »Bornholmerne«, der især havde Tilhold i Nabosognet Vindum, havde ingen Tilhængere i Pastoratet.

1880–81: I. M.'s Stilling som foregaaende Aar. Bornholmerne fra Vindum havde virket blandt de vakte, dog hidtil uden videre Held.

1886: Den nytitraadte Sognepræst *C. Jensen* (1886–94) kunde meddele, at Kirkegangen i Bjerring var blevet bedre, end den efter Sigende havde været tidligere. Maaske skyldtes dette en alvorlig Difteritisepidemi, der havde hærget i Foraaret. I Mammen var der tilsyneladende noget mere kirkeligt Liv end i Hovedsognet. Kirkegangen var god. En bornholmsk Bevægelse i Sognet syntes ikke at have nogen Fremtid for sig. Den talte kun faa Tilhængere, af hvilke flere jævnlig søgte Kirken.

Hjermind-Lee-Hjorthede Pastorat.

1878. Hverken Vækkelser eller Sektvæsen. I. M.'s Kolportører, hvis Forkyndelse i Løbet af det foregaaende Aar for fleres Vedkommende havde nærmet sig Chr. Møllers Lære, havde holdt flere Møder i Pastoratet – 2 i Tavl, 1 i Hjorthede og flere i Kjællinghøl(?).

1879. En Skrædderfamilie paa Hjermind Mark var mod Aarets Slutning blevet vundet for Mormonismen. I øvrigt ingen Vækkelser.

1881: Skrædder Kaspar Jensen (se 1879) var i Sommeren 1881 udvandret til Utah med sin Familie.

Vester Velling-Skern Pastorat.

1878: Ingen Vækkelse i de folkekirkelige Menigheder. Fra V. Velling var en Mormonfamilie afrejst til Amerika. En anden Familie var af den førstnævnte blevet overtalt til at modtage Mormondaaben i 1876, men var – efter afgiven Erklæring – blevet genoptaget i Folkekirken. I øvrigt intet Sektvæsen.

1880: Intet Sektvæsen, men heller ingen Vækkelse i Sognemenighederne. I V. Velling var Kirkegangen »fremdeles simpel«, men var i afvigte Aar blevet forbedret »en lille Smule«. I Skern var Kirkebesøget ret godt. Sognepræst *O. Buchholtz* (1875–85) havde anskaffet et mindre Parti gudelige Smaaskrifter (I. M.) til Uddeling i Sognene.

Vindum-(Brandstrup) Pastorat
Indberetninger mangler for 1883–85.

1878: I Vindum fandtes »nogle, som føle sig vakte ved den indre Missions Bestræbelser. Disses Tal skal dog tidligere have været større«. Derimod syntes Bornholmerne »mere og mere at gribe om sig navnlig i Byerne Vindum og Faarup«. I øvrigt var der ingen »ejendommelige« religiøse Bevægelser i Pastoratet.

1879–80: Bornholmerne samlede fremdeles enkelte Familier i Byerne Vindum og Faarup, men manglede øjensynlig Ekspansionskraft. De benyttede baade Kirke og Sakramenter.

1881: Bornholmernes Antal neppe øget, skønt de et Par Steder i Sognet holdt Søndagsskole, der om Efteraaret foretog Skovtur og om Julen holdt Juletræ for Børnene.

1882: Bornholmernes Antal uforandret, skønt de holdt Forsamlinger baade ved lokale Kræfter og tilrejsende Kolportører. Da Bevægelsens Tilhængere stadig søgte Kirke og Sakramenter, fremtraadte den mere »som en Opbyggelse end som en sekterisk Bevægelse, dog er den ikke fri for dennes Mærker, Dømmesyge og Selvophøjelse«. 1 Familie, der var overgaaet til Mormonismen, var rejst til Amerika.

1886: Bortset fra Bornholmerne fandtes ikke nogen fra Folkekirken afvigende Vækkelse. Deres Støtter var 2 ansete Gaardmænd i Vindum By, hvor Forsamlinger holdtes. Den ny Sognepræst – *S. Thorbjørnsen* (1886–97) mente ikke, at de egentlige Bornholmeres Tal var stort. Mange af Tilhørerne ved deres Møder kom formentlig for Opbyggelsens Skyld. Da der syntes at være Trang til religiøse Møder, havde Præsten begyndt at holde saadanne i Skolerne, ogsaa for at modarbejde Bornholmerne.

Vinkel-Rind Pastorat.

1878–79: Ingen religiøse Bevægelser i Sognene. Søgningen til Kirke og Nadverbord særdeles god, »ligesom der føres christeligt Levnet –

og til Grund herfor maa jeg antage ligger et indvortes religiøst Liv, der saaledes viser sin Frugt«.

1880: Intet Sektvæsen. 2 Forsamlinger ved Kolportører (IM?) – kun faa Tilhørere.

1881: Kolportørbesøgene stærkt i Aftagende, ikke meget Sektvæsen.

Øster Velling-Helstrup-Grensten Pastorat.

1878: I 1875 trængte Mormonismen ind i baade Ø. og V. Velling Pastorater, idet nogle af de Arbejdere, der deltog i Ø. Velling Kirkes Opførelse, var Mormoner. I Oktober 1876 holdt Pastor *C. Müller* (1870–82) et Møde, hvortil Mormonpræster var indbudt. Han antog, at Forhandlingerne her havde været Sognemenighederne »til Opbyggelse og til Bestyrkelse i Troen«. Siden da var den sekteriske Virksomhed taget kendeligt af. Een Arbejdsmandsfamilie var dog blevet vundet og for nylig rejst til Amerika.

1879–81: Hverken Vækkelser eller Sektvæsen. For 1880 noteres taaeligt Kirkebesøg, og at »Brugen af og Ærefrygten for Sakramenterne (var) ulastelig«.

Ørum-Viskum-Vejrum Pastorat.

1878: Intet Sektvæsen. I Ørum var der en Del vakte (IM), som om Søndagen samledes i Hjemmene til Samtale, Salmesang og Oplæsning af V. Becks og Hofackers Prædikener. De var tillige flittige Kirkegængere, som »i det Hele (var) fri for de mange beklagelige Egenskaber, som saa ofte følge med det udprægede Partistandpunkt«.

1880: Lysten til at høre Ordet havde været stigende baade i Viskum, hvor der hidtil havde været mindst Liv, og i Vejrum. I. M.'s Kolportører, der i 1879 havde holdt Forsamlinger i Ørum Skole, »har vi i Aar været fri for«. Her havde Sognepræst *H. H. Hansen* (1876–84) i Aarets Løb holdt Bibellæsninger med god Tilslutning.

Bjerregrav-Aalum Pastorat Indberetning mangler for 1881.

1878: Ingen Vækkelse, intet Sektvæsen. Bjerregrav var et overvejende Højresogn, derfor »noget mindre livlig, ogsaa til at søge Kirken«, hvorimod der var større kirkelig og politisk Interesse og heraf følgende

god Kirkegang i Aalum, hvor Beboerne var »venstreorienterede«. Dog – »i begge Sogne annammes Ordet villigt, og Ordets Forkynder er overalt velkommen«.

1882: Fremdeles ingen sekteriske Bevægelser. Kirkegangen syntes tiltagende, især i Bjerregrav. Sognepræst *Vilstrup* (1878–1904) havde søgt »ikke helt uden Held at appellere til det christelige Liv« ved at stifte et Par Foreninger, dels til Støtte for Missionen (formentlig ydre Mission), dels til Værn for unge Kvinder. Sagen befandt sig »endnu kun i en svag Begyndelse«.

Nørbæk-Sønderbæk-Læsten Pastorat.

Taanum-Hornbæk Pastorat.

1878: Intet Sektvæsen, ej heller fremtrædende Vækkelser i de nærmest foregaaende Aar, »medens det religiøse Liv, der for en Del er fremkaldt ved en tidligere Tids Bevægelse, vel tør anses for at have holdt sig og at have funden en Betyggelse for sin Sandhed og Sundhed(?) ved en umiskjendelig Tilslutning til Menighedens faste kirkelige Ordning, . . . ligesom det formentlig ogsaa har vunden i Fylde ved en mindre stærk Fastholden af det oprindelige Partistandpunkt, for Hornbæks Vedkommende den »indre Missjons«, og en kjendelig Fordragelighed imod andre Retninger og Modtagelighed for religiøs Paavirkning af friere Art, end den tidligere raadende«.

1879: I Hornbæk vandt Gudstjenesten mere og mere Overvægt over Forsamlingerne. Forhen saa man ofte Skarer af IM-Tilhængere drage til Møder i Randers i Gudstjenestetiden. Dette havde ikke fundet Sted i det forløbne Aar. Beboerne i Overhornbæk viste ikke den tidligere Iver for at tilkalde IM-Kolportører, der vistnok kun havde holdt 2 Forsamlinger i 1879. Der var stor Tilslutning til Bibellæsninger i Kirken paa Søgnedage. I Taanum var Vækkelsen mindre fremtrædende, uden udpræget Partipræg. Herfra maatte dog undtages nogle Grundtvigianere, »der har haft meget ondt ved at forsonse sig med en Forkyndelse, der ikke følger denne Retning, hvorfor de næsten holdt sig borte fra Kirken; men ogsaa dette Forhold har forandret sig meget til det bedre«.

1880: Intet Sektvæsen. Hørelysten størst i Hornbæk, dog ogsaa god Kirkegang i Taanum. Der var 3 Gange holdt Bibellæsninger i Kirkerne ved Sognepræst *Vilh. Sørensen* (1876–82) i Forening med udensofns Præster (2 Gange i Hornbæk, 1 Gang i Taanum); des-

uden var der i Skolen (antagelig Hornbæk) holdt flere Forsamlinger ved IM's Kolportører og een ved en Udsending fra Brødremenigheden i Christiansfeld.

Tjele-Nr. Vinge Pastorat.

1878. En Pige, Andrea Petersen, der var tilflyttet fra Mammen Sogn, var – trods Benægtelse over for Pastor Raaschou – Mormon. Over for Sognepræst *O. N. Glarbo* (1875–81) havde hun erkendt dette og var nu efter Ønske blevet genoptaget i Folkekirken.

1880: Intet Sektvæsen. Sognepræsten havde søgt at vække Interesse for ydre Mission.

Vorning-Kvorning-Hammershøj Pastorat.

Da man i Høve *ville* frimenighed

Til belysning af frimenighedsdannelsen i 1883

Af Carl Trock

Den grundtvigske bevægelse blev i lange tider mest skildret af dens egne folk, og ofte var dens historikere temmelig ukritiske både i deres skildring og i brugen af det materiale, de skrev udfra. På baggrund af virkelig dybtgående kildestudier er grundtvigianismens udvikling i de sidste årtier i forrige århundrede først behandlet af P. G. Lindhardt i skildringen af Morten Pontoppidan (I 1950, II 1953), siden fortsatte Anders Pontoppidan Thyssen om tiden med sin disputats om »Den nygrundtvigske Bevægelse« (I 1958) og pegede på et endnu uudnyttet væld af kildemateriale, der var grundlaget for en ret kortfattet skildring af udviklingen.

Askovmødet 3.–4. august 1881 er et hovedpunkt i begge arbejder; med røret før og efter det møde kulminerede grundtvigianismen som kirkelig bevægelse[1]. Idet der blot henvises til de der givne skildringer og uden at gentage kravene, som rejstes i Askov[2], meddeles nedenfor 2 upåagtede breve, som fortjener opmærksomhed. Begge belyser på ny måde uroen i de grundtvigske kredse efter 1881 og de ganske livlige brydninger om, hvilke forandringer livet nødvendigvis krævede, og om hvorledes man måtte forholde sig for at få dem.

Et afgørende skridt i udviklingen var, at Rasmus Lund den 20. januar 1883 blev frataget sin anerkendelse som præst for valgmenigheden på Mors, mens størstedelen af menigheden sluttede op om ham og fulgte med ham ud af folkekirken, fordi livet i menigheden nødvendiggjorde friheder, som allerede var fordret i Askov og som man forgæves havde ventet på, især tilladelse til børnealtergang og konfirmation uden hensyn til alder, udskrivning af skolen og bestemte søndage[3]. En del af de ønsker var i øvrigt ikke oprindelig groet frem på Mors, men opfostret i andre grundtvigske kredse, hvorfra de

[1] Morten Pontoppidan I, 81 ff.; Den nygrundtvigske Bevægelse I, 268 ff.

[2] Ved fremlæggelsen af en række breve i Kh. Saml. 7. Rk. VI, 470 har jeg belyst forhistorien til et af kravene, om lægmænds adgang til at blive præster; de mest moderate grundtvigske præsters reaktioner på Askov-mødet og hele uroen deromkring omtales i Kh. Saml. 1971, 156 og 1972, 189.

[3] Om »katastrofen« på Mors se Den nygrundtvigske Bevægelse 283 ff.

via venners møde og vennemøder smittede[4]. På Mors fandt øn-

[4] Det kan se ud, som dukkede alle disse livs-krav pludseligt frem i grundtvigske kredse. Der er en længere, næsten overset forhistorie, som forklarer meget:

a) Diskussionen om *børnealtergang* var rejst af Otto Møller i »Det faldne Menneskes Genfødsel og Fornydelse ved Daab og Nadver« (1870), men stod i første omgang væsentligst blandt præster, bl. a. L. Helveg og Vilh. Birkedal (Nordisk Maanedsskrift 1872 I, 157, 354 og 1872 II, 64, 151, 276; 1873 I, 121 og 1873 II, 130, 448; Dansk Kirketidende 17/3 72, 177 og O.M.s replik i de flg. nr.). Også lægfolk kunne dog tage ordet, således friskolelærer Jørgen Frederiksen, Grumstrup, som i denne hans samvittighedssag spurgte: Er det ret, at børn ikke har adgang til den hellige nadver? (Budstikken 15/1 73, 47). F. E. Bojsen henviste ham til et svar fra Otto Møller: Børn kan tages med, når de kan skelne mellem nadveren og anden mad, og derom kan forældrene alene skønne, 14-års-alderen er vist så uheldig som muligt (ibid. 65 ff., jfr. 97). Søren Nordby var optaget af det kristeligt uforsvarlige i, at folk kan dø uden at have fået nadveren. Han efterlyste et svar fra Herrens tjenere, som kunne stå for menige kristnes samvittighed og for Gud (ibid. 15/3 73, 178). I et svar, »Om Nadveren«, skrev Otto Møller: Næppe en eneste indser ikke, at 14-års-alderen er helt vilkårlig, vi må nå frem til, at nadveren er tilgængelig for alle døbte, der kan og vil bekende deres tro. Man levede dog ikke under dødbringende forhold, der bestod jo en kristen menighed, og formerne var ikke afgørende, men alene om mennesker bruger nadveren med alvor og tro (ibid. 15/7 73, 417). »Asbjørn« (= Anton Nielsen, Højskolebladet 9/11 77, 730) tog igen sagen op, for konfirmationen var en tvang, hvor der alene spurgtes efter alder, og ikke om trang. Derfor spurgte han: Hvor er der præster, som vil sætte Deres embede ind på at adlyde Gud her? Når der ikke oftere forekom ønsker fra børn om at komme til alters, så skyldtes det vel, at de tror at det er utilladeligt (Højskolebladet 28/4 76, 57 og 217). Det indlæg fik »Jacob« til at vende sig mod vanealtergange, for i stedet at få jævnlige altergange for dem, der følte trang (ibid. 2/6 137). Ved et vennemøde 8/9 76 tog Andreas Leth (siden en af de moderate grundtvigske præster bag Askov-mødet) sagen op: Kirkeligt og verdsligt var blandet sammen ved konfirmationen, og den var også belastet af folks vaner, så børnene blev konfirmeret »batallionsvis eller flokkevis«. Den burde ske ved 12-årsalderen, dog ikke ubetinget, men også før, om trangen dertil meldte sig, eller senere, når modenheden var der, ligesom konfirmation kunne foretages ved hver gudstjeneste (Højskolebladet 6/10 76, 441). 1880 udgav Otto Møller et nyt skrift, »Konfirmation«. Heri betonede han, at det i det hele mere gjaldt om en ret betragtning af sagen end om formerne, som nu ikke udelukkede, at der lå en ret tankegang bag. »Den eneste Reformation, vi vel tør vente, at Tiden vil bringe os på dette Omraade, er den meningsløse *Aldersgrænses Ophævelse*; det er uforsvarligt at blive ved at forbyde Altergang før det 14de Aar, og det er saa uheldigt som muligt at sætte Konfirmationen i nogen som helst Forbindelse med at *slippe ud* af den tvungne Skole«. Også dette skrift syntes læst (Højskolebladet 1880, 755 og Ludvig Schrøder i Nordisk Maanedsskrift 1880 II, 387, hvor han kalder de frie forhold i Rødding frimenighed forbilledlige). – Nu var de løse drøftelsers tid ved at være forbi. 26.–27. maj 1880 samledes i Ryslinge repræsentanter for valgmenighederne – »Forpost for hele Folkekirken«, som værten Vilh. Birkedal

sagde – »for at drøfte hvad der særligt lå dem på sinde og veksle Håndslag, Ord og Tanker«, nu hvor uenigheden om politik ikke længere ville fremkalde sammenstød (Kort referat i Dansk Folkeblad 15/5 80, 78 og i de flg. nr. refereredes talerne og diskussionen; referat syntes forbeholdt dette blad, så dagspressen har alene oplysninger om det påfølg. offentlige møde, Fyns Tidende 28/5 80 og derfra Svendborg Avis 31/5, 1/6 80). Her lagde så »fripræst« Rasmus Lund, Mors, for om konfirmation og »fripræst« Rasmus Pedersen, Vejstrup, om børnealtergang. (Lunds oplæg udgik eller er som hans senere indlæg ikke refereret!) Rasmus Pedersen sagde, at han forstod de ønsker, der var fremme. Selv at tage sig den frihed at virkeliggøre dem var dog en byrde for hans samvittighed, og over for ønsker i menigheden svarede han gerne: Vi har selv givet os ind under loven og må så følge den. Små skridt fremad måtte der dog gøres, som børnealtergang, der var drøftet ved flere menighedsmøder i Vejstrup valgmenighed og sagen »greb stærkt Hjærterne«. Den var rejst af højskoleforstander Jens Lund, Vejstrup. I Ryslinge fremlagde han sagen for at få de andre valgmenigheder med til at indsende begæring derom til regering og rigsdag. Ved læsning var han kommet til den overbevisning, at vilkårene nu skyldtes »Overgreb fra Statens Side«, men børnealtergang var en »Ret, som det var Menighedens Pligt at erobre tilbage«, for børnenes skyld. Dybere og dybere trængte det ind i hans sind, at der skete megen skade ved at »livlige og kristeligt bevægede Børn« på 6–10 år ikke måtte få del i nadveren. Kom der afslag på begæringen, fortsatte Lund, kan vi ikke »betænke os paa at træde ud af Folkekirken, hvor utilbøjelige vi vistnok ellers kan være til et saadant skridt«, for nu var der intet fællesskab ved Herrens bord, som netop er det sted hvor fællesskabet i hjemmene knyttes mest inderligt. Lund mødte megen sympati, men heller ikke mere. Det kan se ud, som har Rasmus Lund, Mors, betvivlet, at der i Vejstrup var virkelig trang til den ændring, og at det var denne, som L. P. Poulsen svarede, da han som tidl. højskoleforstander på stedet bevidnede at der var trang; »Livet er mødt med sine Krav«, sagde Poulsen, og man måtte hjælpe med til at fjerne den bom, »som ikke Herren selv, eller den gamle frikirke, men Pave- og Statskirkemagten har sat for Nadverbordet.

b) Spørgsmålet om *skriftemål* og *syndstilsigelse* som forudsætning for nadveren var mindre fremme, men var da med i de ovennævnte drøftelser i 1880 og var fremme før den tid. I en trykt prædiken fra 1875 havde M. A. S. Lund udtalt, at dette var noget antasteligt og ikke efter Jesu indstiftelse. Han kendte ikke blot præster, som følte sig trykket ved at give alle altergæster denne tilsigelse, men også alvorlige lægfolk ønskede ændring, for at folk ikke skulle blive styrket i falsk sikkerhed derved. Selv så M. A. S. Lund ikke sådan på det. Skriftemål og syndstilsigelse havde haft betydning dengang, »da Daabsordet var skjult«, men »nu, da Aanden har vist os, at vi eie dette Ord ved Daaben, maa Ordet ved Skriftemaalet ydmygt træde tilbage, som alle Menneskeord for Guds Ord«, dåben »er Kilden til vor Fred og Trøst alle Dage og i al Evighed«. Heri var F. E. Bojsen indforstået, dåben var det afgørende og nok for hele livet, mens syndstilsigelsen fejlagtigt kunne fange folks opmærksomhed (Budstikken 1/12 75, 722 ff.). 1878 var skriftemålet til drøftelse ved 2 samtalemøder på Ryslinge Højskoles efterårsmøde (Højskolebladet 11/10 78, 664). Tilsigelsen kan være bekymrede hjerter til trøst, men bå i det hele være en fri sag, resumerede M. A. S. Lund igen (»Smaa Bidrag til Oplysning i den kristne Daabspagt« 1879, 131 ff.). Jfr. også »Jacob« i Højskolebladet 26/3 80, 227.

skerne venner, der stod fast, eller drev hinanden til at stå fast, mens andre, således sognepræst Peter Rønne, Sønderup[5], år før var veget efter indsigelse fra myndighederne. Rønne havde dog gjort det med håb om, at valgmenighederne ville stå sammen om at få tingene sat igennem; var de solidariske, vovede staten næppe at støde dem alle ud af folkekirken, det ville så brede sig også til sognemenighederne. Men da Peter Rønne skrev sådan (9/3 80) føjede han også til, at han for tiden ikke turde gøre den slags til et kabinetspørgsmål[6].

2 andre menigheder igen tog næste afgørende skridt, da de, indforstået med Mors-menighedens krav og i solidaritet med den, selv valgte at gå ud af folkekirken. Den 11. oktober 1883 var således valgmenighedspræst Karl Rønne, Høve[7] nået til at søge om, at hans anerkendelse blev taget tilbage af de kirkelige myndigheder, idet både han og menigheden havde den fælles erkendelse, at inden for »statskirken« fik de ikke den fornødne frihed.

[5] Peter Bone Falk Rønne (1827–1907), sognepræst Sønderup og Nordrup 1873–1898. Arkiv efter Peter Rønne er forgæves eftersøgt.

[6] Brev til Rasmus Lund foranlediget af spørgsmål om et af de der aktuelle problemer, konfirmandernes altergang på selve konfirmationsdagen. I god tro havde Rønne i adskillige år gjort det ret uskyldige, indtil hans provst gjorde ham opmærksom på det ulovlige deri. Så søgte han biskoppens godkendelse deraf, og i svaret til Rasmus Lund refererer han sin bortkomne ansøgning af 16/8 77 sådan: Så højt opstillet som konfirmationen var blevet i folks bevidsthed kunne den for dunkle og tilsløre Herrens gerning i sakramenterne. (Hverken ansøgning eller koncept til svar findes på plads i bispearkivet, SB j. 441/77 sag nr. 856, men afslaget af 7/9 er at finde i provstearkivet). Biskop Martensen svarede: Ligesom det ansøgte er stridende mod hele lovgivningen, således var han enig med provsten i, at ændringen ikke kan forhindre den befrygtede misforståelse af konfirmationens betydning i forhold til konfirmandernes første altergang. Følgen kunne tværtimod blive, enten at konfirmationen som vidnesbyrd for menigheden om konfirmandernes kristelige kundskab, eller den første altergang i stedet for at vinde i betydning kunne komme til at tabe. – Rønne fandt, at afslaget ikke kunne være anledning til at »danne en valgmenighed udenfor folkekirken«. Også erfarne kristne i hans menighed, som han rådførte sig med, var bange for frimenighed, tiden var ikke moden. Og livet kunne jo leves trods de forkvalede kirkelige forhold, ja endda godt. »Valgmenigheden er den bedste form, vi endnu have, frimenigheden bliver endnu bedre, vel at mærke når den kommer når den skal komme, ikke ellers«, i så fald blev meget revet itu, som burde være helt, fandt Rønne og mente, at tiden led af megen stakåndethed; alt skulle gøres på een gang, skønt det var godt at trække vejret dybt (Rasmus Lunds arkiv beror hos frimenigheden på Mors).

[7] Egentlig Carl Christian Frederik Rønne (1842–1907), valg/frimenighedspræst i Høve 1880–94. Også hans arkiv er forgæves eftersøgt. – Før valgmenighedens oprettelse 1880 havde sognebåndsløserne fra flere sogne kaldt Peter Rønne fra Sønderup til at holde gudstjenester i Høve sognekirke. Man glædede sig over

Snart efter offentliggjorde Karl Rønne en redegørelse[8] og motiverede det gjorde skridt. Større frihed end den, man kunne vente at få hos de kirkelige autoriteter »var aldeles nødvendig for Menigheden og dens Ordførere i vore Dage«, hed det her. Straks, da Rasmus Lund var frataget anerkendelsen, havde Karl Rønne følt trang til at gå ud, han havde dog tøvet for at det kunne blive mere »klargjort, at i al Fald de Kredse, som havde Brug for større kirkelig Frihed paa flere Omraader, ikke længere kunne bjærge sig under de statskirkelige Myndigheders Tilsyn«[9].

At det var sådan, mente Rønne selv at have erfaret. Den 5. december 1882 havde han fra sin provst, C. Winther[10] modtaget en halvt privat skrivelse med formaning om i et og alt at overholde folkekirkens orden, Winter havde nemlig rygtevis hørt om flere uregelmæssigheder ved gudstjenesterne i Høve valgmenighedskirke. Herpå svarede Rønne ikke. Men den 27. april 1883 skrev provsten »efter højere Paalæg« Rønne tjenstligt til og pålagde ham igen at holde sig folke-

»Fællesskabet om Daab og Nadver« og følte »ligesom vi voksede sammen i den fælles Tro«, sådan beretter en der var med. Formentlig den pr. 7/8 76 nyudnævnte sognepræst i Høve så med uvilje derpå, og det endte med forespørgsel i ministeriet om sognebåndsløserne fra andre sogne kunne gå til alters sammen med sognebåndsløserne fra Høve i deres sognekirke. Ministeriet svarede, at noget sådant ikke var forbudt, tilladeligheden beroede på, om det vakte uvilje hos stedets præst og beboerne (Geistlige Rescripter 1875–77, 270). Det gjorde det i Høve, og der blev nedlagt forbud mod det. Kredsen nøjedes da en tid med at samles til møder i friskolen, men tog 1879 fat på at danne valgmenighed, møderne dér kunne ikke erstatte menighedslivet (Holger Begtrup: Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II 50; Dansk Kirketidende 1880, 132. Jfr. det brudstykkeagtige jubilæumsskrift »Høve valgmenighed 1880–1970« redigeret af menighedens nuværende præst, Jørgen Dilling Hansen).

[8] Dansk Kirketidende 1883, 845, 862 og 883.

[9] Karl Rønne ydede bidrag til afklaringen. Da bruddet på Mors var sket, skrev han en hjertelig tak til vennerne der for deres klare, åbne stilling. »Den 20. Januar 1883 vil . . . blive en Mærkedag i Dansk Kirkehistorie. Fra dette Øjeblik staar Frimenigheden rodfast i Udviklingen af Menighedslivet i Danmark« og overgangen dertil er »et naturligt Fremskridt i Udviklingen«. Det var et tidsspørgsmål, hvornår den ene valgmenighed efter den anden tog det samme skridt, for at leve efter egne »åndsløve«. Lovgivningsmagten nødes da til at skaffe den fulde frihed ind i statskirken, om den ikke skal sprænges, og det vil komme alle vore venner blandt sognepræsterne til gode, Højskolebladet 23/2 1883, 299, skrevet 3/2.

[10] Johan Christian Lautrup Winther (1822–1887), sognepræst i Gimlinge siden 1867, var blevet provst 1870 og havde altså før medvirket ved afgørelsen af, hvorvidt kredsen uanset bopælssogne sammen kunne gå til alters i Høve sognekirke.

kirkens regler og ordening efterrettelig. Efter drøftelser i menigheden endte det så med udtrædelse sidst på året.

Så sent som først i 1882 havde Karl Rønne udtalt, at timen til det endnu ikke var inde. Folkekirken kunne ophæves af regering og rigsdag eller af menigheden og dens ordførere, det sidste forudsatte, at man var enige om det; så længe menigheden ikke pegede på det, skulle præsterne ikke ensidigt afgøre sagen, men virke for en rigere menighedsudvikling inden for folkekirken, for at stå sammen med menigheden om at gå ud, »når man har faaet Kræfter dertil«[11].

Mens menigheden i Høve sammen med gode venner endnu overvejede sin stilling, havde Rønne allerede i juni 1882 i princippet erklæret sig for frimenighed[12]. De breve, som bringes nedenfor, viser for det første, at han af flere fremtrædende lægmænd i menigheden blev stærkt tilskyndet til i praksis at tage konsekvensen deraf[13].

Brevene kalder enkelte af dem fanatiske, blandt dem Johannes Vedel, den i grundtvigske kredse kendte stærke smed fra Høve. Mens Rønne endnu afviste frimenighed, så havde Vedel taget til orde for det. Han bebrejdede præsterne, at de holdt ved det sikre levebrød i det statskirkelige tempel, når Ånden dog sagde, at tidens fylde var kommet til, at skallen begyndte at briste, ellers omkom menigheden af mangel på luft[14].

[11] Højskolebladet 1882, 151. – Allerede ved indvielsen 1880 havde Karl Rønne proklameret: Arbejdet for menighedens genoplivelse var begyndt, og som den voksede, begyndte »de faste, stive og tørre Former i Folkekirken« at smuldre, tvangsdåb var afskaffet, sognebåndet løst, det var præsternes bundne forhold til sognemenigheden også, faste salmer og »de faste Bønner var ved at forsvinde« ved gudstjenesten og Herrens Ord var ved at komme til at virke frit, Højskolebladet 1880, 147.

[12] Jfr. Fællesmødet for valgmenighederne, Folkebladet 1882, 444, 460, 475.

[13] Holger Begtrup vidste det og skriver: Karl Rønne blev med urette anset for en vild frihedsmand, han savnede noget af den myndighed og ledende evne, som dårligt kan undværes i en fri kirkelig stilling, især når der er urolige hoveder og betydelige mænd, der ikke uden videre går ind under præstens førerskab; i deres frihedsiver drev de ham frem til handlinger, der burde være udsat, så glæden over fællesskabet havde fået lov at trives i fred, Dansk Menighedsliv i grundtvigske Kredse II, 55 ff.

[14] Højskolebladet 1882, 361. Omtrent samtidig skrev Vedel i et brev: Du skriver rigtigt at præst og menighed er eet, det kan jeg nok sige ja til, men der er selvfølgelig kun tale om præster og menigheder med liv i . . . Der er tilvisse noget paveagtigt over en del af de grundtvigske præster, de er så vante dertil, at det gør sig gældende uden at de selv ved af det. Man har ondt ved at finde indlæg fra vore præster, uden at det titter frem et eller andet sted (koncept til Johanne Meyer 18/4 82, i Vedels arkiv, Rigsarkivet). – Om Johs. Vedel se Den nygrundt-

Lad så være, at smeden med sit temperament og sin afgjorthed ikke havde en så sikker position i den hjemlige menighed[15]. Flere af de mest betydende var nemlig sidst i 1882 også for den frie stilling udenfor, således Rasmus Dinesen, menighedens formand og forsanger helt til hans død i 1908, og Johs. Feldthusen, der da afløste Dinesen som formand, og også hustruen, Fanny Rønne, var sindet på samme vis[16]. Egentlig havde Rasmus Dinesen lagt op til det helt fra starten

vigske Bevægelse I, 179 f., 275, 277, 282, 292. – Vedel higede vist altid personligt og kristeligt efter fornyelse; allerede 10/11 80 skrev han til Ludvig Schrøder: Lige siden jeg begyndte at leve med og være vågen, har jeg ikke i flere år kunnet føle mig tilfreds med livet i statskirken, men hver en ny valgmenighed, der kom, førte et skridt nærmere mod det menighedsliv, hvor jeg kunne finde hvile. Jeg måtte være med til at få en valgmenighed også her og var fuldt optaget deraf, så længe vi byggede, men så kom tomheden. Jeg troede, at det måske skyldtes Karl Rønnes prædikener, indtil efterårsmødet i Askov, hvor samtaler fik leddet i vor tro om de helliges fællesskab til at stå i lys og glans, og klarede vejen som dansk menighedsliv må fremad, at det kan blive en forsmag på, at i Gudsriget er alting »himmelsk sandt og himmelsk frit«. – Siden, i »Fra mine Minders Verden« (I–II 1910–11), var Vedel betænkelig ved at skildre begivenhederne omkring frimenighedsdannelsen; de var endnu ikke på tilstrækkelig afstand til, at han klart kunne rede forholdene ud og dele sol og vind lige mellem personerne, dog var han tilbøjelig til overvejende at lægge ansvaret for udtrædelsen over på Karl Rønne (p. 106 f., tilsvarende notat i menighedens regnskabsbog, »Høve valgmenighed 1880–1970« 48). Han dømte nok rigtigere et par år efter: Vi befandt os meget vel som valgmenighed, »men Menneskehjertet er en urolig Ting – især hos Sællænderne. Lysten til at komme ud paa aabent Vand tog efterhaanden til, baade hos Styrmand og Mandskab«, Højskolebladet 1913, 1725).

[15] 1957–58 eftersøgte jeg arkivmateriale om oprettelsen af de ældste valgmenigheder. I Høve var den første forhandlingsprotokol gået tabt, men en regnskabsbog af mindre interesse bevaret; i privateje opbevares førstehånds-optegnelser fra de afgørende år, som ikke var til at gennemse. Når materialet mangler eller er vanskeligt tilgængeligt, skyldes det vel, at man stadig ikke mener at være på tilstrækkelig afstand af disse års stærke brydninger. De antydes også kun i »Høve valgmenighed 1880–1970« (p. 9, 48, 58 og 47: Rasmus Dinesen: »Vinden har gennemisnet os«.). Johs. Vedel mindedes siden »den sørgelige Stund, da Skilsmissen skete«, idet et stort mindretal ikke fulgte med ud af folkekirken; det »gik op og ned« mellem de 2 grupper, »Savnet og Sorgen over Skilsmissen føltes gensidigt, særligt af dem, som havde været med i Bevægelsen fra første Begyndelse af – og det blev strænge Tider for begge Parter . . . det er langt fra med blide Ord og bløde Hænder, man tager paa hinanden, naar der opstaar Rivninger i Menighedskredse« (Højskolebladet 1913, 1730 f.).

[16] 1894 mindedes Rasmus Dinesen »med hvilken varme vi har stået i denne kirke og søgt at bekæmpe P. Rønne og Schjærring, fordi de rådede os fra at gå for rask frem«, han kunne da tilføje, »vi lagde vist for stærk vægt på formerne og for lidt på ånden« (Høve valgmenighed 1880–1970 46). Ordene faldt, da Karl

af valgmenigheden, hvor han erklærede, da han påtog sig at være kirkesanger, at han i kirken »ikke kunde binde sig til Ordlyden af nogen anden Bøn, end den som Herren havde givet hele Menigheden som dennes Fællesbøn i »Fader vor«, og at Bønnen ellers maatte være et frit Udslag af, hvad der rørte sig i hans Hjerte«[17].

I Karl Rønnes offentliggjorte redegørelse hed det, at hovedgrunden for Rønne både skyldtes hensyn til vantroens kritik af, at præsterne i statskirken havde en uselvstændig stilling, og hensyn til menigheden, »som føler Trang til, at dens Ordførere kan staa som selvstændige Mænd«. Uden frihed ville præsterne miste ørenlyd hos mange og savne fornøden kraft til at modstå kommende angreb[18], ligesom »Menighedens Udvikling vil lammes i den frie Brug af de forskellige Aandens Gaver og Kræfter, som findes i de forskellige Menighedskredse«.

Redegørelsen aftrykker skrivelserne mellem provst og præst, hvori gøres op, hvilke friheder man allerede havde taget sig i Høve og ikke for menighedens skyld kunne opgive. Det er vel mindstemål begge angiver, ingen af parterne ønskede trods alt at overdimensionere stridspunkterne, som var: 1) enkelte i menigheden var efter eget ønske taget til alters uden forudgående skriftemål og syndstilsigelse, 2) der holdtes konfirmation uden overhøring og samme dag gik konfirmanderne til alters, 3) de foreskrevne ind- og udgangsbønner blev ikke brugt altid, 4) Rønne prædikede (en enkelt gang?) over selvvalgt tekst(er), 5) han havde en søndag ikke holdt gudstjeneste og 6) kirken var enkelte gange brugt til menighedsmøder.

De 2 nedenstående breve viser for det andet, at man i Høve var gået videre end her nævnt, medmindre da det, brevene omtaler, er skjult under formuleringen af punkt 6. Man havde ved (enkelte?) gudstjenester afskaffet Ordets forkyndelse, så enhver i stedet for præ-

Rønne endeligt skiltes fra menigheden. Præst og menighed havde slidt hårdt på hinanden. Redaktør Hans Jensen, Sorø Amstetidende, var vel inde i grundtvigske forhold på egnen og særligt dem i Høve (sin gerning på egnen begyndte han som huslærer hos Peter Rønne i Sønderup præstegård) og ved Karl Rønnes død 1907 skrev han om opbruddet fra Høve: »Som en vingskudt fugl dalede pastor Rønne ned og fandt en vennekreds på Stevns« (ibid. 12).

[17] Karl Rønne, Dansk Kirketidende 1883, 853.

[18] Dette førstnævnte forhold vedrører mindre udviklingen i Høve, hvorfor kun nævnes, at Karl Rønne fordrede præstefrihed udfra samme argumentation, som Morten Pontoppidan havde taget op: Præsteløftet forærer fritænkerne et godt våben, præsterne er værgeløse overfor beskyldninger om, at de taler som de gør, fordi de er bundne af løftet (Morten Pontoppidan 81 f., 94).

stens prædiken kunne aflægge vidnesbyrd. Det forhold forblev uomtalt i 1883 og synes også siden ganske upåagtet. Man har i Høve trods alt ikke villet oplyse derom og forsvare det. Hvad der var sket må vel forstås som et udtryk for, at flere lægmænd i menigheden følte sig så langt fremme i vækst og modenhed, at de var præstens ligemænd, og at det almindelige præstedømme kunne virkeliggøres også under gudstjenesten. Og den vurdering var Karl Rønne indforstået med[19].

De allernæreste venner uden for menigheden havde sidst i december 1882 alvorligt formænet den. Det var først og fremmest Peter Rønne, Sønderup, som jo ved gudstjenester og møder gennem år havde samlet kredsen, der 1880 dannede valgmenigheden. Den havde da gjort regning på ham som præst. Det afslog Peter Rønne, måske bundet til menigheden i Sønderup og vel også af de sikrere kår der, tillige nok påvirket i den retning af sin temmelig aristokratiske hustru, der næppe ønskede det bytte; måske skyldtes afslaget også hans kendskab til hedsporerne i kredsen, som han syntes havde vel megen hast med at danne valgmenighed. Mod det sidste kan tale, at han ikke forhindrede, at hans fætter Karl Rønne kom i stedet; hans større letbevægelighed må Peter Rønne dog have været vidende om[20].

December 1882 syntes Peter Rønne ikke at have haft held med at trænge igennem med sine stærke advarsler mod udtrædelse, måske fordi han for sent optrådte bestemt og så i stedet opnåede det modsatte af det, han tilsigtede. Større held havde Jens Schjørring, siden

[19] Fra 1891 beretter den bevarede, senere forhandlingsprotokol: »Forhandling på menighedsmødet om lægfolks lejlighed til at tale i kirken«. (Der foreligger flere prædikener fra Rasmus Dinesens hånd.) Høve valgmenighed 1880–1970, 51. – Dinesen havde oprindelig været skolelærer. I den præsteløse tid 1894–98 prædikede han, som også Johs. Felthusen, lejlighedsvist, *ibid.* 19.

[20] Som mange grundtvigianere, der 1881–83 blev mådeholdne, legede også Peter Rønne en tid med friheden i valgmenighederne. Ved valgmenighedskirkens indvielse 8/2 80 udtalte han håbet om, at menigheden nu måtte føle, at den stod på den fri mark, som den længe havde ønsket og kæmpet for med hjertet, så Anden drev Ordet frem på dens læber og lod den mærke kraften ved at stå på Andslovens grund; Rønne sagde dog også dengang: Det er *ikke* i de store slag-tider, at udviklingen foregår, men i de stille rolige tider (Højskolebladet 1880, 149). – I det tidl. nævnte brev af 9/3 80 til Rasmus Lund slutter Peter Rønne: »Jeg skal nok bruges til at samle valgmenigheder til andre. Således i Thy og således i Høve og her om mig ere alle elementer til den 3dje. Gud ske lov! siger jeg som han har kunnet bruge mig stymper. Menigheden her forlader jeg næppe før Gud kalder mig hjem til sit.«

1878 sognepræst i nabosognene til Høve[21], på et andet område, hvor der endnu var noget at opnå. Schjørring satte ind mod den efter hans mening radikale ændring i gudstjenesten, at frie samtaler afløste prædikenen; han frygtede, at det kunne gøre kredsen til en sekt, hvor andre i den grundtvigske lejr ikke følte sig hjemme – sådan beretter han i hvert fald i 2 breve til forstander Ludvig Schrøder, som i 1881 ved at indbyde til vennemødet på Askov Højskole havde søgt at dæmpe de mest urolige og at samle de grundtvigske til fælles indsats for reformer inden for folkekirken[22].

Tilbage står at præsentere brevskriveren, som hjemmevant færdes i de inderste grundtvigske cirkler, og ligesom mange dér forholdt han sig temmelig kritisk over for de ivrigste reformmagere og flere af de reformer, som disse fandt, at livet krævede. Da frimenighedsdannelsen i Høve var en kendsgerning, gik 17 familier, over $\frac{1}{3}$, ikke med ud, men løste sognebånd til Schjørring.

I et forudgående brev til Schrøder (21/12 81) beklager Schjørring vel, at han ikke havde været med i Askov, men er dog lettet, for bagefter havde han ikke kunnet få sig til at sætte navn under adresserne: »Thi skjønt jeg ikke tvivler om, at jeg strax havde undertegnet den store Adresse, hvis jeg havde været med, uden Kritik; – så var det dog noget andet, da jeg fik Adressen til Behandling i min Stue – da udeblev Kritikken ikke og jeg kunde ikke gjøre det i god Tro«.

I

10. 12. 82.

Kjære Venner! (Schrøder og Hustru)

[Udeladt er alene indledende jule-invitation og tilføjet afsluttende julehilsen].

Vor Sølvbryllupsdag gik langt over Forventning. Alle mine Søsken-
de med Familier var her og det bidrog til at Dagen blev fyldig, –
da de bragte gode Sange og gode Ord og de Unge Musik og Sang
med.

[21] Jens Nicolai Ludvig Schjørring (1825–1900), sognepræst Ørslev og Bjerre fra 7/3 1878; skønt altså knap 2 år var gået, nævnte Peter Rønne ved indvielsen, at Schjørring følte sig så stærkt knyttet til valgmenigheden (Høve valgmenighed 1870–1970, 44).

[22] Ludvig Schrøders arkiv, Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. Saml. 3550 4°. – Om Schrøders nøgleposition 1881–82, se Den nygrundtvigske Bevægelse I, 273 ff. – Ved kirkeindvielsen i Høve var Schrøder en af talerne, og han fulgte menigheden, som også Johs. Vedel, hos hvem han havde en søn i lære, med vågen interesse.

Om Aftenen var vi en Kreds af c. 60 af alle Stænder. Joh. Vedel holdt en smuk Tiltale. Ved Hjælp af de Unge gik Tiden fornøjeligt med Musik, Sang, lidt dramatisk Underholdning og Dans til sidst for de Unge et Par Timer. Vi fik en Mængde Breve, Telegrammer og Gaver. Jeg synes, at denne Dag har knyttet os bedre sammen alle 3 – og dette måtte gjerne blive den blivende Gave ovenfra.

Vore fælleds Venner i Høve slår store Brød op i denne Tid. Først har de »nedsat« et Salmeudvalg som skal samle et nyt Tillæg eller Salmebog, og hvori Vedel jo er Sjælen. Dette kan jo nok lade sig høre. Men siden har de dannet et Kirke- eller Menighedsråd (hvoraf Smeden – mærkeligt nok – blev udelukket). Dette Menighedsråd forbereder en Udtrædelse idet de vil forlange den hidtil brugte Ritual-frihed stadfæstet af Regjeringen – og hvis det nægtes – ser man jo nok hvorhen det fører.

P. Rønne er meget betaget deraf og vil søge at forhindre det. Jeg er ikke enig med ham deri, da jeg mener, at Modstand give dem mere Mod på Udtrædelsen. Men jeg har dog lovet at mødes med ham på Onsdag i Høve – og da skal der vel stå et Slag.

I næstforrige Uge holdt vor vestsjællandske Broderconvent[23] (som nu tæller 24 Medlemmer) Møde i Roskilde og havde som Gjæster Brandt, Tolstrup. Hostrup[24] kom ikke, skjønt han havde lovet det.

Hjertelige Hilsner til hele Familien og fælleds Venner i Askov og Omegn fra os alle 3

ved Din meget hengivne
I. Schjørring.

II

28. 12. 82.

Kjære Schrøder!

Hvad du i dit sidste Brev skrev angående et påtænkt Møde af dem, som vil arbejde for Frihed – inden for Folkekirken – kan jeg nok være

[23] Jfr. den i 1890 udgivne bog »J. F. Fenger: Det syvestsjællandske Broderkonvent« p. 346: Her drejer det sig om et restaureret retningskonvent, forskelligt fra det oprindelige, som eksisterede 1834–54. – Om præstekonventer på denne tid, se Kh. Saml. 1971, 158 f.

[24] Carl Joakim Brandt (1817–1889), Grundtvigs efterfølger som præst ved Vartov fra 1872. Johan Carl Vilhelm Tolstrup (1819–1886), andenpræst ved Roskilde Domkirke fra 1866. Jens Christian Hostrup (1818–1892), sogne- og slotspræst i Hillerød fra 1862. – Der savnes grundlag for at regne Tolstrup for grundtvigianer.

enig med dig i. Men jeg vil ikke nægte, at der er en Betænkelighed hos mig med Hensyn til slige Møder og det er denne, at når man ser hvad Resultatet af Askovmødet blev, navnlig med Hensyn til Lægfolk, som man vel nok kan sige er blevet mere ivrig for en Udtrædelse siden dette – så kan man være noget bange for, at et nyt Møde vil give Stødet til en virkelig Udtrædelse.

Dersom vi får et Convent i Februar kan jeg jo godt – som du skriver – høre mig for hos mine Conventsbrødre. Ellers bliver det næste Møde her i Ørslev i Mai og til dette vil jeg – i god Tid – invitere Dig og Nutzhorn[25], hvis I kan slippe fra Pigeskolen. Det sidste Convent havde vi i Roskilde og var Brandt [indføjjet hertil: som følte sig godt tilpas hos os, har han sagt til min Moder senere], Jens Busk[26] o.fl. Lægfolk med. Jens Busk begik sig meget godt i dette Præsteselskab.

Vi havde så Mødet i Høve og det gik i Broderlighed. Men P. Rønne tog Tonen for stærkt navnlig ved Yttringer som denne, »at han vilde bede Gud forbyde dem dette Forehavende« – så jeg måtte rette det til »at vi måtte bede Gud om, at det ikke måtte ske imod hans Villie – men give det i Guds faders Hånd. Og jeg fremhævede, at jeg vilde ikke være så kjed over, at de trådte ud, som over, at de forandrede de gamle kirkelige Skikke så radikalt, at vi som var opfostrede i den lutherske Kirkeafdeling og holdt fast [derved?] ikke [kunde?] føle os hjemme hos dem. Dette sigtede til det factum, som jeg først havde fået at vide samme Dag – at de har begyndt med om Søndagen at afskaffe *Ordets Forkyndelse*; så de holder Guds-tjeneste uden *Prædiken af Præsten*. Men de snakker med allesammen. Thi så var jeg bange for, at de vilde blive en Sekt.

Denne Yttring af mig havde den Virkning, at Karl Rønne stod op og erklærede, at han indså nu, at det var galt og han ikke vilde gjøre det tiere. Rigtig nok kom så Rasmus Dinesen og Niels Nielsen bagefter og sagde, at det gjorde ingenting – men jeg talte med Karl Rønne bagefter i Enrum og foreholdt ham, at han skulde have Ben i Næsen og ikke bryde sig om deres Indvendinger. En stor Mængde af Menigheden var øjensynlig glad ved dette og enkelte kom under Hånden og sagde mig Tak. Men der er enkelte *fanatiske*, af hvilke Niels Nielsen og måske Smeden går yderligst; – og Rasmus Dinesen og Feldthusen og Fanny Rønne er godt nok med.

[25] Bendix Conrad Heinrich Andersen v. Nutzhorn (1833–1925), fra 1865 lærer ved Askov Højskole.

[26] Jens Andersen Busk (1845–1908), medlem af Folketinget fra 1876, valgt af Venstre, var endnu dengang grundtvigianer.

En For[Fri?]skolelærerinde er helt bleven betaget af Henriksen [27], (der var her i Sommer) og er rejst til Vendsyssel. Så der er mange Slags Bevægelser i vor lille Menighed. Men – man kan ikke andet end holde af de Mennesker alligevel. Jeg har nu lovet at prædike for dem på Søndag – dersom jeg nu ikke får en Næse af Provsten. Thi han véd alle deres Galskaber og har skrevet til Karl Rønne derom – dog uden at forbyde dem det ligefrem, hvad han jo godt kunde.

Nu vil jeg slutte med Tak for det gamle År og Ønske om at Guds vældige og kjærlige Hånd må styre i det nye.

Hilsen fra Dagmar, Moder og din hengivne
I.S.

[27] Bertel Christian Henriksen (1837–1894), konst. sognepræst Vejlbj-Sejlstrop fra 1878, betog mange (Den nygrundtvigske Bevægelse 207, 211; H. Birch Andersen i »Årsskrift for Ask-Elever 1960«). Henriksen gik stik imod grundtvigsk higen efter kirkelige reformer og prædikede ubetinget hengivelse til Anden, som aldrig er forjaget og vil udrette alt, om man er stille og giver tid. Da bruddet kom på Mors januar 1883, fordømte han hårdt menighedens holdning og påvirkede flere af de mest frihedsvirige, så de brød med menigheden og sluttede sig til ham, Den nygrundtvigske Bevægelse 286 f.

Professor J. A. Bornemann og studenterne

Af Knud B. Christoffersen

Den 18. december 1869 søgte professor i de systematiske discipliner, J. A. Bornemann, om sin afsked i nåde og med pension, efter at have været genstand for en vedvarende kritik af de teologiske studenter og yngre kandidater på grund af en udbredt utilfredshed med hans forelæsninger og eksamination. Begivenhederne omkring dette »studenteroprør« fortjener en nærmere redegørelse, dels fordi sagen ikke tidligere har været behandlet, dels fordi den er enestående for den tids universitetsforhold[1].

Johan Alfred Bornemann blev født den 17. januar 1813 som søn af professor M. H. Bornemann[2]. Han var bror til F. C. Bornemann, der var en nær ven af den senere biskop Hans Lassen Martensen[3]. Efter endt skolegang ved Metropolitanskolen (1830) begyndte han det teologiske studium, hvilket han afsluttede i 1836. Hans fortsatte studier resulterede i en licentiaafhandling om Anselm og Abélard i året 1840[4]. Herefter opnåede han stipendium til en studierejse til Berlin[5]. Efter hjemkomsten blev han antaget som lektor i moral ved Sorø Akademi, hvilken stilling han havde indtil akademiet blev nedlagt som højere læreanstalt i 1849. Herefter forsøgte han sig som privatdocent ved det teologiske fakultet, i hvilken anledning han udarbejdede en indbydelse eller en introduktion til en forelæsningsrække [6].

Det er meget vanskeligt at foretage en egentlig analyse af hans teo-

[1] Om det teologiske fakultets historie i sidste halvdel af det 19. årh. jfr. P. G. Lindhardt: Kampen om det teologiske fakultet. Jyske Samlinger, Ny række, III bd., s. 217 ff.

[2] Mathias Hastrup Bornemann (1776–1840). Professor ved det juridiske fakultet siden 1803.

[3] Frederik Christian Bornemann (1810–1861). Fra 1840 professor i retsvidenskab.

[4] Anselmus et Abaelardus sive initia Scholasticismi. Diss. inaug. Hauniæ 1840.

[5] Fonden ad Usus Publicos. Aktmæssige Bidrag til Belysning af dens Virksomhed. Udg. af Rigsarkivet. 3. Bd. 1827–1842. Ved Henry Glarbo. Kbh. 1947, s. 578.

[6] Om den protestantiske Theologis Betydning. Kbh. 1849.

logiske standpunkt på baggrund af den smule, har har efterladt sig [7]. I denne artikel, hvor jeg kun har til hensigt at undersøge forholdet mellem ham og studenterne, må det være tilstrækkeligt at fastslå, at han ved universitetet repræsenterede den spekulative teologi.

Da professor *C. T. Engelstoft* i 1851 blev udpeget til biskop over Fyns Stift, søgte Bornemann, lic. theol. J. F. Hagen og cand. theol. L. N. Helveg det ledige embede. *P. C. Kierkegaard* havde også været interesseret i at få dette professorat. I et brev til kultusminister P. G. Bang havde Kierkegaard erklæret sig villig til at søge stillingen, men som betingelse måtte kræve, at han blev fritaget for at docere og eksaminere i hebraisk, samt at han fik et løntillæg på 300 Rd. Ministeren var tilsyneladende meget imødekommende og spurgte fakultetet, om det kunne gå ind på disse betingelser. Fakultetet mente imidlertid ikke, at man kunne gå ind for en ændring af de opgaver, der hidtil havde været knyttet til professoratet, og slet ikke i dette tilfælde, hvor det drejede sig om en mand, der i undervisningen kunne finde på at fordreje sandheden »efter Partihensyn« og lade sig lede af »forudfattede Synsmaader«, selv om fakultetet måtte erkende, at han sad inde med en betydelig lærdom og dygtighed. Man anbefalede derfor, at der blev udskrevet en konkurrence mellem de interesserede ansøgere. Hermed var Kierkegaards kandidatur udelukket, men heller ikke Bornemann ville være med i en konkurrence. Resultatet blev så, at Hagen og Helveg underkastede sig konkurrencen, der blev afgjort til fordel for førstnævnte[8].

Da *Martensen* i april 1854 blev udnævnt til biskop over Sjællands Stift, meldte Bornemann, lic. theol. J. G. F. Steenberg, cand. theol. J. L. M. Hjort og P. C. Kierkegaard sig som ansøgere til det ledige professorat. Sidstnævnte var denne gang blevet opfordret af 90 studenter til at søge embedet. De samme studenter havde desuden i en adresse til fakultetet anmodet om, at Kierkegaard måtte blive foretrukket. Som argument for hans ansættelse anførte de bl. a. »den Mangel, der for Øjeblikket er paa betydeligere Capaciteter.« Om andre mulige kandidater anfører de: »Det vil være misligt . . . at besætte den ledige Lærerpost med en yngre Mand, hvis Dygtighed mere er

[7] Ud over de to nævnte skrifter offentliggjorde han kun enkelte mindre avis- og tidsskriftsartikler. Private efterladenskaber synes ikke at være bevaret.

[8] Peter Georg Bang (1797–1861). Kultusminister 7. dec. 1851–3. juni 1852. Sagens akter findes i Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, 3. Ktr. [Kultusministeriet] Brevnr. 614–17 (1854).

formodet end kendt og for hvem det muligt vil være vanskeligt at samle en større Tilhørerkreds om sig«[9].

Thomas Skat Rørdam[10], der havde været en af initiativtagerne til adresserne om Kierkegaards kandidatur, bedømte situationen helt korrekt, da han i et brev til vennen Otto Møller skrev: »Jeg haaber, at dette Andragende til det theol. Facultet skal være dem en behagelig εὐωδία – eller paa Dansk, Brand i Næsen; men de skal have det, til Tak for sidst, da de ikke vilde have ham. Og kommer der et behørigt Antal Underskrifter – vi regne paa 150–200 –, saa kand de dog ikke godt Andet end tage Notits deraf. Den værste Anstødssten for Kierkegaard er forresten ikke Facultetet; men det er Hs Exc. Premierminister Ørsted[11], der naturligvis støttes paa det kraftigste af Biskop Martensen, der gaar Morgenture med ham paa Volden, ti Kierk. er for Martensen som en spids Kjole paa en kold Dag; – men vi haabe i al Stilhed paa, at Ørsted en skønne Dag skulde lægge sig til at krepere af Glæde over det meget Held, han har haft med sig paa den sidste Tid.«[12].

På to fakultetsmøder enedes fakultetet om en fællesindstilling til ministeriet: Steenberg og Hjort kunne trods deres dygtighed og i det hele lovende egenskaber ikke komme i betragtning på nuværende tidspunkt, da man ikke kunne stille sikre forventninger om deres kvalifikationer til et professorat. Valget måtte derfor stå mellem Bornemann og Kierkegaard. Herom har der tilsyneladende været nogen uenighed, idet man vælger at overlade valget til ministeriet. Om Kierkegaard ytrede fakultetet, at det alt tidligere havde udtalt sig rosende om hans videnskabelige kvalifikationer. Desuden havde han for en del år tilbage doceret over flere af de teologiske discipliner ved universitetet, og dengang havde han samlet en betydelig tilhørerskare omkring sig. Betænelighederne bestod igen i hans forhold til de grundtvigianske anskuelse, om hvilket fakultetet bemærkede: »Det forekommer ogsaa nogle af Facultetets Medlemmer, at være et grun-

[9] Adressen til fakultetet er dateret 3. maj 1854. (Dekanatpapirer 1853/54).

[10] Thomas Skat Rørdam (1832–1909). Cand. theol. 1855. Teologisk manu-dukter i København 1855–1867. Da han i 1859 blev Dr. phil. søgte han forgæves om tilladelse til at holde forelæsninger ved det teologiske fakultet som privat-docent.

[11] Anders Sandø Ørsted (1778–1860). Premierminister, kultusminister og indenrigsminister 21. april 1853–12. dec. 1854 (som indenrigsminister dog kun til 29. april 1854). Ørsted fik i april 1854 gennemtvunget Martensens udnævnelse til biskop trods kongens modstand.

[12] Utrykt brev til Otto Møller, dat. 30. april 1854 .Otto Møllers arkiv (RA).

det Haab, at en saa begavet Mand, stillet paa Lærerens Plads overfor den akademiske Ungdom, vilde vide at beherske og begrænse sin naturlige Hang til spidsfindig og ufrugtbar Behandling.«

Om Bornemann mente fakultetet, at »hans Ansættelse formeentligen vilde bidrage til at sikkre den friere filosofiske Forskning«, samt at hans licentiatafhandling og ældre arbejder vidnede fordelagtigt »om hans teologiske Dannelse og Skarpsindighed.« Betænkelighederne i forbindelse med Bornemann bestod i, »at han i en Række af Aar under et Otium, der blive Faa til Deel, ikke har aflagt mere tilfredsstillende Prøver paa videnskabelig Virksomhed, ligesom det ikke bør forbigaaes, at de Forsøg han som Privatdocent her ved Universitetet har gjort paa at samle Tilhørere om sig, kun have ført til ringe Resultat.« Dog mente fakultetet i denne forbindelse, at en fastansættelse i så henseende ville forbedre denne situation[13].

Fakultetets ønske om at bevare »den friere filosofiske Forskning« sammenholdt med det meget nære forhold mellem Martensen og kultusminister A. S. Ørsted har således afgjort sagen. Bornemann blev udnævnt til professor i teologi ved Københavns universitet den 28. juli 1854.

Bornemanns fag i fakultetet blev dogmatik, etik og religionsfilosofi. Hans forelæsninger i dogmatik har uden tvivl nøje knyttet sig til Martensens »Den christelige Dogmatik«, der udkom første gang i 1849. Således havde studenterne i denne disciplin en lærebog, de kunne lægge til grund for studierne. De dogmatiske forelæsninger blev holdt ca. hvert andet år – på skift med H. N. Clausen, der også læste herover. I etik med religionsfilosofi fik Bornemann alene undervisning og eksamination. I dette fag havde man endnu ikke en egentlig lærebog, der helt dækkede det pensum, der blev eksamineret i. Martensen havde i sin tid (1841) udgivet »Grundrids til Moralphilosophiens System«, der kunne anvendes som en introduktion til faget, men hans ønske om at lade denne følge af en egentlig systematisk fremstilling af hele etikken blev først en realitet efter at Bornemann havde forladt universitetet[14]. I dette fag var studenterne således nærmest tvunget til at følge Bornemanns forelæsninger, hvis de ville have besked om hvilke spørgsmål, der kunne falde ved eksamensbordet.

Det viste sig snart, at de betænkeligheder, fakultetet i indstillingen til ministeriet havde udtalt om Bornemanns mulige manglende evner til at samle tilhørere, ikke var afhjulpet, blot fordi han nu havde fået

[13] Indstillingen er dat. 7. juli 1854. Kultusministeriet, brevn. 614–17 (1854).

[14] H. L. Martensen: Den christelige Ethik. 1.–2. Deel. Kbh. 1871–78.

ret til at kræve studenterne til regnskab for deres udbytte af hans forelæsninger. Det blev naturligvis i faget etik, problemerne blev mest akutte, fordi der her ikke var nogen dublering af undervisningstilbudet. Dog kan man ikke helt udelukke, at den ringe deltagelse ved hans forelæsninger i de første år skyldtes en reaktion på den mislykkede aktion for Kierkegaards kandidatur.

Et årstid efter hans ansættelse udkom et lille skrift: »*Aabent Brev til Højærværdige Hr. Prof. & Lic. theol. Bornemann fra En teologisk Student*« [15]. Forfatteren bad Bornemann overveje om han var »i Besiddelse af de for en Docent fornødne Evner«, hvilket studenten selv mente skulle besvares benægtende, hvorfor han fortsatte med at spørge: »om man kan antage, at D. H. vil vedblive at tale fra Kathetret og examinere ved det grønne Bord.« Den anonyme student erindrede Bornemann om, at tilhørerne ved hans forelæsning i efterårssemestret 1854 fra at være temmelig mange svandt ind til ingen, hvorfor forelæsningen måtte ophøre – uden slutning. Til en anden forelæsning mødte kun én student, hvorfor den udsattes, indtil denne ene havde fået fat i endnu en, hvorefter denne forelæsning tilendebragtes »for et Auditorium i Dualis«. I det netop påbegyndte semester deltog kun to slesvigere, der ikke skulle eksamineres ved Københavns universitet. Studenten kommer herefter ind på, at Bornemann selv skulle have forklaret situationen med, at det skyldtes »en Art Ulyst eller Opposition mod den filosofiske Behandling af Theologien«, hvilken forklaring afvises med det forhold, at Martensen tidligere samlede »saamange Tilhørere, som nogensinde er seet i den theologiske Høresal.« Den virkelige grund, skriver studenten, er »Deres Højærværdigheds Læremaade«. Studentens konklusion bliver herefter: »Det tør derfor vistnok haabes, at De vil gjøre hvad der tjener til de Studerendes Tarv, og tage det under den nøjeste Overvejelse, naar den frimodige, men tillidsfulde Bøn henvendes til Dem: enten aldeles at forandre Deres Læremaade (hvis det er muligt), – eller nedlægge Deres Professorat, og anvende Deres Kundskabsrigdom i en litterær Virksomhed til Theologiens bedste, – eller lade Deres Humanitet og ædle Charakter komme en Menighed tilgode.«

Dette lille skrift må have vakt nogen opsigt. I ministeriet har man i hvert fald følt sig foranlediget til at undersøge de nærmere forhold. På grundlag af tilhørerlisterne gjorde man antallet af tilhørere op for de tre første semestre. Tallene svarer ikke helt til dem studenten an-

[15] Kbh. 1855. Dat. 26. september 1855.

gav, og ministeriet foretog sig tilsyneladende ikke mere i denne anledning[16]. I et lille skrift om det teologiske studium, – som jeg om lidt skal vende tilbage til, der udkom året efter, – bliver det oplyst, at studenterne i slutningen af efterårssemestret 1855 planlagde at tage skridt til »at bevæge ommeldte Docent (Bornemann) til at trække sig tilbage.« Men endnu inden studenternes aktion var sat igang »udgik fra Facultetet en ildevarslenende Røst, . . . hvis hele Beviisførelse hvilede paa, at Studenterne vare umyndige Børn, der ei vidste, hvad de gjorde«[17].

Næste gang Bornemann blev angrebet var også i et anonymt skrift, hvis egentlige anliggende var en skarp kritik af hele det teologiske studium[18]. I samtlige discipliner savnede forfatteren »hvad man kunde kalde Føde for Aanden, ei blot for Hukommelse«, og om Bornemann skriver han: »Ideligt og ideligt have de (studenterne) yttret Utilfredshed over, at en Docent, som kun har kunnet tilfredsstille 1, højst 2, – hvis Hoveder formodentlig have haft en særegen Organisation, – at han desudaget skulde vedblive at fungere.« Forfatterens vurdering af situationen er den samme som den førnævnte students: Bornemann bør trække sig tilbage, og dermed befri studenterne for det tryk, han længe nok har været årsag til.

Den første kollektive protest blev fremsat samme år (1856) ved semestrets slutning, hvor 12 af de 15 deltagere i de netop afsluttede forelæsninger rettede en henvendelse til fakultetet om at »drage Om-sorg for, at den christelige Ethik i de nærmest følgende Semestre maa blive doceret af en anden Docent end den nuværende«. Begrundelsen for anmodningen var, at de ikke modtog nok hjælp til at kunne fyldestgøre eksamenskravene, og at vejledningen heller ikke var tilstræk-

[16] Iflg. et udateret notat i ministeriets papirer havde Bornemann i *efteråret 1854* ved forelæsningerne over »Den nyere Philosophis Historie« 32 deltagere ved begyndelsen og 17 ved slutningen. Forelæsningerne over Dogmatik begyndtes og fuldførtes for 4 deltagere. I *forårssemestret 1855* blev forelæsningen over »Mod-sætningen mellem den catholske og protestantiske Moral« begyndt med 10 og sluttet for 5 tilhørere. Planlagte forelæsninger over dogmatik kom ikke i stand p.g.a. mangel på tilhørere. Ved hans eksaminatorier over dogmatik var der 16 tilhørere ved begyndelsen og 12 ved slutningen. I *efterårssemestret 1855* begyndtes forelæsningen over »Religionsphilosophi« med 4 og sluttedes med 2. Til forelæsningen over »Ethik« mødte kun 3 og da de to faldt fra ophørte forelæsningen den 25. oktober.

[17] Foreløbig et Par Ord om det theologiske Studiums nærværende Tilstand af en Frihedsven. Kbh. 1856, s. 13–15.

[18] Jfr. note 17 og 26.

kelig til at de kunne danne sig en begrundet overbevisning om de etiske spørgsmål, som de i deres senere gerning ville få brug for. Mangelen på hjælpemidler i det fag gjorde desuden vanskelighederne større[19].

Studerterne sendte samtidig en kopi og en nærmere redegørelse til Bornemann. Ønsket er her mere konkret formuleret, idet de her siger, at de med en »anden Docent« blot mente en af de andre professorer, »der ved en længere Universitetstjeneste var mere fortrolig med det Standpunkt, hvorpaa de theologiske Studerende staa.« Studenterne ville over for Bornemann retfærdiggøre deres noget usædvanlige skridt: »Vi bede Dem om at sætte Dem ind i denne vor Tankegang og at bedømme vort Skridt derefter. Vi ere os vel bevidste, hvor mislig en Sag det er for Studenter at fælde en afgjørende Dom over en Professors Forelæsninger, men vi haabe, at vi ikke have overskredet Grænsen. Vi bede Dem endelig være forsikkret om, at vi oprigtigt ønske, at det pinlige Forhold, hvori de theologiske Studerende for Øjeblikket staa til Dem, snart maa blive et andet.«[20]

Bornemann skrev herefter en redegørelse til fakultetet, hvori han bemærkede at henvendelsen stammede fra de fleste af hans tilhørere fra forelæsningerne over etikken i det netop afsluttede semester, men at sagen – alene af principielle grunde – måtte afvises – »Naar det maa ansees for givet, at det vilde stride imod det collegiale Forholds Natur, om Studenter skulde kunne henvende sig til et Facultet med Klager over en Professors Forelæsning og herom af hans Colleger erholde en Dom, saa forudsætter jeg en fuldstændig Billigelse fra mine Herrer Collegaers Side, naar jeg antager, at et Svar paa det indgivne Andragende ikke bør kunne opfattes af Studenterne saaledes, som om Facultetet enten bekræftede deres Dom eller vilde undersøge Sagen. Derfor forekommer det mig, at der i dette Tilfælde ikke vil kunne svares anderledes end med en ren Afviisning, og jeg tilstaaer, at jeg ikke kan tænke mig, hvorledes der, uden netop at fremholde en saa fordærlig Misforstaaelse, skulde kunde gives et Svar som estimerer derved, at jeg har til Hensigt at udgive min ethiske Forelæsning.«[21].

Resultatet af fakultetets drøftelser blev som Bornemann ønskede. Ved et opslag, dateret den 8. januar 1857, hedder det: »Fakultetet maa herpaa svare, at det ikke finder sig beføjet til paa en saadan Opfordring at træffe en Foranstaltning, hvorved det vilde udtale en Dom

[19] Dat. 18. dec. 1856.

[20] Dat. 18. dec. 1856. Vedlagt sagen i Dekanatspapirerne.

[21] Dat. 24. dec. 1856. Vedlagt sagen i Dekanatspapirerne.

over en Collegas akademiske Forelæsninger, hvortil Fakultetet ikke kan ansee sig berettiget.«[22]

I denne afvisning lå indirekte en opfordring til at sende sagen til rette vedkommende: Ministeriet. Dette var imidlertid allerede underrettet, idet Bornemann, allerede dagen efter fakultetet havde besluttet at afvise sagen, havde opsøgt ministeren[23], og med ham aftalt, at han skulle forsøge at udgive sine forelæsninger snarest muligt, og at han for at få tid hertil, skulle ansøge om delvis undervisningsfrihed i det kommende semester[24].

Den 19. januar afleverede studenterne andragendet til ministeren, der lovede at gøre, hvad han kunne, men meddelte intet om den allerede trufne aftale med Bornemann[25]. Da der derfor i januar 1858 var gået et år – uden trykte forelæsninger eller andre forandringer – følte 16 af de netop færdige kandidater sig foranlediget til at henvende sig til ministeriet igen. Mens man året før havde bedt om, at en anden måtte overtage forelæsningerne i etik, bad man denne gang om ikke blot Bornemann måtte blive nægtet tilladelse til at eksaminere, da det var urimeligt, at »en Professor ikke forstaaer at udtrykke sig saaledes ved den mundtlige Examination, at Kandidaten er istand til at fatte hans Mening«. De ny kandidater bad derfor ministeren om at gribe ind, for at ikke de efterfølgende kandidater skulle blive stillet i samme vanskelige situation, som de selv netop havde været udsat for. At de ikke selv har sat håbet herom alt for højt, vidner formuleringen af deres ønsker i et subsidiært »mindstekrav« om, »at Professor Bornemann for Fremtiden ikke benyttes som Examinator, – eller i alt Fald: At han kun skal examinere i Ethik og ikke, som hidtil, hver anden Examinationsdag tillige i Dogmatik.« Grunden til det subsidiære ønske var, at flertallet af studenterne fulgte H. N. Clausens forelæsninger, mens eksaminationerne fordeltes ligeligt mellem Clausen og Bornemann[26].

[22] Copi (Dekanatspapirer 1856/57).

[23] Carl Emil Scharlings dagbog (RA), 9. jan. 1857.

[24] Ansøgningen er dat. 10. jan. 1857. Kultusministeriet, 1 A 14 (1857). C. C. Hall var kultusminister 12. dec. 1854–6. maj 1859.

[25] Kultusministeriet 1 A 29 (1857).

[26] Dat. 28. jan. 1858. Kultusministeriet, 1 B 28 (1858). Otto Møller, der var blandt underskriverne, kommer kort ind på denne sag i sine (utrykte) erindringer (Ny kgl. Saml. 3308 4°). Under en omtale af professor H. N. Clausen (som Otto Møller erindrede som »den dygtigste og mest gennemdannede af Professorerne« og desuden karakteriserede som »en fortræffelig Examinator«) skriver han: »Mest Indtryk gjorde han paa mig ved sin overlegne Ro og Myndighed. Der samlede

På baggrund af den nye henvendelse havde ministeriet haft i sinde at lade fakultetets øvrige medlemmer i forening med nogle af de ved den teologiske embedseksamen fungerende censorer (Hammerich, Fog og Kolthoff) afgive en betænkning om andragendet. Dette fremgår af et udkast til et brev til fakultetet påtegnet »April 1858«. Det er imidlertid tvivlsomt, om dette brev nogensinde er blevet sendt, da papirer omhandlende denne sags evt. videre forløb hverken kan findes i ministeriets eller fakultetets arkiver. Sagen blev imidlertid først henlagt et års tid senere[27].

Næste gang Bornemann blev angrebet af studenterne var i 1865. Det kunne således se ud som om, studenterne en tid havde opgivet at opnå nogen forandring, da alle hidtidige forsøg havde været forgæves. Dette var imidlertid ikke tilfældet.

Man skal hele tiden erindre sig, at mellemværendet mellem studenter og fakultet havde flere sider end blot Bornemann. Modstanden mod H. N. Clausen var også udtalt, men for hans vedkommende anerkendte så godt som alle studenter, selv de grundtvigianske, at han var en dygtig lærer, til trods for at han blev beskyldt for at forfølge grundtvigianerne ved eksamensbordet ved at eksaminere dem i grundtvigianske kernesager. Utilfredsheden med, at de grundtvigianske teologer med fuldt overlæg blev holdt borte fra fakultetet, vakte naturligvis også en udbredt harme, men set ud fra fakultetets standpunkt ville dette være ensbetydende med at lade »det uvidenskabelige« få adgang til universitetet.

Hvor udtalt utilfredsheden var blandt studenterne kom især til udtryk, da man i slutningen af 1850'erne begyndte en langvarig debat om nytten af eksamenskommissioner, der skulle forestå universitetets embedseksaminer. Man ville have folk fra »det praktiske liv« til at bedømme kandidaternes egnethed til de stillinger, eksaminerne gav adgang til. Professorernes opgave ville derefter alene blive undervisningen. Denne tanke vandt betydelig støtte hos flere grupper ved uni-

nemlig Underskrifter paa en Adresse til Ministeriet om at slippe Bornemann. Clausen indbød i den Anledning til et Møde paa Universitetet, og talte saaledes om denne vor Optræden, at hele Planen gik overstyr. Vi, der havde taget Examen sidst, udtalte alligevel i Samling en Beklagelse, som vi gik op med til Ministeren, og Enden blev jo ogsaa omsider, at Bornemann maatte vige.«

Jeg anser det for mest sandsynligt, at omtalen af Clausens »Møde« skal føres tilbage til episoden omkring årsskiftet 1855/56.

[27] Vedlagt kandidaternes andragende, jfr. note 26.

versitetet og blandt adskillige politikere, men især blandt de juridiske og teologiske studenter var man for indførelsen.

De mislykkede forsøg på »at komme af med« Bornemann har utvivlsomt hos mange studenter været et argument for indførelsen af eksamenskommissioner. Med vilje blev de personlige spørgsmål imidlertid holdt borte fra diskussionen. Kun et par gange blev Bornemann offentligt fremført som en væsentlig grund til ønskets fremsættelse[28].

Hos teologerne blev det den store, overvejende grundtvigianske studenter sammenslutning eller diskussionsklub, *Theologisk Samfund*, der under ledelse af Thomas Skat Rørdam i slutningen af 1860 gav bolden op til en langvarig »krig« mod fakultetet. Aktionen var vel forberedt. Skat Rørdam var udmærket klar over, at en henvendelse til fakultetet fra studenter og kandidater om at tage sagen op til overvejelse ikke ville føre til noget resultat. Derfor sikrede han sig forud politisk og anden kirkelig støtte end den grundtvigianske, så et andragende ikke blot kunne afvises som »en grundtvigiansk partimanøvre«. Selv om disse forsøg ikke i første omgang førte frem til det ønskede resultat, idet fakultetets flertal helt klart afviste sådanne tanker, så så det alligevel en tid ud til at aktionen kunne krones med held, da D. G. Monrad som kultusminister og senere som statsminister ville gennemtvinge indførelsen af en eksamenskommission for det teologiske fakultets vedkommende. Planerne blev imidlertid ikke endeligt gennemført inden krigens udbrud i 1864. Da den var afsluttet, var den politiske situation en helt anden, og de efterfølgende kultusministre ville ikke gennemtvinge noget, der var fakultetets flertal imod. Selv om debatten stadig fortsatte helt frem til 1875, så varede det ikke længe før studenterne indså, at der ikke ad den vej kunne

[28] *P. A. Fenger*: Om den theologiske Embedsexamen. Dansk Kirketidende 1861, Nr. 31 (21. juli 1861): Bornemann »er jo egentlig den Draabe, der har bragt Bægeret til at flyde over. Havde hans Forelæsninger og Examinationer ikke været, saa havde maaske Studenterne endnu længe indesluttet deres Suk i Brystet; men hvad de efter hans Ansættelse som Professor have maattet lide, har været dem for galt, og de have gjort hvad de kunde, baade directe og indirecte, for at bevæge Professoren til at vælge en anden Vei, som hans Kundskaber og Talenter vist let kunde banet ham; men forgjæves. Vred har de faaet ham, men han har, understøttet af Facultetets Hoved (H. N. Clausen), hævdet sin Plads indtil denne Dag; til hvad Side han har sluttet sig, derom kan der slet ikke være Spørgsmaal.« sp. 485–86. *Thomas Skat Rørdam*: Det theologiske Facultets Svar til Studenterne. Fædrelandet 29. juni 1861, nr. 148.

opnås noget vedrørende problemet Bornemann. Derfor blev en ny aktion imod ham aktuel igen[29].

I efterårssemestret 1865 deltog 33 studenter i Bornemanns forelæsninger over den kristelige etik. Omkring den 15. oktober modtog Bornemann en adresse fra samtlige tilhørere på nær en enkelt med en bøn om, at han ville diktere forelæsningerne så langsomt, at de ville være i stand til at nedskrive disse fra ord til ord. Herpå svarede Bornemann, at han ikke kunne indfri dette ønske, fordi en sådan fremgangsmåde ville stride mod fagets natur og struktur, men foreslog i stedet, at han kunne uddybe forelæsningerne ved at holde eksaminatorier i tilknytning til disse. Dette tilbud tog studenterne imod og på den måde fortsatte undervisningen frem til den 2. december, da deltagerne – denne gang med undtagelse af fire – overrakte ham et brev, hvori de erklærede, at de opgav at følge hans forelæsninger videre, da de ikke følte, at anstrengelserne førte til noget, hvorefter de demonstrativt forlod auditoriet[30].

Denne skriftlige »opsigelse« var kun indledningen. Den 6. december havde tre studenter og fire kandidater indrykket en annonce i Dagbladet med følgende ordlyd:

»I disse Dage har saagodtsom alle Professor J. A. Bornemanns Tilhørere af Forelæsningen over den christelige Ethik opgivet at høre denne videre, da det trods al Anstrengelse fra Tilhørernes og trods virkelig Imødekommenhed fra Professorens Side forekommer dem umuligt paa Grund af Foredragets forskelligartede Mangler at drage Udbytte deraf for deres Studium.

Disse Klager er ikke Nye: de har lydt stærkere eller svagere hele den Tid, i hvilken Professor Bornemann har beklædt sin Post ved Universitetet, og der synes at være Anledning for den theologiske Studenterstand til paa dette Tidspunkt at gjøre sig det klart, hvorvidt virkelig disse Klager ere grundede eller ikke, og hvorvidt der er Opfordring til at foretage Skridt for at faa dem afhjulpne.

[29] »Kampen for en eksamenskommission« har jeg behandlet udførligere i en utrykt afhandling (Prisopgave udskrevet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie 1970–71): Det theologiske fakultets historie 1860–1900 med særligt henblik på debatten om fakultetets eksistensberettigelse.

[30] Deltagerlisten, adressen og »opsigelsen« vedlagt journalsag I 951 (1866) (Kultusministeriet).

Støttende til denne Betragtning opfordrer vi undertegnede theologiske Kandidater og Studenter vore Medstuderende til at samles med os paa et almindeligt theologisk Møde paa Borchs Kollegium fredag den 8de Dec. Kl. 8 Aften.

Den 4de Dec. 1865.

A. Hansen	H. P. Holst
stud. theol.	cand. theol.
C. H. E. Jacobi	I. I. Lohmann
stud. theol.	stud. theol.
P. J. Pedersen	V. C. Schousboe
cand. theol.	cand. theol.
L. Tobiesen	
cand. theol.	

De syv »indbydere« var alle aktive medlemmer af Theologisk Samfund. De tre studenter havde været tilhørere ved de netop afbrudte forelæsninger. Tre af de fire kandidater (Schousboe, Pedersen og Holst) var tilmed bestyrelsesmedlemmer. Foreningen havde på dette tidspunkt ialt fem bestyrelsesmedlemmer, men de to sidste, *Henrik Scharling* og *Thomas Skat Rørdam*, havde begge ganske særlige grunde til ikke at optræde ved en aktion, hvis formål var fjernelsen af en professor, fordi de begge kunne komme i betragtning som professor Bornemanns efterfølger[31]. Muligheden af, at de på den ene eller anden måde skulle have medvirket ved aktionens igangsættelse bør alligevel undersøges. Mens det for Skat Rørdams vedkommende ikke har været muligt at finde frem til oplysninger om hans eventuelle deltagelse, så kan man i Henrik Scharlings dagbog se, at han først den 5. december fik kendskab til det forestående opgør med Bornemann. Tidspunktet kunne imidlertid næppe være heldigere for

[31] Jfr. Theologisk Samfunds protokoller (KB), Add. 725–28 4°. Ved generalforsamlingen den 23. feb. 1866 kom bestyrelsen til at bestå af: Skat Rørdam, V. C. Schousboe, Peder Madsen, P. J. Pedersen og A. Hansen. Tobiesen og Lohmann var opstillet men opnåede ikke valg.

I *P. J. Pedersens* utrykte erindringer: *Af et Menneske- og Præsteliiv*. (Ny kgl. Saml. 3737 4°) (Afsluttet okt. 1915) omtales sagen kort: »Af Forelæsningsne var der jo vel adskilligt at hente, om end man maatte have ønsket mere. *Hammerich* var noget sporadisk, og *Bornemann*, hvor personlig brav en Mand han sikkert var, nærmest umulig. Han havde en ganske egen Evne til at udtrykke sig uklart og ødelagde væsentligt Ethiken for de Studerende, et Fag, som ellers maatte have kunnet give et stort Udbytte. Jeg hørte ikke selv hans Forelæsninger over Ethiken, men fik en Afskrift, hvoraf jeg lavede, hvad vi kaldte en »Oversættelse«, som

Henrik Scharling, da han den 7. december forsvarede sin licentiat-afhandling og dermed godt på vej med at kvalificere sig til en lærerpost ved fakultetet[32].

Indkaldelsen i Dagbladet vakte, som man kunne have forventet, almindelig bestyrtelse i fakultetet og i kredsen omkring dette. Carl Emil Scharling opsøgte allerede samme dag, offentliggørelsen fandt sted, Bornemann og H. N. Clausen, for at drøfte sagen med dem. Også biskop Martensen blev blandet ind i sagen, men ingen foretog sig noget endnu. Bornemann, der i forvejen led af nervøse angreb, blev naturligvis dybt rystet. Den 8. december opfordrede han Henrik Scharling til at forelæse over etik i det kommende semester[33]. Den 30. december søgte Bornemann om sygeorlov[34].

Til mødet den 8. december på Borchs Kollegium mødte en talrig skare studenter og kandidater op. L. Tobiesen var ordstyrer og V. C. Schousboe, der var talsmand for indbyderne, indledte med at foreslå, at man skulle udfærdige en adresse til Bornemann personligt, hvori han skulle anmodes om at trække sig tilbage fra sit embede. Herefter udspandt der sig en to timers livlig diskussion, hvorunder forslaget mødte en betydelig kritik. Ikke alle var enig med indbyderne i, at Bornemann var så uforståelig, som påstået. Alligevel vedtog majoriteten, at der skulle nedsættes et udvalg, der til et nyt møde skulle udfærdige et forslag til en adresse. På et nyt møde den 13. godkendtes dette, og i løbet af de følgende par dage blev den underskrevet af 83 studerende (21 kandidater og 62 studenter, hvoraf de 27 havde fulgt efterårets forelæsninger)[35].

senere blev benyttet af adskillige Kammerater. Da jeg omsider skulde begynde virkelig at sætte mig ind i Ethiken, greb jeg til Martensens lille Moralfilosofi og syntes, at jeg paa 14 Dage lærte mere af den end af hele Bornemanns Præstation. Hvilke Herligheder, der kunne faas ud af Ethiken, fik vi siden, længe efter, at se af Martensens udmærkede Værk. Som Kandidat var jeg senere medvirkende til at gjøre Opposition mod Bornemann og foranledige, at der blev ansat en Docent ved Siden af ham; at gribe til en saadan Opposition er jo ret alvorligt, ogsaa for Ens Samvittighed, men jeg kan dog ikke egentlig fortryde, at jeg gjorde det.« (s. 58–59).

[32] Henrik Scharlings dagbog (RA), 5. dec. 1865.

[33] Henrik Scharlings dagbog, 8. dec. 1865.

[34] Ansøgning i dekanatspapirer 1865/66.

[35] Om mødet på Borch jfr.: En Ungdom. Efterladte Papirer af Martin Schneekloth 1844–1871. Udg. af Peter Schindler. Kbh. 1942. (Dagbogsnotat: Dec. 1865, s. 47) og Philaleth: Forholdet mellem Prof. Bornemann og de theologiske Studerende. Kbh. 1866, samt studenteradressen til ministeriet den 13. jæn. 1866. Adressen til Bornemann er vedlagt journalsag I 951 (1866).

Lørdag den 16. december mødte en mindre delegation (bestående af de fem af de syv indbydere) op hos Bornemann. Uden yderligere at uddybe sagen bad de om et svar. Bornemann ville imidlertid ikke straks svare, men lovede at han ville læse adressen og overveje dens indhold. Han tilføjede, at de heller ikke senere skulle regne med at få et svar[36].

Adressen var formet i så høflige vendinger, som det under de givne omstændigheder var muligt. Underskriverne mente, »at handle i Universitetsstudiet og de theologistuderendes Interesse, naar vi herved tillade os at henstille til Deres Højværdigheds Overvejelse, om De ikke skulde finde Dem foranlediget til at træde tilbage fra en Virksomhed som Docent og Examinator, der stiller saa store Fordringer med Hensyn til Benyttelsen af og Herredømmet over det mundtlige Ord – en Virksomhed, hvori Deres Højværdighed neppe føler Dem fuldelig tilfreds – for ad andre Veje at lade Deres Forskning og Evner komme Videnskaben til gode.«[37]

Allerede dagen efter sendte Bornemann den modtagne adresse videre til ministeriet sammen med en nærmere redegørelse. Indledningsvis berører han de særlige forhold, der knyttede sig til den undervisning, han var pligtig til at meddele ved universitetet. Han var godt klar over, at han ikke havde så mange tilhørere til sine dogmatiske forelæsninger som Clausen, hvilket han begrundede med den herskende »antitheoretiske Tænkemaade blandt de theologiske Studenter«, og selv om det var ønskeligt, at de fulgte begge forelæsninger, så undgik studenterne imidlertid dette »af examenshensyn«. »I Behandlingen af Moralen er der imidlertid kun Valg imellem en streng systematisk Fremstilling og de regulære, andægtige Betragtninger; den sidste vilde i ingen Henseende være hjemme ved Universitetet.« Grunden til at der var opstået vanskeligheder skyldtes efter hans mening »Tidsaanden« og de særlige vanskeligheder, der var forbundet med at studere etik. Den personlige tillidskrise, der herskede mellem ham og flertallet af de studerende, stammede helt tilbage fra den tid, hvor han blev ansat ved universitetet. Dengang havde han ikke haft den ringeste »Anelse om den Modstand, der allerede forud var beredet imod mig«, men han havde troet at den for en stor del var overvunden efter nogle års forløb. Bornemann understregede, at der var mange studenter, der i årenes løb havde

[36] Jfr. Bornemanns notat på studenternes skriftlige anmodning om foretræde hos Bornemann, dat. 15. dec. 1865. (Journalsag I 951).

[37] Jfr. note 35.

studeret hos ham, som havde fået særdeles stort udbytte af hans forelæsninger. Med en tydelig adresse til Theologisk Samfunds aktivitet både i dette og andre tilfælde beklagede han sig over den opposition, der dér blev skabt mod fakultetet. Han havde desuden fået underretning om, at der yderligere havde udbredt sig en betydelig modvilje imod ham, fordi han havde været medindbyder til 11-juniadressen [38]. Bornemanns egen vurdering af situationen var derfor, at der bag studenternes optræden lå en forudlagt plan, der havde til formål at fjerne ham fra universitetet. Han var derfor overbevist om, »at en forud anlagt Plan fra Begyndelsen af er fulgt, at Noget der ligner Sammenrottelse, har fundet Sted«. Til slut oplyser han, at han siden august havde været angrebet af en nervøs lidelse af en så alvorlig karakter, at hans nærmeste ved semestrets begyndelse havde opfordret ham til at bede om sygeorlov. Dette havde han dog afslået »paa Grund af den Modstand, jeg var underkastet«. Hans endelige konklusion går, som vi tidligere har set, på det helt principielle: Studenter er ikke Professorens Dommere. Deres Optræden som saadanne i dette Tilfælde er en aabenbar og forarvelig Excurs. Jeg føler mig ikke uskikket til at være Professor; jeg har ikke følt mig mine Colleger uværdig, jeg ved, at jeg har haft Indflydelse iblandt dem. Jeg nedlægger sagen i Min. Haand«[39].

Den 19. december holdtes der påny møde på Borchs Kollegium. Der blev aflagt beretning om overrækkelse af adressen til Bornemann og drøftet eventuelle videre skridt, hvis Bornemann ikke svarede. Man blev enig om, at en eventuel henvendelse til ministeriet ikke skulle gå på et ønske om direkte at få ham fjernet, men blot en henstilling om at der blev gjort noget ved sagen. Dog skulle man vedlægge adressen til Bornemann i kopi. De samme fem, som havde udfærdiget og overrakt adressen til Bornemann fik bemyndigelse til, såfremt Bornemann ikke svarede tilfredsstillende inden for de kommende 3–4 uger, at sende denne anmodning om hjælp til ministeriet.

Studereraktionen havde været kritiseret lige fra starten. Et mindretal havde modsat sig aktionen uden held. En fra dette mindretal offentliggjorde i begyndelsen af januar 1866 et lille skrift med titlen: »*Forholdet mellem Prof. Bornemann og de theologiske Studerende undersøgt og belyst af Philaleth.*« Pseudonymet dækkede over stud.

[38] 11. juni-adressen opfordrede kongen til at opgive kravet om en personalunion med hele Slesvig-Holsten. Fædrelandet 1863 (Nr. 133) 11. juni.

[39] Journalsag I 951.

theol. Theodor G. Ruschke[40]. Hans hensigt med at udgive skriftet var ønsket om »at belyse det sande Forhold noget nærmere og vurdere de følgende Skridt.« Han fandt at studenternes »Ramaskrig« var overdrevent og uden hold i de virkelige forhold. Han havde ikke selv fulgt Bornemanns forelæsninger og kunne derfor ikke personligt have noget indtryk af disses værdi. Når flertallet af de teologistuderende påstod, at Bornemanns forelæsninger var uklare og vanskelige at forstå, så var dette en endnu ikke bevist påstand. Men selv om det skulle vise sig at være sandt, så berettigede det ingenlunde studenterne til at træde op mod en lærer på den måde, som tilfældet havde været. Der var i den givne sag ikke noget rimeligt forhold mellem kvantitet og kvalitet. Angående kvantiteten kunne ca. 80 studenter synes at være mange, men hvis man fratrak de studenter, der »ansee den theorethiske Uddannelse ved Universitetet for et nødvendigt Onde, der fører til et forønsket Maal« og dem, der »komme til Forelæsningen med den forudfattede, ham udefra bibragte Anskuelse, at det ikke *kan* forstaaes« og endelig dem, »der er uden Sands og Interesse for Videnskab og Videnskabelighed, eller uden videnskabelig Energi og Udholdenhed strax opgive Forsøget paa at gennemtrænge en kjedelig og uforstaaelig Skal for at naae den videnskabelige Kjerne«, så ville klagernes antal reduceres betydeligt. Uden egentlig at kunne fælde dom i spørgsmålet om uforståelighed eller ej, så ville Ruschke – og det var hans egentlige anliggende – påpege det uretfærdige, det umoralske og det ulogiske i den valgte fremgangsmåde. Det var uretfærdigt, at netop Bornemann skulle hænges ud, som om det alene var ham, der var skyld i de elendige forhold ved universitetet. Studenternes handle måde var også umoralsk, fordi de havde lagt, »en saa mangelfuld logisk og juridisk Ret til Grund for en Opførsel, der saa skaanselsløst dybt krænker Prof. B., truer med at berøve ham hans Livsstilling og virker nedbrydende paa enhver Pietetsfølelse hos den studerende Ungdom.«

Mens størstedelen af skriftet behandler sagen, som om det var en strid mellem nogle studenter og én professor, så får det hele i et senere tilføjet »Efterskrift« en helt anden drejning. Han refererer her til »omløbende Rygter«, der »lader formode, at der er Grund for hele denne Agitation mod Prof. B. ligger dybere og skjulte Bevæggrunde hos Mænd, som arbejde hen til et bestemt Maal, hvilket dette

[40] H. Ehrencrone-Müller: Anonym- og Pseudonym-Lexicon. Kbh. 1940 (s. 338).

nu end er; at de Studerende, som ere trådte handlende op i denne Sag, tildeels have været meer eller mindre utilregnelige Redskaber i Andres Hænder. I hvert Tilfælde maa det forbausse Enhver, at der fra Mænd ved Universitetet gives Veiledning til paa den sikreste og correcteste Maade at ryde en af deres Colleger af Veien!!« Da han i denne forbindelse bekymrede sig om »vore Theologers Christendom«, må meningen være; om en eller flere af Bornemanns kollegaer kunne tænkes at stå bag aktionen eller måske blot har understøttet og anbefalet den? Dette spørgsmål vender jeg tilbage til.

At Ruschke i andre af de i skriftet omhandlede forhold ikke har stået alene med sin opfattelse blandt de studerende, har vi kendskab til fra en anden student, Martin Schneekloth, der i et dagbogsnotat om mødet på Borch den 8. december også fandt, at det var uretfærdigt overfor Bornemann[41]. Da man på mødet den 19. december havde besluttet at »ændre taktik«, blev den eventuelle klage til ministeriet yderligere understøttet af 30 studerende[42]. Da man derfor midt i januar besluttede at sende adressen til ministeriet var denne understøttet af ialt 113 studerende (25 kandidater og 88 studenter).

Den 28. december sendte kultusminister Rosenørn Teilmann[43] Bornemanns redegørelse og studenternes adresse til de øvrige fakultetsmedlemmer og forlangte en erklæring om sagen[44].

På et møde den 1. januar drøftede de fire kollegaer sagen på baggrund af hvilken dekanen, H. N. Clausen, udfærdigede et udkast, der med enkelte ændringer blev godtaget af de andre. Den 15. januar sendtes en fælles indstilling til ministeriet[45].

Denne gang optrådte kollegaerne ikke med den fasthed, Bornemann tidligere havde fordret og opnået. Heller ikke denne gang ville de indlade sig på, at fælde nogen dom over Bornemanns forelæsninger,

[41] »De faae Tilløb, der gjordes til at faae hele Facultetet med ind i Sagen til almindelig Udrensning, bleve med hastig Skræk tilbageviste af Dirigent Tobiesen; men fordi man ikke vil dette, bliver der bestandig en stor Uretfærdighed i Bornemanns Afsættelse.« Jfr. note 35.

[42] »Tillægslisten« indledes med flg.: »Undertegnede, som af forskjellige Hensyn ikke have troet at kunne underskrive omstaaende Adresse til Hr. Professor Bornemann, eller ligefrem vare forhindrede deri, erklære os herved enige i, at Sagen bringes for Ministeriet«. (Journalsag I 951).

[43] Christian Peder Theodor Rosenørn-Teilmann (1817–79). Kultusminister 6. nov. 1865–4. sep. 1867.

[44] Dekanatspapirer 1965/66.

[45] Carl Emil Scharlings dagbøger, den 2., 3., 4., 5., 9., 10. og 12. januar 1866.

for det havde de – »ligesaa lidt som enhver Anden udenfor Tilhørernes Kreds« – nogen mulighed for. De kunne ikke gøre rede for, hvorfor tingene var gået skævt i forholdet mellem Bornemann og studenterne. Da han i sin tid blev ansat, blev han rigtignok mødt med en betydelig modstand fra studenterne, men det måtte enhver nyansat universitetslærer være indstillet på og normalt løstes sådanne problemer i løbet af kort tid. De havde da heller ikke dengang været i tvivl om, »at det jo maatte lykkes den almindelige anerkendte Forening af Kundskab og Skarpsindighed hos vor Collega at gjøre sig gjældende hos de Studerende«. Det teologiske fakultet stod for tiden overfor store vanskeligheder: »Det religiøse og kirkelige Liv er, som Følge af Religionsfriheds-Principets Indtrædelse i Virkeligheden – i stærk, ofte regelløs Bevægelse«, hvorfor kravet til en virkelig videnskabelig uddannelse af den kommende præstestand var så nødvendig, da præsterne ellers ville stå værgeløse overfor »bibelfaste Lægprædikanter« og »kirkestormende Angreb«. Derfor mente »Flertallet af os« (ikke Hammerich), at det var til stor skade for undervisningen, at »den Stemning imod et strengere videnskabeligt Studium og særlig imod Universitetets Ledning af samme, som udgår fra den grundtvigske Indflydelse paa et ikke ubetydeligt Antal af vore theologiske Studerende« var til stor skade. Således kunne de erklære sig enig med Bornemann, når han påpegede de særlige vanskelige forhold, hvorunder især lærerne i de systematiske fag måtte arbejde under. »En snes Aar tilbage i Tiden skyede de unge Theologer ikke det Arbejde, der var forbundet med at sætte sig ind i den »speculative Theologis« System, de syntes endog at finde Behag i at tilegne sig dens kunstige Terminologi som ikke var let at haandtere.« Erklæringen endte med at beklage den opståede situation, men de kunne heller ikke gøre andet end at overlade sagen til ministeriet[46].

Få dage før de fire professorer blev enige om den endelige formulering af denne erklæring til ministeriet modtog kulturminister Rosenørn Teilmann studenternes nye andragende, der, som sagt, »kun« indeholdt en »Bøn om, at dette (ministeriet) vil gjøre, hvad der staaer i dets Magt for at afhjælpe vore Klager.« Den »ændrede taktik« medførte også en nærmere præcision af hvori utilfredsheden bestod. Ud over Bornemanns forelæsningers mangler m.h.t. »Tankegangens Klarhed, Udtrykkets Tydelighed og Forstaaelighed« anførte de også »at Hr. Prof. Bornemann som Examinator ingenlunde fyldest-

[46] Dat. 15. januar 1866 (Journalsag I 951).

gjør de Fordringer, som betinge en rigtig Dom over Examinandernes Kundskaber«[47].

Ministeren lod straks dette andragende sende til fakultetet og bad om, at det ville fremkomme med konkrete forslag til en forandring, så studenternes »formodentlig berettigede Klager over Professor Bornemann« kunne afhjælpes!![48]

I den første erklæring, som ministeriet altså ikke havde modtaget før ønsket om konkrete forslag blev afkrævet, havde fakultetets holdning stort set været afvisende overfor sagen og dermed kun en ringe støtte for Bornemann. Da de nu skulle til at forhandle om indholdet i den ny erklæring, blev de ligesom tvunget til at gå ind på ministerens vurdering af sagen: at klagen var »berettiget«.

Den næste erklæring var derfor også vanskeligere at behandle og blev derfor også afgivet »forudsat at der findes tilstrækkelig Grund til at komme de Studerendes Andragende imøde«. *H. N. Clausen* forfattede et udkast til en indstilling, der gik ud på – efter at have afvist en evt. tanke om at nogle af de andre professorer kunne påtage sig at holde forelæsninger over etikken – at man skulle forsøge at finde frem til yngre kræfter, der på privat basis skulle påtage sig disse forelæsninger, således at der indtil videre ikke blev tale om nogen nyansættelse. *C. E. Scharling* foreslog i forlængelse heraf, at man kunne indføje »en Henvisning til, at en Privatdocent (nemlig sønnen Henrik) i dette Semester har anmeldt Forelæsninger« over etikken, hvorved studenternes ønske om en anden forelæser allerede var imødekommet. *Hermansen* afviste Scharlings forslag. »Jeg frygter saaledes for, at den foreslaaede Vei let kunne faae Udseende af et Forsøg paa at undgaae Concurrence, for, naar Tiden er forhaanden at faae en bestemt Privatdocent fastansat, især da den paagældende Privatdocent er en Søn af en af vore Colleger.« Hermansen så derfor hellere, at man anmodede om oprettelse af en ekstraordinær docentstilling, der skulle besættes efter forudgående konkurrence. Dette forslag trak han dog selv senere tilbage, »da man vel kan antage, at Rigsdagen ikke gaaer ind paa et saadant Forslag, medens dog Forhandlingerne derom med stor Sandsynlighed ville fremkalde Yttringer, der kunne blive meget krænkende for Prof. Bornemann, ja maaskee ogsaa mindre behagelige for Universitetet: saa er jeg dog kommen tilbage til Decani Forslag, som det, der maa ansees for det tilraadeligste.« Her-

[47] Dat. 13. januar 1866 (Journalsag I 951).

[48] Dat. 15. januar 1866 (Dekanatspapirer 1865/66).

mansen tilføjede desuden, at ministeriet, efter hans mening, ikke kunne tillade sig at afskedige Bornemann, så længe »Klagen over Uforstaaelighed ikke bestemtere kan bevises som berettiget«. Da der derfor var udsigt til, »at den nærværende uhyggelige Tilstand fortsætter,« mente han, at fakultetet måske skulle give ministeriet et vink i retning af at give Bornemann en frist indenfor hvilken han skulle udgive sine etiske forelæsninger, så man kunne undersøge påstanden om uforståelighed. Man kunne også tænke sig, at ministeriet ville pålægge Bornemann »den forpligtelse at efterkomme Ønsket om Dictat.« Alle disse forslag afviste *Hammerich* som uantagelige for Bornemann. Derimod var han mere stemt for, at man ansøgte om »en midlertidig hjælp« – honoreret eller uhonoreret – tilvejebragt efter forudgående konkurrence. På et efterfølgende møde enedes man om at foreslå, at der blev tilvejebragt »en midlertidig Hjælp ved nye Kræfter« i lighed med den fremgangsmåde, der blev anvendt i 1850, da licentiat (senere professor) Hagen fik tilladelse til at holde forelæsninger ved universitetet. Forud for en eventuel ansættelse burde gå en konkurrence[49]. Fakultetets indstilling gik – efter ministeriets forlangende – via konsistorium, der helt støttede fakultetet[50]. Den 3. marts erklærede ministeriet sig indforstået med det fremsatte forslag og bad om forslag til sagens praktiske iværksættelse. På dette tidspunkt blev Bornemann draget ind i forhandlingerne. Den indstilling fakultetet nu skulle til at udfærdige resulterede i en bitter strid mellem Bornemann på den ene side og forskellige af kollegaerne på den anden side. Striden kom især til at dreje sig om, hvorvidt den nye docent skulle være med ved eksaminationen i etik, hvilket Bornemann skarpt modsatte sig. »En saadan Situation vilde være uværdig for de Enkelte som for Facultetet, og for mit eget Vedkommende tillader jeg mig at erklære, at, hvis man i Alt vilde give de Studerende Medhold imod mig uagtet, mildest talt, deres Klage er fremkommet paa den anstødeligste Maade, saaledes at man endogsaa vilde belønne dem med at tilfredsstille deres Ønsker udover hvad de vedkjende sig at begjære, – vilde jeg ansee det for behageligere for mig, om Regjeringen havde bevirket min Afsked.«[51] Spørgsmålet om eksamination blev herefter udskudt.

Den løsning på problemet, som man nu i fællesskab var blevet enig

[49] Fakultetets forhandlingsnotater, dat. 26.–28. januar 1866 (Dekanatpapirer 1865/66). Fakultetets indstilling, dat. 31. jan. 1866. (Journalsag I 951).

[50] Konsistoriums skrivelse er dat. 16. feb. 1866 (Journalsag I 951).

[51] Dat. 6. april 1866 (Journalsag I 951).

om, blev, som frygtet, mødt med en kritik, der flere gange fik en meget personlig karakter.

Den 15. maj 1866 blev sagen taget op i *Fædrelandet*. Det noterede med tilfredshed, at man ville besætte stillingen ved en konkurrence. Derimod mente *Fædrelandet* ikke, at der var nogen rimelig baggrund for at stillingen var blevet bevilget. »Dersom Prof. Bornemann nu ikke har Forstand nok, vi ville ikke sige til selv at erkjende sin Uskikkethed som academisk Lærer, men blot til at indsee, at det er nødvendigt at trække sig tilbage, naar de Studerende nu engang ikke paaskjønne hans Lærdom, og denne altsaa ikke kommer Universitetet til Gavn – saa synes det at maatte være Consistoriums og Kirke- og Undervisningsministeriets Sag, at gjøre ham opmærksom paa, at der under de givne Omstændigheder ikke er Andet for ham at gjøre, end at søge sin Afsked, og ifald han skulde drive sin Selvkuffelse saa vidt at negte dette, da at give ham den. Men for at undgaae denne Ubehagelighed, lader man Hr. Bornemann sidde som lærer for tomme Bænke, lader ham beholde Gage og Stilling uden at gjøre for to Skilling Nytte, og bebyrder hellere Universitetets »Budget« med en ny Post.«

Konkurrencen om »den midlertidige Docentstilling« blev afholdt i november 1866, hvortil ikke mindre en syv kandidater meldte sig. Den egentlige spænding knyttede sig til spørgsmålet, om det blev Henrik Scharling eller Thomas Skat Rørdam, der blev foretrukket. Med en bedømmelseskomite, bestående af Martensen, Blædel, Fog, Hammerich, Bornemann, Clausen og Hermansen, havde Rørdam ikke mange chancer. Den 5. jan. 1867 blev Henrik Scharling udnævnt. Først herefter blev spørgsmålet om docentens eventuelle deltagelse ved eksamen taget op igen. Den 19. januar s.a. meddelte ministeriet, at Scharling var forpligtet til at deltage i afholdelsen af den teologiske embedseksamen efter fakultetets nærmere bestemmelser[52].

Hermed var situationen imidlertid ikke endelig afklaret. Den kritik, som *Fædrelandet* i maj 1866 havde givet udtryk for, blev taget op af Chresten Berg[53] i Folketinget den 16. februar 1867 under behandlingen af finansloven for 1867/68. Efter hans mening burde ministeren enten have afskediget Bornemann eller ladet ham selv betale for den hjælp, han tilsyneladende havde behov for. Men i stedet havde ministeren oprettet en ny stilling, der skulle honoreres fra »Universite-

[52] Dekanatspapirer 1866/67.

[53] Chresten Berg (1829–1891). Medlem af folketinget fra 1865.

tets Konto til videnskabelige Formaals Fremme«. Ved at anvende denne konto havde ministeren misbrugt sine beføjelser, fordi denne konto var bestemt til andre formål end ansættelse af en hjælpelærer. Derfor foreslog han, at det beløb, der var tilbage før lønnen til Henrik Scharling var blevet bevilget, blev fratrukket bevillingen, hvorved ansættelsen af Henrik Scharling ville blive udelukket. Bergs forslag blev vedtaget med 51 stemmer imod 30. Ved finanslovens tredie behandling søgte man at få omstødt ændringsforslaget, men også denne gang var der flertal bag Berg. Inden sagen kom til landstinget fandt man i ministeriet ud af, at lønningsloven for universitetet kunne tolkes på en måde så den kunne komme i anvendelse til Henrik Scharling, hvis folketingets beslutning kom til at stå ved magt. I landstinget blev »universitetets Konto til videnskabelige Formaals Fremme« ført tilbage til sin oprindelige størrelse, og da ministeren i folketinget ved finanslovens »eneste Behandling« gjorde opmærksom på, at Henrik Scharling under alle omstændigheder ville få sin løn udbetalt, erkendte Berg, at han ikke kunne omstøde beslutningen, men gjorde opmærksom på, at han egentlig også havde anset sagen for at være af principiel karakter, og at han ved at fremsætte lovforlaget blot havde villet forhindre kultusministeren i at anvende den givne konto til andre formål, end dem der var indeholdt i lovens bestemmelser. Da han genfremsatte forslaget, var flertallet imod[54].

Først på dette tidspunkt blev der ro omkring Bornemanns person. Etikken blev nu dubleret med Henrik Scharlings forelæsninger, og Bornemann blev ikke siden årsskiftet 1865/66 angrebet af studenterne. Da de tre år, i hvilke Henrik Scharling var blevet ansat som docent, var ved at udløbe, søgte han, støttet af fakultetet, om forlængelse af ansættelsen. Ministeriet indvilgede i at forlænge ansættelsen også for det akademiske år 1869/70 og dermed var Henrik Scharlings fortsatte virke midlertidigt sikret[55].

Kort før julen 1869 meddelte Bornemann sine kollegaer, at han havde indsendt sin ansøgning om afsked. Til Carl Emil Scharling sagde han, at grunden var de få tilhørere, han havde haft i de seneste semestre[56], og i afskedsansøgningen skrev han, at »Frugten af mit Arbejde« var for ringe, samt at helbredet svigtede[57]. Bornemann

[54] Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folketinget. Ordentlig Samling 1866–67. Sp. 3271–3281, 5899–5906 og 7464–7476. Tillæg B. sp. 387 og 1130.

[55] Journalsag N 920 (1870).

[56] C. E. Scharlings dagbog, d. 19. dec. 1869.

[57] Afskedsansøgningen er dat. 18. dec. 1870. (Journalsag N 920 (1870)).

har sikkert også frygtet en fornyet kritik i presse og folketing, når det blev kendt, at Henrik Scharlings ansættelse blev forlænget, mens han selv læste for næsten tomme bænke.

Bornemann fik den ønskede afsked. Man kunne måske have forventet, at han på den ene eller anden måde ville benytte sit otium til at manifestere sig som videnskabsmand, men det blev kun til enkelte lejlighedsartikler, der alle er skrevet til forsvar for den spekulative teologi. Nogen almen anerkendelse som teolog opnåede han aldrig[58]. Han døde i maj 1890.

Den her skildrede episode i det teologiske fakultets historie skal naturligvis ses i en større sammenhæng end det måske umiddelbart fremgår af det ovenstående. »Kampen mod fakultetet« blev i disse år ført med alle tænkelige midler. Oprettelsen af den ekstraordinære docentstilling, der senere førte til Bornemanns afsked, var en af de meget få sejre, der tilfaldt den yngre generation af kritikere. »Sejren« blev imidlertid – set fra et grundtvigiansk synspunkt – noget begrænset, da den ny stilling blev besat med Henrik Scharling og ikke Skat Rørdam. Dette kan, som Otto Møller udtrykker det, ses, som den »straf«, der blev studenterne til del, fordi de fældede en »uretfærdig« dom over Bornemann[59].

Hvorfor lykkedes aktionen mod Bornemann? At Bornemann virkelig har været meget ringe som underviser og eksaminator, finder jeg ingen grund til at betvivle, men dette alene behøvede ikke at føre til hans fald. Der er andre og vigtigere grunde hertil. Bornemann var selv delvis skyld i, at konfrontationen blev så skarp, som tilfældet blev i 1865. Hans vægring mod at gå ind på nogensomhelst drøftelse af forholdene, såvel med kollegaerne[60] som med studenterne ved blot at afvise kritikken ud fra principielle betragtninger (»Det vilde stride imod det collegiale Forholds Natur, om Studenter skulde kunne hen-

[58] Artiklerne er flg.: 1) Videnskabernes Eenhed og Professor Steens Broderskab. Theologisk Tidsskrift (udg. af Chr. H. Kalkar) 1876. 2) Om Tonen i Biskop Monrads Skrift: Liberalismens Gjenmæle til Biskop Martensens sociale Ethik, i politiske Breve. Nr. 14–18. Dagbladet 7. nov. 1878 (Nr. 259). 3) Om D. G. Monrads Oeconomiske Lov. 1879. 4) Det tredie Bud. Theologisk Tidsskrift (udg. af H. V. Styhr) 1885.

[59] »... og Enden blev jo ogsaa, at Bornemann maatte vige. Men det var vist alligevel en Uret, der skete, og det, der naaedes herved, var jo, at man fik Hr. Scharling, hvad vel nok kunde kaldes en slags Straf for adskillige.« (Erindringer, Ny kgl. Saml. 3308 4°).

[60] At kollegaerne tidligere havde forsøgt at rådgive Bornemann fremgår af de interne forhandlingspapirer i jan. 1866.

vende sig til et Facultet med Klager over en Professors Forelæsning . . .« – »Studerter er ikke Professorernes Dommere.«) låste situationen fast og bragte derved studenter, kollegaer og ministre i en yderst pinlig situation, der først fik sin endelige afslutning, da han selv – efter næsten 15 års ubehageligheder – indså, at slaget var tabt.

Der er her også grund til at tage stilling til »rygtet« om Prof. B. skulde være Offer for en skammelig Cabbale«, om Bornemanns kollegaer, skulle have givet studenterne »Veiledning til paa den sikreste og correcteste Maade at rydde en af deres Colleger af Veien.«? Forholdet mellem Bornemann og de andre professorer var meget reserveret. Han synes ikke at have plejet privat omgang med nogen af dem. På det fakultetspolitiske plan stod han H. N. Clausen og C. E. Scharling nærmest, selv om de teologisk stod hinanden fjernt. Under de interne forhandlinger i fakultetet var meningsbrydningerne mellem Hammerich og Bornemann ofte skarpe, men i 1866 var Hammerich meget ivrig for at forsvare Bornemanns sag overfor Hermansens noget bestemtere holdning. Forholdet mellem Hermansen og Bornemann havde hele tiden været meget køligt. »Han talte ilde baade om den ene og den anden af sine Collegaer, . . . Der var noget af en Sladrehank ved Hermansen«, skriver Otto Møller i sine erindringer. Hermansen forstod tilsyneladende studenternes vanskelige situation i forholdet til Bornemann. Otto Møller omtaler således også, at Hermansen, dagen før han skulle til eksamen, »beklagede, at jeg skulde begynde med Bornemann«, og P. J. Pedersen omtaler i sine erindringer, at Hermansen hjalp ham, da han på egen hånd ville læse etikken op. Disse sene beretninger bekræftes af den kritiske holdning, Hermansen gav udtryk for under forhandlingerne i fakultetet i januar 1866. Selv om det er klart, at Bornemanns forhold til sine kollegaer var alt andet end hjerteligt, så er der dog ikke grundlag for at bekræfte det omtalte rygte, men det forklarer måske, at rygtet kunne opstå. Hvis en eller flere af fakultetsmedlemmerne skulle have stået bag eller blot opmuntret til studenteraktionen i efteråret 1865, er det nødvendigt at finde et bestemtere motiv. Et sådant kan jeg kun finde hos C. E. Scharling, der i tilfælde af Bornemanns afsked, kunne håbe på en plads til sønnen i fakultetet. Men at dette skulle være tilfældet, finder jeg heller ikke grundlag for. Scharlings dagbogsnotater omkring årsskiftet 1865/66 taler sit tydelige sprog om en kollega, der var dybt rystet over studenternes optræden.

Hvorfor optrådte de fire kollegaer ikke med den samme afvisende fasthed som tidligere? Svaret herpå skal søges på det fakultetspoliti-

ske plan. I erklæringen den 15. januar gjorde de ministeriet opmærksom på de mange og betydelige problemer, der herskede i fakultetet. Professorernes fremskredne alder (den yngste var 52 og den ældste 72) estimerede til, at der blev knyttet »yngre Kræfter« til fakultetet. »Den grundtvigske Indflydelse« på et stort antal studenter havde resulteret i en modstand mod »et strengere videnskabeligt Studium og særlig imod Universitetets Ledning af samme«. Især dette sidste, hvormed der sigtes til ønsket om oprettelse af en eksamenskommission, blev af flertallet blandt professorerne anset for at være et spørgsmål om fakultetets fremtidige eksistens. Dette problem var i begyndelsen af 1866 endnu et uafklaret spørgsmål. Siden vedtagelsen af finansloven 1863/64 havde der stået 3000 Rd. til rådighed for ministeriet til indførelse af disse, og selv om de mere konservative kultusministre, der kom til efter krigen, havde givet udtryk for, at de ikke ville gennemtvinge disse imod universitetets vilje, så kunne man udmærket tænke sig, at sagen ville få ny vind i sejlene, hvis det ny studenterandragende blev afvist uden ændringer af nogen art. I denne situation kunne fakultetet ikke optræde med samme afvisende holdning.

Nu kan man naturligvis altid sige, at tragedien kunne være undgået, hvis Bornemann ikke var blevet ansat i 1854. Sådanne betragtninger er normalt altid irrelevante, men jeg finder alligevel, at der er grund til at betragte begivenhederne i 1854 lidt nærmere. Da fakultetet dengang overlod valget mellem P. C. Kierkegaard og Bornemann til premier- og kultusminister A. S. Ørsted, mener jeg, at der i realiteten var tale om en taktisk manøvre fra fakultetets side. Ørsteds (og Martensens) interesse i at den spekulative teologi stadig ville være repræsenteret ved fakultetet, sammenholdt med deres nok så kendte modvilje til P. C. Kierkegaard, kan ikke have efterladt nogen tvivl hos fakultetsmedlemmerne om valgets udfald. Ved at vælge denne manøvre opnåede de delvis frisag i en senere studenteranklage for nepotisme.

Sådan gik det til, at Bornemann blev sat til at føre arven fra Martensen videre, men det skete på et tidspunkt, hvor en stadig mindre kreds anså den spekulative teologi for at være i stand til at tilfredsstille de krav, tiden stillede til teologien.

Opgøret med Bornemann var også et opgør med en teologisk retning, og miseren bestod i, at Bornemann – uden at være udrustet dertil – blev sat til at forsvare et standpunkt, der af flertallet blev anset for uholdbart. Derfor bliver der noget uretfærdigt og tragisk over Bornemanns skæbne.

1973 En oversigt

Ved *Carl Trock*

I kirkehistorien er det vel altid teologernes optagethed af deres arbejde, som stjæler billedet, tillige med deres sam- eller modspil med magthaverne, om de mange i og udenfor kirken er der ikke så meget at berette.

For samtiden er det let at følge teologerne, mængden af ord og folkekirkens rigdom i synspunkter vanskeliggør så overskuelighed. Nemmere er det at følge afgørelserne hos magthaverne, de udøvende som de lovgivende, men motiver og egentlige bevæggrunde kan tolkes forskelligt. Folkets holdning er vanskelig at skildre, allerede sproglige barrierer giver sociologerne problemer og endnu større bliver usikkerheden når tidens mange løse opinionsundersøgelser skal vurderes.

På flere måder markerede samfundet sin holdning som neutralitet, uden at nogen talte om at ændre forholdet til folkekirken. Det kom frem, da folkeskolens formål skulle nyformuleres og kristendomsundervisningens præg skulle bestemmes, og da socialminister Eva Gredal atter bebudede et nyt – stadig ikke udfærdiget – cirkulære om, at der ikke må finde påvirkning sted i daginstitutionerne. Det kan for kirkefolk, vant til andre forhold, se ud som anti-kirkelighed[1].

Ved henvisninger bruges følgende forkortelser: BeT Berlingske Tidende; DMbl Dansk Missionsblad; Ft Folketingstidende, dato angives evt. foran; Hskbl Høj-skolebladet; IMT Indre Missions Tidende; Jy-Po Jyllands Posten; KD Kristeligt Dagblad; KiInf Kirkelig Information; KordBl Kordegnenes Blad, MrBl Menighedsrådernes Blad; Pol Politiken; PrfBl Præsteforeningens Blad; Re-f Re-formatio; Relgl Religionslæreren; RoSt Roskilde Stiftsblad; SJT Sjællands Tidende; VeT Vendsyssel Tidende; WA Weekendavisen; AAST Aarhus Stiftstidende. Arstal tilføjes kun, hvor det ikke er 1973. – Arstal alene henviser til tidl. årsoversigter og angiver *udgivelsesåret*.

[1] Ft 4/9 8172, foranlediget af Lennart Larson (V), som måtte fremdrage, at en børnehave i Odense – for at sikre sig aktive pædagoger – udsurgte ansøgerne om deres politiske tilhørsforhold (Jfr. 1973 267 f). En lærer så en annonce fra en ungdomsskole, efter lærere med kristen livsholdning, og skrev, at påtales det ikke, så gøres der forskel, og sagen drejer sig om politisk undertrykkelse, Pol 27/4. – I sin sidste formandsberetning sagde sognepræst Ingvar Jensen: Når tidens neutral-pluralistiske tendens fører til at den ene livsholdning ikke må foretrækkes

Samfundet betragter sig ikke på nogen måde forpligtet overfor kristne normer, sækulariseringen er en omtrent afsluttet proces, den kendsgerning må vi affinde os med, hvis kirkens frihed ikke trues, sagde biskop K. C. Holm[2]. Sådan kunne Indre Mission ikke se på det. Man vidste nok, at flertallet i befolkningen ønskede en god kristendomsundervisning, og – på stadig vagt efter tidernes tegn[3] – måtte Kr. Friis gå i rette med de kristne skolefolk, som havde lagt op til neutralitet, idet de bøjede knæ for tidens modeord, der forheksede så mange, pluralismen[4].

fremfor den anden, så må vi frygte for De samarbejdende Menigheds- og Daginstitutioners fremtid (KD 6/10). Spændinger meldte sig rundt om: Tagensbo Menighedsbørnehave opsagde medarbejdere, der ikke ville påvirke børnene ved at be' sammen med dem, og stillingerne blev blokeret (Pol 17/8 f., KD 8/6); katolikker så sig nødt til helt at lukke en børnehave (Pol 17/8 f., KD 22/9).

[2] Trusler havde dog været nær, da bispernes udtalelse om abortloven blev til et spørgsmål om ytringsfriheden, da kirkeministeren ved menighedsrådsloven ville påtvinge kirken ordninger fra andre administrationsområder og da hun understøttede fjernelsen af faste og ensartede regler for liturgi og gudstjeneste, Re-f 38, Herning Folkeblad 26/2. Jfr. biskop Schiøler DKt 525.

[3] Var det et Tidernes tegn – et udslag af modvilje mod søndagen – eller blot hensyn til international konvention, at den første dag i ugen nu blev gjort til den sidste, IMT 3. – Jfr. de præster, som fandt at forbuddet mod søndagskørsel var et udtryk for foragt for den officielle gudstjeneste, og påtalte at bisper kunne indrette sig efter det, KD 24/11, replik 26/11.

[4] IMT 415 jfr. 1972 226. Tilsvarende Re-f 128. – Først nu mærker vi følgen af religionsfriheden og står midt i et sammenstød mellem ateisme og kristendom, blev der sagt (lektor Tangsig KD 9/8). Forlængst har pluralismen holdt sit indtog i samfundet, den har også sneget sig ind i skolen, skrev rektor K. F. Brondbjerg. Derfor føles Knud Heinesens skolelovsforslag ikke som det brud med den danske skoles historie, som det egentlig er, når det stadfæster pluralismen. Det aspekt er næsten ikke drøftet, i Folketinget kun tangeret, mente Brondbjerg, der ikke tvivlede på at pluralismen blev lovfæstet. Der var lagt op til det på mange måder, ved seksualbetænkningen, Læseplanudvalgets Notat og også ved betænkningen om kristendomsundervisningen, men de unge kom til at lide under den øgede ideologiske forvirring (KD 6/8). – Opdragelse i holdningsmæssig forstand kan ikke blive et fællesanliggende og et folkeskoleanliggende, når »samfundet er blevet pluralistisk«, uden livsnormer forpligtende for alle og anerkendt af alle, et sådant afgørende skred var sket i de sidste årtier, konstaterede pastor Riber Jensen, som opholdt sig ved Læseplanudvalgets vanskeligheder ved at formulere et fælles forpligtende livssyn (DKt 57). Omplaceringen af bestemmelsen vedrørende kristendomsundervisningen er mere end noget redaktionelt, lovforslaget tager et bomærke væk fra folkeskolen, og sætter der, hvor kristendomsundervisningens indhold hidtil har været bestemt, begreber som demokrati, åndsfrighed og tolerance. Forstås de ord som hidtil, som udtryk for højdepunkter i Vesteuropas udvikling, kan det ikke give anledning til indsigelse, men her er jo ikke tale om noget, der er statisk (PrfBI 81).

Næppe meget af det følgende er hentet derfra, hvor størstedelen af befolkningen henter viden om dagens begivenheder. Få af de spørgsmål, som her tager pladsen, fik omtale i de større dagblade eller radio og TV. Det gjorde »sager«, som bisperne og abortloven, røret om Thorsens film, vel også reaktionerne mod menighedsrådsloven, og da også menighedsrådsvalget, »Folkets kirke« fik så nok mere omtale end valgene i alle andre sogne, samt Nør-sagen. Oftest var der tale om servering af »sagen«, baggrundsorientering var sjældnere.

Der er da forskelle. Kirkelige forhold får bedre og mere venlig omtale i provinspressen, mens t. eks. Extrabladet oftest har omtale for at motivere kritik. Jævnlig TV-seere får i de almindelige programmer ikke et ganske forskelligt indtryk[5]; men her er »Kirkeligt Forum«, som afløste Tage Elmholdts virkeligt påskønnede »Kirkeligt Spektrum«, ligesom mange dagblade har deres kirkesider. 2 af de største, Berlingske Tidende og Aarhus Stiftstidende, beskar dem nu væsentligt – måske ud fra det synspunkt, at kirkeligt stof ikke er tjent med særbehandling?

Året bragte ingen ny kirkestatistik, kirkelig som verdslig dagspresse måtte selv finde tallene og gjorde det ivrigt[6], mens kirkefolk kappedes om at kolportere de mest outrerede tal. De skulle bruge dem – generalsekretær Gunnar Hermansen til at få sat skub i kirkelig voksenundervisning (i »adskillige« sogne bliver »30–40 til 50 % af børnene« ikke døbt) – pastor Ulsdal til at understrege hulheden i folkekirken (»i Øst-Danmark kan dåbstallet gå helt ned på 50–60 %«, Re-f 123). Grunden kendte Hermansen, forældrene vil ikke præge deres børn, de skal selv med tiden tage stilling (Kirkefondets årbog 40).

Mange mistænker præsterne for ikke at tro på det, de siger, skrev en journalist (BeT 17/9) – var det en vurdering eller blot en provokation i et interview? Det kan være at præsternes reaktioner lige så godt belyser den almindelige holdning.

Vi må tage den ændrede folkelige holdning til dåben til efterretning. Følgen bliver at dåben, i stedet for at knytte folk og kirke sam-

[5] Lis Torbjørnsen: Det skyldes ikke uvilje i Danmarks Radio, men at »folke- og kulturliv i Danmark idag stort set slet ikke er kristent«, IMT 172.

[6] I 1971 steg antallet af navngivelser i hovedstadsområdet til 19,7 %, og efter et fald i 1970 steg antallet af udmeldelser også. På 2 år steg antallet af udmeldte i Århus fra 7.907 til 13.201 eller fra 3,3 til 5,4 %, af de 25–34 årige var det 8 %; sept. 1972 var der i Odense 5.800 udtrådte (t. eks. KD 6/3, AASt 18/11). Kristeligt Dagblad gentog: Det får konsekvenser, spørgsmålet er om folkekirken udmarves eller om den selv sætter ind for at ændre udviklingen (leder 7/3). – Jfr. 1973 267.

men, deler folket i døbte og ikke-døbte, sagde provst Bertil Wiberg, for at spørge om evangeliet for hele folket stadig kunne knyttes til dåben? En dogmatisk fastholden kan spærre for forkyndelsen af Guds forekommende nåde, udelukke de ikke-døbte. Derfor var det Wiberg meget om at få frem, at dåben er et middel for det evangelium, som folkekirken står og falder med, det gør den ikke med barnedåben (PrfBl 705).

En ung præst måtte høre andres mening om sit dilemma, at det kunne være betænkeligt både at døbe uden videre og at afslå barnedåb (»frater« PrfBl 336, Helge Pahun s.st. 386, 504). Men går det an at døbe i flæng, spurgte pastor Henning Talman, må vi ikke enten ved undervisning vise forældrene, at dåb og oplæring hører sammen, eller gå over til barnevelsignelse (KD 12/9). Blandt få svar lød det fra Biskop Erik Jensen: Det er Gud selv der døber – lad os så være ivrige med at fortælle, hvad der skete i dåben (KD 14/9, PrfBl 337, 386, 436).

Disse teoretiske spørgsmål blev til virkelighed. Det kom frem at en ung præst, opvokset i KFS, Frank Nør, 4 gange i løbet af godt et år havde ment sig nødt til at undlade dåb, da forældrene ikke lovede at oplære børnene kristeligt. Sagen slået stort op kunne dagspressen meddele departementschef Aug. Roesens mening, at »præster i folkekirken må ikke nægte folkekirkemedlemmer at få deres barn døbt«, og kirkeminister Dorte Bennedsens. Hun var ganske uenig, ud fra hendes teologi var dåben en gave, der gives ubetinget. Erik Jensen søgte at vejlede Nør, orienterede ministeriet om sagen og søgte selv vejledning der; han gav Nør og sig selv betænkningstid, og nævnte at resultatet kunne blive en tjenestemandssag[7]. Nør behøvede ikke tid. Kirken skal ikke være et serviceapparat og bilde forældrene den djævelske løgn ind, at dåben i sig selv frelser, skrev han. Det er uansvarligt at døbe, hvis børnene ikke oplæres i den kristne tro; præsteløftet pålagde ham at modarbejde en adskillelse af det, Jesus knytter sammen, dåb og oplæring (VeT og KD 12/12).

Et andet træk af udviklingen i hovedstadsområdet blev fremdraget, at stadig færre bliver konfirmeret (WA 19/10: under $\frac{3}{4}$ i 1972 mod 91 % i 1965). Et par præster måtte tænke højt på dem, der gik til

[7] Det kom frem i et interview med pastor Husum (1966 208, 1967 475), der også vidste at den pågældende ikke-navngivne præst ikke kom til at mangle støtte fra kolleger, hvis han kom i vanskeligheder (VeT 25/11). Snart var Nørs navn på forsiden (VeT 7/12), dagen efter forelå Roesens kommentar. 11/12 omtalte KD sagen og Erik Jensens henvendelse i ministeriet.

præst. De keder sig, skrev pastor Aalbæk Jensen, løsningen af præster-nes umulige situation her er enten at afskaffe konfirmationen, og det skete der ikke større skade ved, eller at flytte undervisningen til en senere alder (Jy-Po 19/5). Provst E. Miland havde peget på en anden løsning af den yderst problematiske situation, der ikke lod sig bedre ved mere pædagogisk skoling af præsterne: Skil undervisning og konfirmation ad! Der skal være konfirmation, den er ikke til at afskaffe; undervisning forud skal så ikke være en betingelse derfor, men et tilbud bagefter for dem der har lyst. Man slår sig selv for munden, om man siger at der ikke kommer nogen. Et sådant hæderligt tilbud kan der bygges videre på, med undervisningstilbud til forældre og børn sammen og for voksne (PrfBl 33).

Wiberg, Aalbæk Jensen og Miland var undtagelser, de vandt ikke gehør[8]. Det gjorde Nør. I kampen mod det magiske dåbssyn, der skilte dåb og tro, fik han støtte fra flere præster, og 27 stud. theol.er i Århus erklærede, at de ville handle som han, hvis de blev præster; de var da ikke blot kaldet som tjenestemænd af staten, men også af Gud til at være præster[9].

[8] Miland fik tilslutning fra pastor Kjær Pedersen. Der burde ændres mens konfirmationen – »endnu – er almindelig«; her var tendenser til en folkelig og dermed også folkekirkelig afsporing, så den blev en specialitet for velbærgede børn, mens betingelserne gjorde det budskab, der var rettet til uværdige, umodne og ikke beredte, til en henvendelse til værdige (Hskbl 400, 485). Jfr. Riemann: Før konfirmationen afskaffes, finder vi vel ud af at klare opgaven; iøvrigt er den ikke et sakramente, men en menneskelig ordning (DKt 522, foranlediget af WA 19/10) contra Tage Lunn og Edmund Jensen: Folkekirken har vel stadig plads til dem, der holder sig til kirkens gamle tradition, at konfirmationen er et sakramente (Re-f 25, 36).

[9] Professor Thulstrup for straks ud mod Erik Jensens vranglære om dåben og mod at han og departementschefen faldt over præster, som tog deres arbejde alvorligt KD 13/12; Kronborg Christensen, Hirtshals: Spørgsmålet er om vi skal redde samvittigheden og smides ud eller som i Rusland fungere i en statskirke VeT 14/12; Finn Poulsen KD 17/12; Helge Pahun, som i sine 4 år som præst stadig havde følt at han gik på akkord, skrev at Erik Jensens dåbssyn er en af de største katastrofer i kirkens historie KD 20/12; udfra arbejde i en økumenisk studiegruppe fordrede Talman frihed for præster til at afvise dåb, hvor forudsætningerne efter deres skøn ikke var til stede: »Nu må kirkens ledelse ud af busken og hjælpe præsterne med nogle retningslinier« for, hvornår dåb kan foretages, og der må skabes grundlag og forpligtelse for menighederne og præsterne til i samarbejde med forældrene at varetage ansvaret for alle døbtes oplæring KD 22/12. De 27s erklæring se KD 28/12. – I Hirtshals syntes menigheden delt KD 13/12, Ålborg Stiftstid. 14/12. – Ledere i dagspressen: Amtsavisen 14/12, VeT 20/12 og KD 12/12: Nørs initiativ er for tidligt sålænge kirken end ikke har et undervisnings-tilbud, men netop dette gør hans anliggende så væsentligt.

I. Folkeskole – folkekirke

Undervisningsminister Knud Heinesen fik sit HF-forslag igennem, mens forslaget til ny folkeskolelov uden realitetsforhandling blev udskudt på grund af sparebestræbelser (Folketingsårbog 1972/73 359, 417; jfr. 1973 271).

Hvad kristendomsundervisningen (ved HF religion) angår, drejede forhandlingerne sig mest om fritagelsesbestemmelserne og den tilsyneladende inkonsekvens her mellem de 2 forslag. Det kunne ministeren dog helt fordomsfrit forhandle om (Ft 11/1 2392 og 17/1 2607). Venstre og konservative måtte også udtrykke betænkelighed ved fagets »alvorlige svækkelse« i folkeskolen (Ft 2580, 2585 jfr. 2599).

Flemming Jensen (K) strejfede skolens nye formålsparagraf og måtte erkende, at den var overordentlig vanskelig at affatte, da »det næppe i dagens Danmark er muligt at finde et sæt værdinormer, som alle eller blot det meget store flertal vil acceptere som gældende for dem« (Ft 2578). Venstres principielle opfattelse var, »at religionsundervisningen er kundskabsmeddelende og derfor må gælde alle elever og alle studerende« (Ft 2385). Optaget af hele sagen gik Poul Dam udover SFs linie (1971 204; 1972 note 16): En stor principiel debat burde føre til at det ophørte som selvstændigt fag, uanset hensyn til folkekirken; indtil da burde danske frihedstraditioner fortsat gælde, for der kan ikke undervises objektivt i noget livsanskuelserfag, kun når »området indgår i orientering og andetsteds kan man komme tilnærmelsesvis til det«. Undervisningen her »må nødvendigvis enten være forkyndende eller pjat«. Poul Dam måtte spørge sig, om det havde mening at undervise her i de tidlige børneår? – og svarede: Skal dette land vide noget om, hvad kristendom er, og skal mennesker tage stilling dertil, så er der brug for voksenundervisning. Det er et spørgsmål, »som kirken burde tage op med betydelig større energi i stedet for at overlade det til skolen, som åbenbart ikke magter det« (Ft 2601 ff., 5179).

SF ville ikke være med til, at alene medlemmer af andre trossamfund kunne fritages i HF, da det ikke var overbevist om, at der kunne gives en ikke-forkyndende undervisning (ordføreren Kristine Heltberg 2388, 5178). SF kom da med forslag om at opretholde de hidtil gældende vide fritagelsesmuligheder og om at betegne faget kristendomsundervisning i stedet for religion. Det afviste de andre partier; der var tale om et rent kundskabsfag, undtagen set fra andre trossamfunds side[10]. Også ministeren troede på muligheden for kundskabsmeddelelse her som i andre fag med elementer af forkyndelse (Ft 2392). Det er ikke a.h.t. folkekirken, at faget opretholdes og i HF er religion meget andet end kristendomskundskab (5181). Den tilsyneladende inkonsekvens mellem de 2 forslag gik tilbage til kommissionsbetænkningen (Ft 2607; jfr. 1973 271), men hang både sammen med at faget havde et andet indhold i HF og de forskellige alderstrin (Ft 2392). I folkeskoleforslaget var der givet mulighed for fritagelse ud fra et objektivt kriterium,

[10] Ritt Bjerregaard (S) 5176, Ole Samuelson (RV) 5176; K og V ville først slet ingen undtagelser have (1. beh. 2381, 2385), men omsindede sig, vist især a.h.t. Mosaisk Trossamfunds medlemmer (2. beh. 5177).

parallelt med hele skolelovgivningen, når forældrene afgav erklæring om, at de selv sørgede for børnenes undervisning i faget, sluttede Heinesen[11].

Udenfor Folketinget blev standpunkter gentaget, undertiden konkretiseret. Således ønskede Skole og Samfund at fastholde den formulering af fritagelsesbestemmelserne, som *lovudkastet* havde haft og hvor betænkningen var fulgt (1973 269). Trods al sin interesse for lokal indflydelse fastholdt landsforeningen også, at der måtte mere ensartethed til, når 30 % af børnene nåede at skifte skole[12].

De faglige lærerorganisationer fandt de foreslåede fritagelsesmuligheder katastrofale, faget beholdt da sin uønskede særstilling[13]. Og overfor folketingsudvalget understregede de skarpt, at der måtte skabes sikkerhed for, at kommunerne ikke gav faget en placering, så det på forhånd var dømt til at mislykkes, det var nogle allerede i færd med (Rlgl 39, KD 1/2; jfr. 1973 270).

Indre Missions bestyrelse udtalte at 8 års undervisning måtte lovsikres, det ønskede flertallet af befolkningen (IMT 90; 1973 270), mens Humanistisk Forbund gik til Folketinget for at sige, at kristendommen blev privilegeret, hvis faget opretholdtes som et selvstændigt fag[14].

Faget var truet fra 2 sider, foruden af ateisterne også af folk med grundtvigske frihedstraditioner og med respekt for forælderrettigheder, som benægtede at det kunne betragtes som et kundskabsområde, sådan sagde flere[15]. Grundtvigske skolekredse, Poul Dam inclusive, måtte også udtale sig om sagen i en adresse: Den nye formålsparagraf

[11] Det sidste var en replik til partifællen Knud Nielsen, ordfører ved folkeskoleloven, som kun berørte fritagelsesmulighederne ved en kritik af dette objektive kriterium. Forældrenes erklæring måtte bort, fandt Knud Nielsen, da kontrol var umulig, den var nærmest en »opfordring til ukristelig uærlighed« (Ft 2575).

[12] Det første synspunkt skyldtes, at foreningen tog sin betragtning af fagets karakter alvorligt, konsekvensen af det andet var forslag om obligatorisk undervisning i mindst 5 år indenfor 3.–9. klassetrin, lokalt kunne man vedtage 6 års undervisning i stedet, og også om der skulle undervises i 1. og 2. klasse. I 10. klasse skulle faget være valgfrit (Kr. Jordansen KD 13/2, PrfBl 81).

[13] Alvorligt var det også, at undervisningen i kristendom kunne skilles fra undervisning om fremmede religioner, Relgl. 3, KD 24/1, 26/1; debatten se Relgl 17, 68 og 1974 23.

[14] KD 8/2. – Indirekte kom der vel stillingtagen fra bestyrelsen for de Lærerstudendes Landsråd. For at fremme samfundsforståelse foreslog den, at kristendomsundervisningen på seminarierne skulle afløses af filosofi som obligatorisk fag, for i stedet at blive et liniefag, Relgl 40.

[15] Kr. Jordansen KD 13/2, Bent Schmidt Hansen KD 8/5 contra Holger Kjær KD 16/2; jfr. 1973 note 6 om friskoleforeningen.

viste, at folkeskolen ikke længere kunne bygge på en fælles livsindstilling og en fælles opfattelse af skolens mål og grund. Da objektiv undervisning var noget umuligt, og da de forskellige opfattelser skulle have mulighed for at komme frem, så måtte der gives frit skolevalg. I stedet for autoritært at gøre folkeskolen til statens forlængede arm, så skulle religionsundervisning (og seksualundervisning) være en fri sag både for forældre og lærere[16].

Nu afløste Ritt Bjerregaard Heinesen som undervisningsminister og genfremsatte dennes lovforslag, og også hun kunne forhandle om enkeltheder for at få bred tilslutning (Ft 30/10 770, KD 20/10). Men valget kom og standsede arbejdet[17]. Spørg kandidaterne ud om fritagelsesbestemmelserne, anbefalede flere (KD 21/11), mens Kristeligt Dagblad i sin valgorientering ikke havde synderligt held med at afæske partierne forpligtende svar[18].

Imens fortsatte Læseplansudvalget med sin undervisningsvejledning og forudsatte for hele skoletiden 10 timer afsat til kristendom (1972 225, 1973 268). Så uforsvarlige grundvilkår afholdt først Lærerrådets folk og Religionslærerforeningen fra at følge en opfordring om at være med i arbejdet (Relgl 1972 128, KD 23/1). De endte dog med at aflevere et forslag og følte grund til på det kraftigste at advare udvalget mod at ændre det. Det gav mulighed for den nødvendige fornyelse af undervisningen og havde bredde, her var en vis åbenhed og nytænkning sammen med en binding til den kristendomsform, der er almindelig[19].

Skolens forhold til konfirmandundervisningen? Herom hørtes alene

[16] KD 18/10. Udtalelsen bragtes i pressen, men kommenteredes sjældent. Peter Riemann kaldte »dette nej til den svenske vej« noget af det vigtigste, der var sagt om den danske skole i flere år, uden at omtale følgen for kristendomsundervisningen, DKt 486.

[17] Folketingsudvalget 1972/73 lovede i sin beretning 20/9 at færdiggøre et genfremsat lovforslag »inden udgangen af 1973«, Ft Till. B 2761.

[18] Mest konkret var Ole Samuelson: 5 års undervisning regnet fra 3. skoleår, og mindst 2 ugl. timer. Morten Lange broderede omkring en integrering: Hvis man vil have faget afskaffet, så hold det blot i sit eget hyttefad lidt endnu, (jfr. 1972 note 16). Fremskridtspartiet ville, sagde Glistrup, lade forældrekrædsen ved en skole afgøre, om der skal være undervisning eller ej, og om det skal være kundskab eller forkyndelse, mindretallet er frit stillede, KD 28/11 jfr. senere referat fra valg-pressemøde Pol 29/12.

[19] Religionslærerforeningens formand, Henning Fogde KD 21/9, 8/1 74. Jfr. foreløbigt og endeligt udkast, samt debat derom Relg 70, 100 ff. og nr. 5. – Her skal eksistensteologien presses ned over skolen, indvendtes der (Rørdam Bonnevie KD 31/10), replik fra Thestrup Pedersen KD 23/11.

om præsteforeningens og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer's virke – via kirkeminister og Skole og Samfund – for, at den ikke blev placeret efter skoletiden, og for at skolekommissionerne ikke skulle have den endelige afgørelse, som eneste appelinstans i det spørgsmål (PrfBl 169, 250, MrBl 30, 131; jfr. 1973 271, 274).

II. Folkekirkens egen undervisning

En nok så god placering af kristendomsundervisningen i folkeskolen løste ikke sagen for kirken vidste pastor Riber Jensen, som ikke kunne »frigøre sig for en dårlig samvittighed over, at vi som kirke ikke helt anderledes konsekvent end tilfældet er, har fået taget fat på kirkens undervisningsproblem« (DKt 82). Også provst Jordansen tænkte sådan og overlod overvejelserne til »kirkens minister og andre der arbejder i folkekirkelig sammenhæng« (PrfBl 86).

Vi hører siden om baggrunden for, at biskopperne overfor folketingets kirkeudvalg i februar nævnte en sognemedhjælperordning som en mulighed. Siden forlød der ikke noget virkeligt om deres stilling i den sag, uanset at det udvalg, som de selv havde nedsat herom (1973 272 f.), offentliggjorde sin betænkning den 12. marts.

Udvalget var enigt om, at der »i mange både store og mindre sogne er et påtrængende behov for . . . en sognemedhjælper«, måske kaldet sogne- eller menighedssekretær, og om at der snarest blev skabt lovhjemmel, så man kunne komme igang; 2 arbejdsfelter fremhævedes, undervisning og omsorg, begge dele taget i videste forstand, og derudfra blev uddannelsesforhold, løn- og ansættelsesvilkår skitseret[20].

Betænkningen blev modtaget med anerkendende ord, mest fra de organisationer, der havde været repræsenteret i udvalget[21], men fik dog slet ingen omtale i årsberetningen fra præsteforeningens formand,

[20] Sognemedhjælperen/sekretæren skulle have selvstændige opgaver i et eller flere sogne, i samarbejde med præst(er), »menighedsråd og lægfolk iøvrigt«, da der var vidt forskellige behov rundt om, burde der ikke generelt fastlægges et for stramt arbejdsområde. Man ville ikke forordne en særlig, lang uddannelse, da man regnede med ansættelse af folk med en offentlig anerkendt uddannelse og med et par års erhvervspraksis (lærere, socialrådgivere) eller folk, som kunne skønnes egnede udfra deres uddannelse og virksomhed; man tænkte sig et indledende kirkeligt grundkursus fortsat af en obligatorisk efteruddannelse, mindst 2 uger hvert år. Før et menighedsråd kunne foretage ansættelse, skulle biskoppen godkende vedkommendes kvalifikationer. Aremålsansættelse burde være reglen. Lønnen skulle mindst være på niveau med kordegnenes, evt. højere betinget af uddannelse og hidtidig stilling, KD 13/3, KordBl 42, 100.

[21] Om arbejdet for en bred sammensætning af udvalget, se Johs. W. Jacobsen DKt 130. Med var »menighedsrådsforeningen« (Steen Fibiger, Sv. Ebbe Ja-

Olav Lindegaard (PrfBl 241, 473 ff.). Nedsablet blev den dog heller ikke. Uanset at hele udvalget var af pietistisk oprindelse fandt Riemann forslaget »af interesse . . . et forsøg værd«. Behovet var der, men det store flertal ville vel nærmest være ligeglade med nok så interessante undervisningstilbud. Og kunne en sådan ordning stables på benene ovenfra, spurgte han[22].

Nu var der sogne, hvor man var igang, eller ville det. Nørrelandskirken i Holstebro fik sin sognemedhjælper, af en anslået løn på 45.000 kr. skulle $\frac{1}{3}$ samles ind, $\frac{1}{3}$ udredes af ligningen for bistand ved konfirmandundervisning og vikariater for kordegnen, mens kommunen, som et led i omsorgsarbejdet, lovede at betale resten[23]. I Århus afsatte et menighedsråd 50.000 kr. på budgettet 1974/75 til det formål, så man straks kunne gå i gang når loven kom; den post fik dog ikke lov at blive stående (KD 12/6).

Kirkeministeren syntes interesseret, hun udelukkede da ikke et initiativ på et senere tidspunkt (KordBl 101), men i et ikke offentliggjort svar af 25/10 til Folketingets kirkeudvalg lovede hun intet: Ministeriet overvejede stadig og kunne ikke udtale sig om, hvorvidt og hvornår et lovforslag eventuelt kunne fremsættes (e. KD 8/2 74). Omtrent samtidig bjorde biskop Johs. W. Jacobsen op: Det var meget begrænset, hvad der i den nærmeste fremtid kunne ventes at ske fra officielt kirkeligt hold (9/11, Kirkefondets årbog 68; anbefaling fra Burgdorf KD 27/4).

kobsen), præsteforeningen (Riisgaard), Dansk Diakoniråd (Signe Krogh), Kirkefondet og Dansk Bibelskole (Gunnar Hermansen for begge), kordegneforeningen (formanden H. Voltzmann), Teologi for Lægfolk, Haslev udvidede Højskole og Løgumkloster Højskole. – Menighedsrådsforeningen overvejede sagen, der fik mange anbefalinger på årsmødet (MrBl 130, 160, 159 f.), Diakonirådet var stort set tilfreds, sådan også Filadelfia- og Århus-diakoner (KD 25/3 f., 18/6). Voltzmann fandt, at kordegnene allerede løste mange af de sognemedhjælperne tiltænkte opgaver, men her var nævnt nye og vigtige (KordBl 80). – Glæden over forslaget kom fra KFUM-spejdernes formand Kr. Jensen, som håbede på en lov (KD 28/3 jfr. samme 1973 273), Kirkeligt Centrums formand, Gunner Tjalve »Kirkeligt Centrum« 12, 56 jfr. Gadegård m. fl. KD 16/3 og KD leder 14/3.

[22] DKt 86. – Nedsablingen kom fra pastor J. Em. Hansen: Forslaget er utopisk, overhovedet uden politisk baggrund. Med det kommunale omsorgsarbejde, der er, kan man straks droppe diakonilinen, mere virkelighedsnær er kateketlinien. Her bør der arbejdes – og for at få medhjælpersker, da kvinder nok mindre vil bruge stillingen som springbrædt til præstegerningen, Re-f 93.

[23] KD 23/3; ansættelse af en medarbejder fra ungdomsarbejdet, som skulle

[23] KD 23/3; ansættelse af en medarbejder fra ungdomsarbejdet som skulle gennemgå et studieprogram, udarbejdet af Johs. W. Jacobsen KD 6/6, pfr. 1973 273).

Var det betænkningen – måske tillige uafklaretheden omkring folkeskoleloven – der dæmpede forrige års intense debat om kirkens pædagogiske opgave (1973 271)? – dog ganske overset blev opgaven ikke (KD ledere 3/2, 7/3, 14/3, 13/11, 12/12). Helhjertet støtte kom der fra Kirkefondets repræsentantskabsmøde. Det lagde Gunnar Hermansen op til: Som logisk følge af kirkens dåbspraksis måtte der systematisk opbygges en dåbsundervisning, det blev understreget af meget lave dåbstal i nogle sogne og det dalende antal konfirmander. Han troede ikke på noget politisk initiativ, ministeriet havde ikke reageret på betænkningen. Realistisk måtte man derfor gå frivillighedens vej for i samarbejde mellem alle aktive at genskabe kirkens oldgamle embede med henblik på al undervisning fra søndagsskole til voksenundervisning. Kirkefondet stod overfor forhandlinger med Det danske Bibelselskab og Dansk Bibelskole. Det ville også fortsat yde støtte til de 3 menighedssekretærer, der var, og tillige til ansættelsen af en pædagog som studentermenighedssekretær[24].

Der kom et nyt Aagaard-initiativ, Kirkernes Oplysnings- og Kursusvirksomhed, som blev lovet støtte af Det økumeniske Fællesråd. Det skal tage fat, hvor Kirkelig Voksenundervisning opgav. – Og så varmes der op til Kirkedage 74, til alvorligt at spørge: Tør kirken se situationen i øjnene? Tør menigheden forlade sine bastioner og være kirke i samfundets nye og fremmede miljøer?[25]

Præsteforeningen, der forgæves ventede på ministeriets bistand til en stor undersøgelse af problemerne omkring konfirmandundervisningen (PrfBl 250, 481, 755; 1973 274), fik via bisperne konfirmandlejrene på sin dagsorden. Her syntes større planer på vej, men præsterne var ikke for at afgive en af de bedste kontaktmuligheder i sognet. De frygtede også, at skolen fik et alibi til at sætte sig på de timer, den hidtil havde afgivet til præsterne, hvis lejrene greb om sig[26].

[24] Årbog 40 ff., 65; Hermansens understregning af de allerlaveste dåbstal blev mødt med advarsler, det virkede som en bestandig klagesang fra kirken, andre fandt at tallene var sådan, at det var uærligt at tie om dem (årbog 65 f.). Om Bibelskolens planer se KD 12/10. – Apropos studentermenighedssekretær, så fik Århus ganske uden diskussioner sin studentpræst, ansat ved Møllevangskirken, jfr. 1971 194.

[25] KOK se KD 21/4, 14/5, 28/6 og »Konference-avis«, om KV se 1973 272. – Om Kirkedage se KD 2/5, AAST 6/5 og Økumenisk Nyt, halvvejs dages organ.

[26] Foruden de kirkelige ungdomsforeninger overvejede man i et københavnsk sogn at gøre lejrene til et alternativ til den hidtidige undervisning (PrfBl 482, KD 19/6 og 12/7: Kristent storfamilieliv – alternativ eller supplement?). Præsterne

Så flyttede Præstehøjskolen tilbage til Løgumkloster (Ft 7/2 3543; 1973 note 10) og fik omsider sin anden faste lærer, dr. theol. Søren Nordentoft (1973 275). Det trak ud med at få en ny forstander, åremålsansættelse var på tale, i juni blev så sognepræst Rudolph Arendt konstitueret.

Peter Kemp forsvarede en teologisk disputats, »Theorie de l'engagement«. Banede den nye vej for teologien? Professor N. H. Søb var stærkt i tvivl (KD 5/9), det var andre ikke: Her blev sat lus i skindpelsen på dem, der alene var optaget af at dogmatisere den specielle danske afart af germansk protestantisme; den vil blot overleve som et reservat, hvis den ikke indoptager moderne filosofi, sprogvidenskab og psykoanalyse m. m. (Henrik Stangerup Pol 5/9). Det vidste Kemp også, det teologiske fakultet var Københavns mest reaktionære. Det ville ikke have lærere, der kunne trække studenter til, og levede i sin lukkede verden uden samarbejde med andre fakulteter; i systematik forholdt man sig kun til den teol. tradition, ikke til samtidens tænkning (BeT 9/9, KD 20/10, 2/11).

I Århus må man spørge sig, om det er den nye studieordning som trækker den store del af de nye teologi-studerende til (KD 20/7, 21/10, BeT 2/12). Resultatet af den imponerede ikke N. H. Gadegård, for kandidaterne derfra var ringere udrustede. Den brede basis og viden om teologi, der er brug for i præstegerningen, var veget for specialuddannelse og dybtgående viden på snævrere felter (BeT 17/9).

III. Folketing – folkekirke

I et nyt arbejdsprogram udtalte Socialdemokratiet sig – for første gang – om sit forhold til »Folkekirken – folkets kirke«. Det er en selvfølge, at forbindelsen med staten opretholdes, da det væsentlige flertal af det danske folk fortsat hører til folkekirken. Ønskeligt er det, at folkettinget vedbliver med at være »kirkens øverste lovgivende instans«, det sikrer i størst mulig udstrækning staten mod kirkelig pression og grundfæster tillige folkekirkens frihed og rummelighed.

Mere dagsaktuelt fortsættes: En yderligere decentralisering af den kirkelige administration er nødvendig. Partiet vil virke for yderligere

havde også betydelig skepsis overfor den pædagogiske værdi af en så koncentreret undervisning, lejrerne måtte være undtagelser, og ikke holdes a.h.t. organisationerne, PrfBl 636 jfr. 481 ff. – Om undervisningen i sognet kunne en præst spørge: Hvad gør man, når 90 % af de unge ikke opfylder betingelsen, fortrolighed med kirkens gudstjeneste, og kun er til at formå til at vise sig nogle få gange i kirken, Edm. Jensen Re-f 34.

indflydelse til menighedsrådene, »så hovedansvaret for det kirkelige liv hviler på dem, der bor i det enkelte sogn«, idet de folkevalgte kirkelige råd får »fuldt økonomisk ansvar inden for de rammer, det kommunale fællesskab muliggør«[27].

Mogens Glistrup formulerede det fremstormende Fremskridtspartis principielle stude således: »Religion og moral er den enkelte borgers privatsag. Alle levn fra katolicismen, pietismen og victorianismen oprykkes med røde«. Den sidste sætning blev resolut strøget, da det blev indvendt, at den stred mod den første (KD 5/9, 14/9). Partiet opstillede sit store spareprogram i modsætning til de udgifter, der kom hvis »gammelpartierne fortsatte med at råde som hidtil« og afsatte 50 millioner til folkekirken og angav, at her sparede en lille milliard. Mødt med advarsler på landsmødet mod at pille ved folkekirken svarede Glistrup: Kirkeskatten skal bort, menighederne må i det væsentlige selv betale for deres gudsyndelse som frikirkerne gør det (WA 17/8, BeT 19/8, program af 5/11).

Valget 4/12 gjorde Fremskridtspartiet til landets næststørste parti. Vælgernes lyst til fornyelse førte også Kristeligt Folkeparti – hvor harmonien var genoprettet efter nye stridigheder[28] – og Retsforbun-

[27] Hovedbestyrelsen havde imødekommet et forslag om ændring i det første afsnit fra en konference af socialdemokratiske menighedsrådsmedlemmer. Herfra kom endnu et ønske om ændring: provstiuvalgenes bemyndigelse »overføres til et af menighedsrådene i en kommune nedsat budgetudvalg«, noget tilsvarende blev foreslået fra Randers, mens en københavner-kreds foreslog tilføjelsen: »Kirkebyggeriet begrænses. Kirker indrettes således at de kan benyttes til andet end kirkelige formål«. Hovedbestyrelsen gik imod ændringsforslagene (nr. 196–198), de første hørte ikke til mellem principper, det sidste synspunkt var dækket ind i en ny lov (»Kongres 73« 43). Programmet vedtoges uden afstemning om disse 3 – som om 317 helt andet – ændringsforslag. Pol 20/9.

[28] Jfr. 1973 297. – Et ekstraordinært delegeretmøde nedstemte Jacob Christensens forslag om økonomisk demokrati som »alt for socialistisk«, hvorefter principprogrammet vedtoges mod hans stemme. Et forretningsudvalgsmøde 13/1 vedtog, at partiet efter et valg ikke kunne støtte en socialistisk regering, hvis der kom fri abort, men nok »give grønt lys« for en anden regering; JC fandt, at KF da placerede sig som et rent borgerligt parti, og politisk bar man sig uklogt ad (KD 21/3). Tillige engagerede han sig stærkt i lokale stridigheder og fordrede eksklusion af folk, der havde draget en folketingskandidats troværdighed i tvivl, bl. a. fordi vedkommende ikke indledte sine møder med bøn (KD 3/2, 23/2). Han søgte en afklaring og vidste vel, at den måtte til. Det førte 10/3 til, at han og 9 andre af bestyrelsen gik, blandt dem partiets ophavsmænd præsterne Niels E. Rosendal og Vilslev Petersen. De tog ca. 230 med sig, som heller ikke kunne være med til at sætte lighedstegn mellem en kristen og konservativ livsopfattelse og erkendte, at de var i mindretal (KD 12/3 f., 2/4, 5/4). Den katolske overlærer Jens Møller

det ind i Folketinget. Begge havde en markant kirkepolitik, det første var for en aktiv kirke (1972 note 23), det sidste siger i sit idéprogram fra 1966: »Ingen trosretning kan få særlig statsanerkendelse eller statsstøtte«. I »Retsforbundet trækker linierne op« blev det til, at »kirkeministeriet nedlægges, så snart der er sket en adskillelse af stat og kirke«.

Valget betød også, at halvdelen af Folketingets kirkeudvalg blev udskiftet[29], ifølge parti-aftaler gik formandsposten til KF (Pol 7/1 74,) som satte pastor Bent Honoré på posten. Vejrede end nogen røre om kirkepolitikken (AASt 25/11, 16/2, 27/1 74), så beroligede den nye kirkeminister. Kr. Damsgaard tænkte ikke på større eller mere radikale ændringer og mindede om, at han havde været med til at moderere sin forgængers lovforslag (KD 22/12).

Året var indledt med stormen mod den nye menighedsrådslov

blev formand, skoledirektør Chr. Christensen næstformand; begge hævdede at KF stadig var et midterparti, og at striden var kommet fordi JC ville bestemme og lå på yderste venstre fløj (KD 17/3, 21/3, 24/4, 4/5; Herning Folkeblad 17/3; idé-politik april). Landsmødet i maj forløb i harmoni, Jens Møller luftede dog tanker om et eget dagblad, fordi selv Kristeligt Dagblad kun omtalte KF, når der var strid (KD 28/5 ff., idé-politik juni); siden blev et arbejdsprogram vedtaget uden disharmonier, det gik blot uden om den økonomiske politik. KD konstaterede, at KF havde indset, at protester alene ikke kunne bære; hvad der var vedtaget var vel fornuftigt og rimeligt, men uden større visioner; på det sociale område ville KF gøre en effektiv indsats, tav dog om betalingen deraf (leder 18/10). Jens Møller svarede: Der findes et kristent syn på økonomisk politik, bestemt af forvalterprincippet. Modsat de gamle partier med deres »ismer« havde KF en nytænkning om et samfund hvor mennesker trives og ikke gøres til et middel, men til målet (KD 20/10). – Ikke meget tydede på, at partiet kom i Folketinget ved et valg (kun i okt. nåedes over spærregrensen med 2,2 %, måske fordi røret om Thorsens film da var på sit højeste, BeT 1/7, 7/10). Og så fik KF ved valget 4 % af stemmerne. Utvivlsomt lukkede det på utilfredsheden med de gamle partier, som gav andre nye partier langt mere. Også Jens Møllers fremtræden gjorde sit; han fremhævede nye mærkesager, uden ganske at glemme de hidtidige, talte for samfundets stedbørn, de »små selvstændige«, og huskede også dyrevennerne; KF ville støtte en regering »hen over midten« (KD leder 11/12, BeT 16/12). Vist alle steder, selv i større byområder, fik partiet over 2 %, i visse egne op mod en halv snes % (jfr. 1972 note 22). KF kom til at tale med om regeringsdannelsen, det pegede først på en regering på bredt grundlag – dog ikke ledet af Anker Jørgensen – derefter på VKR og sidst på Venstre alene (KD 7/12, 14/12). – Om Jacob Christensen og Centrumsdemokraterne, se KD 15/10, 13/11.

[29] Fra det gamle udvalg søgte Damsgaard (V) og Falk Hansen (S) ikke genvalg, mens Samuelson (R) faldt, genvalgt og i udvalget kom de kirkepolitiske ordførere Burgdorf (K) og Morten Lange (SF), og S indvalgte bl. a. Orla Møller og genvalgte Johan Nielsen, Retsforbundet var ikke med, Ft 18/12 63 jfr. 91.

(1973 286 f.). Hvem rejste den? »Det store flertal«, »folkeopinionen« (Knud Frederiksen MrBl 129, 153), »den offentlige mening« (Kaj V. Andersen BeT 29/7), »det bredest mulige udsnit af den danske folkekirke« (Sevelsted KD 13/3), »Folkets røst« eller »menighedsrådene«? (Rieman DKt 158, 164, 167) – eller var det »det ret snævre kirkefolk« (Morten Lange Ft 5451), eller »magtglade præster«? (Gadegård KD 25/6). Det var i hvert fald bisperne, menighedsrådenes, præsternes og kirkefunktionærernes forening, der overbragte protesterne, der gjaldt præsternes og kirkefunktionærernes nye status i menighedsrådene.

Den uventede stærke reaktion på så lille en sag (Ft 5443, 5449, 5451) fik partierne til at afstå fra »kirkekrig«. Et efter et veg de, først K og V, derpå R og så ministerens eget parti, de 2 sidste nok med beklagelse af, »at folkekirken bliver den sidste skanse i landet med fødte medlemmer« (Samuelsen KD 8/3). Det vil næppe fremme demokratiet at lave demokratiske regler for nogle, der syntes det er en forbrydelse, konkluderede Morten Lange, der sidst gav sig (Ft 5451), og han fik Dorte Bennedsens samtykke deri (Ft 5452). Enigt vedtoges så lovforslaget, uden de omstridte ændringer[30].

Også modstanderne var ude i demokratiets navn og selv besindige folk kunne bruge stærke ord:

Det er statskirkediktatur, i demokratiets navn, skrev domprovst H. J. Falk (KD 18/1 og Riemann DKt 158). Her var tegn på, at afkristningen skal fremmes ved at demokratiet snigløbes (Sevelsted 13/3). Det gode samarbejde i rådene blev truet (Sejr Fink KD 6/3), og der sad præsterne som et bolværk mod folk, som kunne lade sig indvælge for at modarbejde folkekirken; det her mindede om sovjetisk kirkepolitik (Fr. Gaarn-Larsen KD 12/3, Glenthøj KD 28/2 og Ulsdal om det Koch'ske kirkefyrste-embede Re-f 121).

Som følge af drøftelser på januar-bispemødet opsøgte 3 bisper kirkeudvalget, Dons Christensen var talsmand i den sag, der ikke havde været forelagt dem: Her blev brudt med dansk demokratisk tradition om, at kirkelove ikke presses ned ovenfra, men kommer efter ønsket hos »kirkefolket«. Andre brud med demokratiet var, at menighedsrådenes ret til selv at vælge formænd blev beskåret, og at præsterne blev frataget medlemskab af rådene. Også kirkefunktionærerne blev frataget en demokratisk ret, brugt til stor gavn for kirken, mens vælgerne blev umyndiggjorte (DKt 89, 101). Menighedsrådenes og præsternes forening ville også værne

[30] Folketingsårbog 72/73 245. Enigheden kaldte Damsgaard og Burgdorf for lykkelig (KD 27/1, 28/9), den var Samuelsen også glad for, uden at være betaget af det den omfattede (Ft 5449). Bred politisk enighed i en sådan sag er et gode, sagde Falk Hansen (S), men det må aldrig blive det primære, for så kvæles debatten og forslag standses i korridorerne, uden at komme offentligt frem (Ft 5444).

demokratiet og undgå en »ulykkelig kløft mellem menighedsråd og præst« (MrBl 51, 54, PrfBl 156), tilsvarende kirkefunktionærerne (KordBl 45, 80 jfr. KD 16/3).

Det politiske omslag kan følges i KD: Damsgaard (V) var da for, at præster ikke kunne vælges til formænd/næstformænd, det var jo hele 670 (KD 27/1), da Burgdorf var ved at vige (KD 16/2, 13/3), udtalte Damsgaard at han »havde hele tiden været af den opfattelse, at det var forkert at lave noget om, der fungerede godt« (KD 9/3). R og S faldt fra og lod ministeren høre for at være – 10 år – for tidligt ude og for ikke at have holdt sig til, hvad forhåndsdrøftelser havde vist der kunne nås enighed om (KD 8/3, 2/4 jfr. Ft 5446, 5450). Sidst kapitulerede Morten Lange – »bedøvende ligeglad«, Information 2/4 – overfor »det ret snævre kirkefolk – og det er jo i realiteten dem, der i hovedsagen står bag menighedsrådene« (Ft 3/4 5452). Ministeren stod længe uanfægtet af røre og argumenter (KD 16/2, 23/3). Men 2. behandling viste det fuldstændige omslag, og Morten Lange skosedede: Betød den almindelige støtte ved 1. behandling, at ingen vidste hvad forslaget indebar? (Ft 5450; 1973 note 29). Resultatet svarede stort set til situationen idag, erkendte Dorte Bennedsen, som håbede at den rejste debat ville give resultater i en ikke altfor fjern fremtid (Ft 5452).

Bispernes fællesopræden her vakte ikke de grundtvigskes mishag (DKt 38), deres ærinde var de vist stort set indforstået med, men dr. theol. Jakob H. Grøn-bæk undrede sig over de grundtvigske bispers nyorientering (KD 26/2, 12/3). Efter 1922 måtte de folkevalgte bisper i højere grad være det lokale kirkelige styres talsmænd overfor centraladministrationen, svarede Dons Christensen; det var ikke blot deres ret, men også pligt at være »politiske« ved at gå til Folketinget og tale højt, når der fremkom et skadeligt forslag – ikke for at kæmpe for magt, men for frihed (KD 26/2).

Den sag var ved at rokke forholdet mellem stat og kirke sagde biskop Holm (jfr. note 2). Forslaget skyldtes »uvidenhed og mangel på føling med kirkens indre liv«, mente biskop Th. V. Kragh (Sydjylland 14/4). Her var teologi i det, andet og mere end om præsten som borger blandt borgere skulle være æreløs eller have demokratiets adelsret, stemmeretten, skrev domprovst Falk (jfr. biskop Kvist RoSt 3) og fortsatte: Adelsretten tilkom præsten, fordi han var valgt anderledes end andre tjenestemænd, til både at være tjener i »Jesu Kristi ordinans«, d.v.s. præst og i »Kongens (= folkets) ordinans« d.v.s. medlem af menighedsrådet (KD 18/1 jfr. Dons Christensen DKt 89).

Der var da modgående røster, de var få og kom ofte sent, bl. a. biskop Høirup. Samarbejdet skulle nok fortsætte, præsterne blev befriet for mistanke om at favorisere bestemte partier i rådene, skrev han og fandt forslaget i god overensstemmelse med Luthers klare sondring mellem lære-embede og styre-embede[31].

[31] KD 8/2. Til mindretallet i menighedsrådsforeningen (MrBl 51) hørte

Slaget afgjort måtte dr. theol. Pontoppidan Thyssen gratulere præsterne med resultatet og påtale debattens form, navnlig måtte han beklage, at de grundtvigske havde brudt med deres hidtidige kirkepolitik, at menighedernes rettigheder skulle styrkes; her var »kirkefolket« ført frem imod Folketinget for at bevare præsternes rettigheder. Var det indledningen til en ny linie, væk fra at folkekirkens forhold skulle ordnes på normal vis af Folketinget, fordi den også er »en borgerlig indretning«, der vedkom folket som helhed? Reaktionen her kunne føre til, at politikerne blev mere tilbageholdende med kirkelovgivning, så der enten intet sker, eller at de lader kirkefolket om at tage initiativ og bestemme. Det førte da i retning af en egentlig kirkeforfatning, og dét fremmet af »grundtvigske« ordførere! (KD 12/4) Svar udeblev (dog DKt 166).

Kirkeministeren, der var »holdt op med at spå om, hvad der kan gennemføres i folkekirken« (radioen 12/4), havde også spørgsmål, men til politikerne. Resultatet skyldtes, at ordførerne var løbet fra deres standpunkt, og at tilhængerne ikke sagde til i tide. Men da folkekirken måtte ændres i takt med udviklingen, så måtte politikerne gøre op, om Folketinget skulle rette sig efter det engagerede kirkefolk, da var det overflødigt, eller lovgive for den borgerlige indretning? I sidste tilfælde kom det gang på gang til at gå imod det såkaldte kirkefolk, som det da også havde gjort med næsten al betydelig kirkelig lovgivning (Flensborg Avis 6/6, KD 1/6 og 14/2 74). Heller ikke hun fik svar.

Præsteforeningen måtte også tænke efter. Den var ikke gået foran i modstanden, men måtte reagere mod beskyldningerne for magtbrynde, præsterne fortjente ikke utak for deres arbejde i menighedsrådene. »Det er nok også forklaringen på den reaktion« der kom (PrfBl 484).

Ændringerne ved rådighedsbeløbet (1973 286) var så vedtaget i samdrægtighed, omend Venstre understregede, at det her var foran alle andre og ville give menighedsrådene fuld frihed[32].

Knud Frederiksen, han sagde det (KD 3/3) og måtte værge for sig (KD 17/3, 22/3), men bestyrelsen bevidnede hans loyalitet (KD 3/4, MrBl 104, 128). Andre tilhængere se AAST 20/5, DKt 289 (Otto Paludan), 131, 266, AAST 28/7 (Sandbæk), FDF-lederen nr. 6 og Information = Sieg i leder 4/4: Bisperne har cementeret opfattelsen af folkekirken som en præstekirke.

[32] Fuld frihed og intet cirkulære, sagde Kaj V. Andersen (Ft 5449; om Venstres strandede lovforslag se Folketingsårbog 72/73 444, KD 9/2, 13/2; jfr. 1973 286 og note 29). Ministeren afviste, vi havde jo ikke en frikirke (Ft 5453), og

Kirkeligt Samfund havde noget at sige herom, andre problemer var jo taget op fra anden side, sagde formanden Birkedal Nielsen. Det var forkert at ændre rådernes status principielt ved at give dem religiøse funktioner; man risikerede en fortsat økonomisk selvstændiggørelse, som ville medvirke til at isolere kirken fra folket. I stedet foreslog KS, at overflytte udgifter til gudstjenester og kirkelige handlinger til en egen post på budgetterne, idet beløbet til kirkeblad beroede på sognets størrelse, derefter kunne rådighedsbeløbet »reduceres til en sum, der frit kan anvendes efter menighedsrådets beslutning«. Dette var resultatet af Askovmødet i maj 1972, der fra forskelligt hold var betragtet som indledning til en grundtvigsk indsats i kirkepolitik (1973 note 25). For sent kom man til at påvirke afgørelsen, men KS syntes ikke at kunne gøre sig færdigt før[33].

Hvad var der nået her? »At det såkaldte aktivistiske kirkesyn er blevet legaliseret«, gjorde Knud Frederiksen op[34].

Falk Hansen og Samuelsen ville nok en vis liberalisering, men fortsat have styr på tingene (Ft 5445, 5450). Alle – belært af nødvendigheden? jfr. 1971 183; 1972 note 27 – opholdt sig ved cirkulærets udformning og ministeren lovede at sikre både forudsætningen, formål af bred folkekirkelig art, og en afgrænsning overfor anden lovgivning, Ft 5454. Jfr. cirkulæret af 15/5.

[33] Henvendelsen overbragtes 8/3 af Birkedal Nielsen, Albinus og Ahlmann Olesen. Forud var gået 2 møder mellem bestyrelsen og nogle udvalgte, bl. a. Jørgen Stenbæk (1973 283), resultatet herfra var forelagt KS's lokalkredse, DKt 55, 137, 132, 477. – Et replikskifte havde vist Stenbæks afstand fra de andre: Han ville ikke ved at indskrænke anvendelsesmulighederne, hvad KS tilsigtede, gøre sognets organ til et ekspeditionskontor og give magten til de frivillige kirkelige organisationer. De eneste lokale folkevalgte organer i samfundet måtte have mulighed for at tage opgaver op i forståelse med præsten, bl. a. kirkelig voksenundervisning. Men Albinus kunne ikke sådan kaste kirken ud i konkurrence med organisationerne, så længe der var vilje til at opretholde folkekirken. Rigtige medlemmer af folkekirken kunne så ikke nøjes med gudstjenesten, undervisning i skolen og hos præsten var ikke nok. Han afviste at valgdagen kunne bremse menighedsrådernes iver, folk ville melde sig ud, ikke udskifte menighedsrådet (KD 7/2, 15/2, 21/2, 15/3). Birkedal Niensens standpunkt, se KD 31/1. Albinus orienterede kirkeudvalget og offentligheden om udviklingen og mente først, at 1970-loven ikke brød med princippet om, at menighedsrådene alene havde administrative opgaver, siden fandt han, at da var bruddet begyndt (KD 15/2, Dansk Udsyn 272). Kort før havde Ahlmann Olesen undret sig over de unødvendige principdiskussioner om den sag, så latterligt lille som beløbet var (KD 5/2, Kirkefondets årbog 1972 10).

[34] MrBl 154. Han ivrede fortsat mod 20 %-reglen (MrBl 152, KD 3/3; jfr. 1973 283). I Folketinget virkede Burgdorf for at få den væk, men ministeren fandt stadig ikke tiden inde til det (KD 1/2, Ft 5447, 5453, jfr. 1973 287). KD for, leder 14/6, jfr. Riemann: Fri ligning uden provstiudvalg og byråd, DKt 62.

Nu havde de 3 bisper sagt til Kirkeudvalget, at de gerne/meget gerne så en mere vidtgående revision af menighedsrådsloven, hvor der virkelig var behov for det, og når der var gjort et omhyggeligt forarbejde (uklarhed i formuleringen, se DKt 90, 102). De nævnte da 11 »forslag til ændringer«, deriblandt valg af provster, byrådenes veto, sognemedhjælpere og de små sognes overrepræsentation ved flere valg, men forslagene kom vist på spørgsmål fra udvalget (KD 16/2). Og resten af året forblev der tavshed derom.

Såvidt årets lovhøst. Dorte Bennedsen havde videre planer om nærdemokrati og en liberalisering af brugen af kirkerne (Ft 2/10 37). Med biskop Holm som formand blev der nedsat et lille hurtigtarbejdende udvalg; de gældende bestemmelser overholdtes jo ikke, så måtte det være opgaven fra centralt hold at afstikke enkle grænser, der blev administreret lokalt, sagde hun[35].

Menighedsrådene fik bemyndigelse til at ansætte og afskedige tjenestemænd (cirkulære 1/10), til gengæld mistede de lokale instanser indflydelse på landsbygravernes lønninger, de indplaceres på centralt hold i lønrammesystemet (cirkulære 20/6). Menighedsrådsforeningen syntes at have tilskyndet til det sidste og måtte høre for det (KD 7/11 ff., MrBl 210).

Utålmodigt efterlyste menighedsrådsforeningen nye bestemmelser ved valg af provstiudvalg (MrBl 53, 129; jfr. 1971 185) og de kom omsider (cirkulære 15/11). Herefter skal udvalgene have 4 medlemmer, medmindre provstiets menighedsråd på et fælles møde vedtager andet (3 eller 2). Cirkulæret skabte større åbenhed omkring de valg, men banede nok tillige vejen for, at fredsvalg også her bliver almindelige.

Trontalen bebudede et lovforslag om revision af begravelsesloven og af ligbrændingsloven, så der kommer én lov med fælles retningslinier for begge begravelsesformer[36]. Den gentog det velkendte: »arbejdet med tilpasningen af folkekirkens administrative struktur og den kirkelige inddeling under hensyn til den kommunale inddeling vil blive fortsat« (Ft 2/10 37).

Men præstemangelen er ret så aftagende, konstaterede biskop Høi-

[35] KD 14/2 74 jfr. MrBl 247, Pol 16/11, KD 5/12. Udvalget skal også overveje præsteforeningens ønske om, at alle faste præster benævnes sognepræster (PrfBl 201, 249, 480, 755), se bestemmelserne om sognebåndsløsning efter, for at de evt. kan samles i en egen lov, og overveje frimenighedernes adgang til kirkerne.

[36] Det var forberedt af et udvalg, hvis betænkning, nr. 688, vel var omtalt, men endnu undgik diskussion, dog PrfBl 755.

rup[37]. Det samme mente præsteforeningen, så loven om særuddannelsen kunne måske ophæves før den udløb (PrfBl 249, 480), ja måske også andre love om ikke-teologers adgang til præstegeringen var til at undvære (Lollesgaard PrfBl 729). Spar de bekymringer, svarede professor Diderichsen, er den akutte mangel afhjulpet inden 1980, så vil der være befolkningscentre med så få præster, »at folkekirkens teologiske og organisatoriske grundlag, sognet og sognets præst, er godt på vej til at blive en karikatur« (KD 1/6, jfr. 20/7, 26/7).

Såvel præsternes som menighedsrådenes forening opholdt sig ved det forsvarlige i, at der i alle sogne regelmæssigt skal holdes gudstjeneste (PrfBl 248), i kirker hvor der er flere fungerende end kirkegængere, kan det blive nødvendigt med frivillig, ulønnet betjening, sagde Knud Frederiksen (MrBl 5, 155).

Ved en lovændring lagde præsteforeningen grunden til en ordning, så hvert provsti får sin tillidsmand, der kan samle præsterne. Vi har gjort os klart, sagde Olav Lindegaard, at præsterne får flere og flere områder, hvor de må aftale en fælles holdning (PrfBl 492, 476, 427). Menighedsrådsforeningen fik sin lovændring, så den nu er beføjet til at bistå menighedsråd i forhandlinger med myndigheder og organisationer, hvor det ønskes (MrBl 169).

Det københavnske Vesterbro fik lov at beholde sine embeder (1973 278) og de blev besat. Men problemet vil komme igen, og flere steder, for indbyggertallet i København falder ret stærkt[38]. Et sted blev der uro. Det kom på tale at nedlægge Skt. Pauls sogn og kirke. Anledningen var provstiudvalgets betænkelighed ved udgifterne til en påtænkt større restaurering. Sagen rejst, stod ministeriet fast på, at kvar-

[37] Medd. fra Århus Stift 9. – 1973 modsvarede 72 ledige embeder (dødsfald og afsked) og 12 nyoprettede af 72 teol. kandidater, 18 som loven af 7/3 71 gav og 10 efter 1962-loven (læge, cand. jur. o. a.), samt 4 efter den ældre lov (2 kordegne, lærer, major), 1 lærer der blev valgmenighedspræst og 15 nedlagte embeder. – Til det teol. studium meldte der sig 116 i Århus og 46 i København, mod ca. 180 året før (1973 278 og 1972 note 36). 20 ældre teologi-studerende i Århus fik afslag på en ansøgning om, at deres beståede delprøver måtte betragtes som kvalificerende i særuddannelsen. Den er forbeholdt folk, som ikke har haft eller har lejlighed til at gennemføre et universitetsstudium, svarede ministeriet (PrfBl 819). – Præsteforeningen bestemte sig for selv at undersøge præstemangelen for »ikke ganske at være henvist til religionssociologernes statistik« (PrfBl 480).

[38] Københavns kommune, der i 1950 havde 770.000 indb., har nu ca. 600.000 og tallet vil i 1987 være 435.000, forudsat at Amager udbygges, og det er tvivlsomt. I den indre by regnes der om 15 år med 8.000 mod nu 24.000 indb., i det indre Nørrebro påregnes en nedgang fra 54.000 til 18.000 (Pol 6/10).

teret der kan klare sig med færre kirker[39]. Vi må se i øjnene, at nedlæggelse af City-kirker kan komme på tale, bemærkede Knud Frederiksen siden (MrBl 133).

Også kirkeministeriet skal spare, mulighederne er såre små, og igen gik det ud over statstilskuddet til kirkebyggeriet, der gik ned fra 0,5 til 0,3 million (Finanslovsforslag 1974/75, jfr. 1973 276). – 5 nye kirker blev indviet, Korsvejskirken på Amager, Vestkirken i Ballerup[40], Hans Egede kirke, Ålborg, Billund kirke og Christianskirken i Sønderborg (sidste etape); Albertslund og Kokedal i hovedstadsområdet, samt Gellerup ved Århus, fik midlertidige kirker eller kirkesale.

»Sommerpræste«-ordningen kom videre, da ministeriet til det »eksperiment« mente at kunne dække $\frac{1}{5}$ af udgifterne, og 7 teologer kom ud i sommerlandet (KD 23/2, 7/6, 11/8; jfr. 1973 279).

Spareplanerne fører til en betragtelig udskydelse af den borgerlige personregistrering, der var da grund til straks at rationalisere den gældende registrering, fandt præsteforeningen. Menighedsrådsforeningen var inde på det samme, den måtte dog også udtale »meget alvorlige betænkeligheder« overfor betænkningen (PrfBl 251, 484, MrBl 135, 170; 1973 279). Den fordrede et positivt modstykke og det udarbejdede kordegneforeningen, for den kirkelige registrering burde bibeholdes, men rationaliseres[41].

Planerne om nedlæggelse af kordegnestillinger i København (1973 277 f.) blev stillet i bero, men overvejelserne om indførelse af en

[39] Restaureringsplanerne fik udvalget til at spørge ministeriet, om Skt. Pauls kirke tænktes opretholdt. Det kaldte menighedsrådet frem, skulle de 9 millioner der brugtes på Marmorkirkens kuppel gå ud over Skt. Pauls? Provstiuvalget fandt at der måtte ske nedlæggelse, mens biskoppen trådte varsomt. Ved en fælles forhandling kunne de omliggende sognes menighedsråd enes om at fordele sognets indbyggere mellem sig, men kirken vidste de ikke, hvad de skulle stille op med, BeT 4/3, KD 14/3 ff., 28/7. Jfr. 1973 note 13.

[40] Her skal klokkespil gå i stedet for klokkeringning, a.h.t. naboerne, KD 2/7; protester mod klokkeringning i Skovlunde se KD 26/1, 13/3, 21/3. I Ålborg benyttede Erik Jensen ministeriets bemyndigelse til bisperne til at henstille, at klokkeringning udskydes fra kl. 7 til kl. 8 om morgenen og at den »måske forkortes lidt« KD 5/7.

[41] Ellers kom der dobbelt-arbejde, nu var der den billigste og bedste registrering. Præsterne burde så fritages for det arbejde og frigøres til primært kirkeligt arbejde; en meget nødvendig rationalisering kunne ske ved, at den egl. registrering samledes i et centralt kontor for hvert provsti, uden at service på sogneplan bortfaldt ganske; herved kunne også mange kordegne frigøres og blive sogne-medhjælpere, »Betænkning om rationalisering af Personregistreringen«, afgivet i febr., KordBl 78, 97.

borgerlig registrering fik kirkeministeriet til gentagne at understrege, at ledige tjenestemandstillinger ikke genbesættes, der kan kun ske konstitution (KordBl 45, 91, 198).

Så kom der omsider nye bestemmelser vedrørende udtrædelse af folkekirken, folk der vil ud skal ikke længere henvende sig 2 steder, præsten skal underrette kommunen (cirkulære 15/5, jfr. 1971 178). Der syntes dog stadig at være problemer om for let optagelse i folkekirken af fremmedarbejdere[42].

Så godt som alle steder ser det ud til, at kirkeskatten 1974/75 vil gå ned (Jy-Po 16/10, MrBl 273), tillige betød det en vis udjævning mellem de forskellige kommuner (fra 0,3 % til 1,4 %; 1973 note 14).

Vi må se i øjnene, at kritikken af statens støtte til folkekirken vokser, og at udgifter vil blive overført fra staten til den kirkelige ligning, mente Knud Frederiksen, som fandt det både rimeligt og retfærdigt (MrBl 152). Men sådant rejste ikke debat (KD leder 14/6).

Der var forventninger til årets menighedsrådsvalg efter røret i årets første måneder (Kaj V. Andersen BeT 29/7), og ifølge loven var valg-dagen fælles landet over. Fra flere hold søgte man at stimulere interessen, TV og radio nok vel sent (MrBl 219, 267, KD 1/12, Ft 31/10 863). Et sikkert resultat var, at der kom større åbenhed omkring danselsen af de nye menighedsråd[43].

Dorte Bennedsen havde det ønske, at aftalevalg blev undtagelsen (MrBl 248). FDF gik stærkt ind for »regulære valghandlinger« (lederen nr. 6–8), mens Per Salomonsen gav KFUM og K det råd: Tag magten i kirken! Lav valg og vis hvad I ønsker folkekirken skal bruges til (Lederbladet 83).

Sådan bandt landsforeningen sig ikke, men den ansatte en pressesekretær for at få større publicity om begivenheden (MrBl 133, 156, KD 31/10, Jy-Po 4/11). Han ventede sig meget, udsurgte de store ungdomsorganisationer om deres stilling og sporede stor interesse (MrBl 233). Landsforeningen kontaktede de politiske partier (MrBl 156, 195), selv var Knud Frederiksen for politiske lister, det ville være

[42] Jfr. finansminister Henry Grünbaums svar til K. Heltberg (SF): Er der fejl, skal de rettes, Ft 30/5 7296. Nu mente Johan Nielsen (S), at folkekirken blev diskrimineret, alle måtte betale til Det kgl. Teater, men den kunne man blive fri for at betale til. (JN fandt det så rigtigt, at et demokratisk samfund støttede alle trossamfund.) Det er tværtimod ligestilling, at enhver støtter det samfund, han vil, svarede Grünbaum, skulle han personligt drage konsekvensen deraf, så blev »der slet ikke fra staten ydet noget beløb til det, vi nu kalder for folkekirken«. Det var også ligestilling.

[43] Ulsdal: Denne gang var alle enige om at gå imod det, der var »normalt for få år siden«, at valget selvfølgelig kun gælder de positivt interesserede i kirken, Re-f 122, Kr. Friis tilsvarende IMT 415.

et gode og gav ingen grund til frygt (KD 5/11). Han ville udrydde den opfattelse, at det var noget for specialister, og påpegede, at der stod mange penge på spil, meget snart ialt 800 millioner. Når der tillige bliver færre om at betale, vil medlemskontingentet stige ganske betydeligt (KD 3/3, 5/11, MrBl 152).

Resultatet blev valg i ca. 360 sogne, mod 323 i 1969[44]. Om stemmeprocenter er det vanskeligt at skønne. Det var tamt, skrev Politiken, med stemmeprocenter som hos LO og studenterne (21/11 contra MrBl 267). Følgen var vist, at socialdemokraterne, Indre Mission og de grundtvigske tabte til folke/fælleskirkelige lister og ungdomslisters (KD 22/11 f.).

Et sted blev valget »godt stof«, Helligkors sogn i København. Her førtes valgkamp, med plakater og løbesedler for at dreje kirken tilbage til folket. Stemmeprocenten blev 18, over dobbelt så meget som vanligt i bysogne (KD 22/11, Pol 21/11 kun 10 %). De gamle beholdt lige flertallet overfor listen fra »Folkets kirke«, som bl. a talte forfatterne Ebbe Kløvedal Reich og Suzanne Brøgger.

Kort før valget havde Knud Frederiksen bemærket: Menighedsrådene skal have samme status som byrådene, og deres landsforening samme status som Kommunernes Landsforening, for folkekirken hviler på de råd, og dens dage er talte, hvis interessen for dem svigter (KD 5/11).

Domprovst Jørgen Bøgh høstede den lære af valget: En demokratisk ordning med så ringe interesse virker udemokratisk. Da skatteyderne ikke kan drage rådene til ansvar, kan disse kun få mere indflydelse på et område, ved rådighedsbeløbet. Det er de stærke provstiudvalg, som direkte bør stilles til ansvar. De bør vælges ved politiske valg i forbindelse med kommunevalgene. Her drejer det sig om noget politisk, som vedkommer alle kirkeskatteydere. Man må erkende menighedsrådenes reelle status, at de er tilsynsråd omkring kirken og sognearbejdet, og som sådan fungerer de godt. Det mest demokratiske var at lade kirkegængerne vælge de råd hvert 4. år på kirkeårets sidste søndag. De kan fortsat vælge præster, med de svækkede kirkelige retninger er der ikke meget politik i det (WA 23/11).

IV. Gudstjenesten

Sent og gradvist afslørede det, hvad cirkulæret af 23/11 72 om brugen af liturgikommissionens forslag indebar (jfr. Thodberg PrfBl 138, 230; 1973 288). Blev bagateller gjorde til kastebolde mellem

[44] KD 21/11 ff., MrBl 276. – Kommunerne skal også spare og så med interesse efter, om der blev valg eller om udgifterne til valglisten var spildt: Viser det sig at støvets år har indhentet J. C. Christensens gode tanker, må kirkeministeriet inden næste valg overveje sine krav til kommunerne, leder Danske Kommuner nr. 15.

modstridende interesser, spurgte en præst (Erik Ågård KD 17/3). Biskop Johs. W. Jacobsen svarede, at tiden var gået med divergenser mellem kommissionen (som stod fast på sit), bisperne (som fastholdt nogle ændringer efter at have opgivet andre) og kirkeministeren, som inden autorisationen havde ønsket et par ting udeladt (KD 9/4). – Kommissionen ligger på sottesengen, det videre arbejde er ved at gå i stå, da vi må vente på besked fra bisperne om, hvilke ændringer de ønsker, sagde pastor Per Jensen, som fandt at bag lå det, at et flertal af dem og af kommissionen ikke ville, at der skete noget som helst. Foruden en erfaring om, at der måtte være bedre kontakt mellem bisperne og kommissionen (KD 9/4), var der noget positivt at sige om arbejdet, selv om det gik langsomt, svarede Johs. W. Jacobsen, men det kunne gå i stå, hvis man fortsat skulle vente på et alterbogsforlag (Kirkefondets årbog 52, 67, KD 12/11).

Præster kunne så fortsætte diskussionen om den foreløbige løsning og hvad der måtte komme. Kirken svigter børnene, dens hovedgudstjeneste er en hån mod dem, beregnet for voksne og det de kirkeligt indforståede, skrev pastor Mogens Hansen, der opstillede et reformprogram: Det bør være en tjenestepligt for menighedsråd og præster, at hvert sogn har mindst en månedlig familiegudstjeneste; bisperne bør udsende vejledende forslag og på stiftsplan må der ansættes konsulenter for børne- og ungdomsrådet. Mogens Hansen betvivlede, at kommissionen tog dette op og appellerede til menighedsrådene om at »tage til orde og forlange præsterne til orden, og dermed bevise, at Folkekirken er folkets kirke, og ikke en præstekirke« (KD 22/3, jfr. 12/10, Flensborg Avis 30/5).

»Folkets kirke«: Helligkors kirke i København blev forsøgscenteret fremfor andre[45]. Efter gratis grød og steg til hjemløse juleaften sluttedes der af i kirken med et julespil, prædiken og dans om juletræet. Det førte til et efterspil hos biskoppen, for kirkespillet var aktualiseret, bl. a. med Hartling som repræsentant for det system, der var imod evangeliet. Kirkespil skal være kirkelige, sagde Westergaard Madsen, og her havde været politiske linier, som burde være udeladt. Pastor

[45] Ole Skjerbæk Madsen gik med og udarbejdede en plan for arbejdet: Tidebøns-gudstjenester var første led, som et svar til tidens guru-bevægelser, det næste var »korsdans«, som engagerede en stor del af kirkegængerne til dans i glæde over korset (et eksperiment, ikke beregnet til at tåle gentagelsens slid), sidste led var etablering af kirkepub, et åbent ugentligt samvær, der indledtes og sluttedes i kirken (KD 5/3, 1/8, 18/9, 21/9, 2/10).

Bock fik en næse for udenom menighedsrådet at misbruge kirken og pålæg om at undgå gentagelser[46].

Med cirkulæret af 28/6 kom grundlaget for, at præster er pligtige at bruge kjolen som tjenestedragt, hvis ikke præst og menighed er enige om andet og får biskoppens godkendelse (PrfBl 441; 1973 289).

V. *Indenfor de givne rammer*

I januar fandt bispemødets 7 deltagere (påny jfr. 1971 212) det helt naturligt at udtale sig om abort-loven. De måtte pege på 2 afgørende forhold: 1) intentionen må være at beskytte de svage, d.v.s. kvinder som mod eget ønske kan presses til at søge abort, og de blev svigtet i lovforslaget, 2) lægers og sygeplejerskers samvittighedsfrihed må respekteres. Det var iøvrigt bispernes indtryk, at en lovændring var upåkrævet (KD 11/1, 8/2).

I den forbindelse mødte de angreb fra alle sider og måtte forsvare deres ytringsfrihed. De oplevede at blive forsvaret af Morten Lange: Det, at verdensfjerne folk mobiliserede synoden mod en beskeden lov-revision, rokkede da ikke ved forholdet mellem stat og kirke, der skulle mere end den slags fejltagelser til (KD 13/1).

Røret drejede sig ikke om, hvad de havde sagt, men om deres optræden. De har da lov til at udtale sig som andre borgere, sagde kirkeministeren, men dette kan misforstås som kirkens røst havde talt (KD 13/1, 15/1). Det samme mente Ole Samuelson (R), og ophidselsen i kirkelige kredse ville vokse, sagde han, men de gør det nok ikke igen (KD 12/1, 20/1 jfr. 1973 note 42). Det er folkekirkens død, den er gjort til partikontor for KF, skrev Poul Erik Søe (e. KD 24/1). Lederne i dagspressen var skarpe. Information (Sieg) mente at det rokkede ved folkekirkeordningen, begrundelsen for at den opretholdtes var, at man ville undgå en frikirke, der blandede sig i politik, og selv Berlingske Tidende fandt at her var sket »utidig indblanding i politik – utidig fordi der er modstridende opfattelser blandt kristne, og fordi de ikke har nogen kompetence til at optræde«. Som borgere kunne de tale, men »de må gøre det i politisk forstand privat«.

På kirkeligt hold kunne man da gå mere stille. Men bispernes initiativ er farligt for folkekirken, her trækkes skel i folket, og kirken giver sig i sin sammenhæng, skrev Riemann (DKt 38; jfr. 1973 note 42). Det var en skandale, at de udtalte sig samlet, sagde Sandbæk senere (KD 6/1 74).

De havde ikke udtalt sig som kollegium, endsigte på folkekirkens vegne, og var heller ikke gået noget partis ærinde, sagde biskop Holm (KD 16/1). De havde her ikke sagt til det danske folk at abort er syndigt, men som privatpersoner henvendt sig til folketingsudvalget, svarede Dons Christensen (KD 16/1, 3/2, 26/2). De ville hverken være kirkens røst eller blande sig i politik, sagde Westergaard

[46] Pol 26/12 ff., KD 21/12, 27/12 ff., 3/1 74, ledere DK 28/12, BeT 27/12 og Bøgh: Kan der skelnes mellem kirkeligt og politisk, hvis staten ikke længere regner sig for Guds tjener, WA 4/1 74.

Madsen, som borgere og biskopper havde de talt, for alle synspunkter burde frem, og tilhængerne af fri abort havde talt så højt. Dermed havde de ikke fordømt kvinder, der søgte abort, blot påpeget at det var en nødløsning (BeT 14/1, WA 19/1, KD 11/1). Høirup, som havde været fraværende beklagede dog udtalelsen, for tidspunktet var uheldigt, det egentlige skred var sket i 1970 (KD 8/2).

Selvfølge måtte KF glæde sig, og med det andre politiske modstandere af loven. De værgede også bispernes ytringsfrihed, ja Johan Nielsen talte om at holde op som præst, hvis det blev forbudt bisperne at udtale sig som repræsentanter for det hellige samfund, kirken (KD 13/2; Kaj V. Andersen og Niels Jørgen Nielsen (begge V) KD 13/1, 31/1; KF se KD 15/1; Burgdorf (K) fandt, at bisperne oftere burde lade deres røst høre i kristne og etiske spørgsmål, ikke om døgnets politik, KD 13/1, 13/2). Man kunne da også høre efter, hvad de har sagt, bemærkede sognepræst Paul Honoré (KD 15/1 jfr. leder 11/1).

En iagttagelse tolkede hændelsesforløbet: Bisperne »må have vovet sig ud i det, fordi de stadig møder krav om, at kirken skal lade sin røst lyde, og fordi her synes at være et forholdsvis velegnet tilfælde med forholdsvis ringe risiko. Og så gav de med åbne øjne efter for fristelsen« (chefredaktør Otto Fog-Petersen WA 19/1).

Regeringens abort-lovforslag (1973 note 43) blev vedtaget, med den ændring, at også sygeplejersker kunne fritages for at medvirke. Flertallet var stort, bortset fra SF, som helt var for, stod alle partier delte[47]. Et forsøg på at få loven sendt ud til folkeafstemning strandede, de 60 underskrifter var ikke at få[48].

Folketinget mødte her årets 2. proteststorm, 45.000 underskrifter mod »at venstreorienterede unge . . . skal kunne påtvinge landets befolkning fosterdrabsloven mod dets eget ønske«[49]. Vedtagelsen skete mens ca. 50 præster mødte op i ornat som en tavs demonstration.

Loven gælder ikke for de kristne, den tillod noget, som var i dyb modstrid med Guds lov og kravet om, at vi også skal elske »de børn,

[47] Folketingsårbog 72/73 239. SF gik mod forslaget om fritagelse af sygeplejersker, men kom ikke igennem med sit forslag om obligatorisk rådgivning og undrede sig over en »uforståelig og uigennemtænkt liberal indstilling« (Ft 6571). Venstre stemte enten imod eller undlod at stemme (Ft 6557), de radikale var så godt som alle for eller undlod at stemme (Ft 6770). KF måtte så høre for, at det var skyld i resultatet, de 57.000 stemmer der var spildt på det ved sidste valg, havde medført regeringsskifte og lovforslaget, sagde Adam Møller (K), Ft 6755, Hartling tilsvarende Sjt 15/6.

[48] Socialdemokrater, der havde stemt imod, ville ikke være med. Thestrup (K) lagde hurtigt op til folkeafstemning (Ft 6552), tøvende sluttede Hartling sig til og bemærkede, at det var for at undgå fri abort, at han havde stemt for 1970-loven, der lovfæstede den praksis, der var udviklet, KD 23/5, Sjt 15/6.

[49] Om Else Merete Ross's påtale af Landsbevægelsens usane påstande se Ft 6753. Jfr. idé-politik maj, KD 24/5 ff. KD støttede protesten og kravet om folkeafstemning: I praksis betød loven vel ikke meget, men etisk var der tale om et langt skridt, fra en undtagelseslov til en frihedslovgivning, ledere 25/5, 29/5.

Gud vil skænke os«, det bekendtgjorde 10 præster i en annonce. De føjede dog til, at der ikke findes nogen synd, som der ikke er tilgivelse for[50]. Megen anden vejledning kom ikke[51]. Kristeligt Dagblad gentog den 1. oktober, da loven trådte i kraft: »Først og sidst bør det i dag siges: Denne lov gælder ikke for kristne«. Forud havde bladet forgæves efterlyst »en virkelig gennemtænkning af kirkens holdning til hele præventionsproblemet« (leder 2/8).

Udviklingen fik bl. a. overlæge Henning Hoffmeyer, få år før en bekæmpet fortaler for seksualoplysning, til at spørge: Hvor blev kærligheden af i sex-frigørelsen? Han var betænkelig ved den pris, kvinderne måtte betale for det frie forbrug af sex, der havde afløst fortielse og fornægtelse af seksualiteten (WA 12/10).

Kirkelig velsignelse af papirløse ægteskaber afvist (1973 295) kom straks næste debateme, om kirken kunne vie homofile?

Anerkend os offentligt! lød det fra en homofil stud. theol. (PrfBl 61). Jørgen Thorgaard opfordrede til at foretage sådanne vielser for at få justitsministeriet til at ændre holdning (WA 9/2), og det gjorde Harald Søbye for øjnene af TV-seerne, han var udvalgt blandt flere præster, der havde erklæret sig villige til det (KD 26/2). Sagen kom for i Folketinget, da Else Merete Ross håbede at kirken kunne gå i spidsen for at påvirke den borgerlige lovgivning, nu vidste man dog, at det var meningsløst at tale om synd her. Kirkeministeren svarede, at hun nok skulle lade være at høre bisperne i en sag, der i første omgang var juridisk, og som minister var hun afskåret fra at rejse nogen debat herom. Presset yderligere svarede hun for sig selv: Det er »ikke på nogen måde i strid med min teologiske opfattelse at foretage en sådan velsignelse« (Ft 7/3 4366).

Den kirkelige debat var der allerede. Trods alt må kirken tage ønsket om velsignelse her alvorligt, mente Paul Honoré, det var da ikke umuligt, vielse nu er vitterligt velsignelse af noget, der er blevet en kendsgerning ved parternes egen beslutning; vist havde staten sine love, men kirken var da hverken forlovet eller gift med staten (KD 28/2, PrfBl 121, 513; jfr. Knud Münster KD 25/4, PrfBl 409, 547; Jens Brøndum KD 25/5, bogen »Rapport om homofile« KD 9/8).

Græsholt måtte spørge om de vielser ikke medførte en sprængning af selve den kirkelige vielses begreb, Guds velsignelse af naturligt ægteskabeligt samliv og familieliv; det var bedre at afskaffe en god orden end tømme den for indhold (KD 17/4), Rudolph Arendt tilføjede: De homofile er ikke forholdt budskabet om syndernes forladelse, men det har ikke noget at gøre med anerkendelse af et eller

[50] Kolding-præster KD 15/6 jfr. Ulsdal Re-f 69, 120 og J. Em. Hansen: Den eneste trøst er, at ingen tvinges til at bruge loven, men det må erkendes, at Danmark har forladt det kristne fundament, Re-f 5.

[51] Græsholt måtte vende tilbage til årets vigtigste og sørgeligste begivenhed: Tilfældige love ændrer intet ved menneskers ansvar overfor Gud og overfor hinanden. Men værnet om det ufødte barn drejer sig også om effektive sociale ordninger, og det er der meget ringe vilje til at gennemføre, Stiftbog for Lolland-Falsters Stift 80 f.

andet (WA 16/3, PrfBl 649). – Det er homoseksualitet der skal gøres til noget naturligt, skrev Jørgen Glenthøj, som vendte sig mod den teologi, der vil at kirken skal handle stik imod Jesu ord, det hjælper den ikke ulykkelige mennesker ved (KD 14/4, pro-fide nr. 3, KiInf 82 og Burgdorf KD 2/3).

I sin betænkning gik ægteskabskommissionen imod ægteskaber mellem personer af samme køn af hensyn til udlandet, der kan bestride gyldigheden af ægteskaber, indgået her i landet, måske også skilsmisser (Betænkning nr. 691).

Voksede forståelsen for de homofile? Samfundet har en del at lære, vidste Græsholt, men når man ikke foragter en blind, skal man heller ikke foragte en homofil (KD 17/4).

Bisperne havde henvendt sig til ægteskabskommissionen, for ægteskabet burde ikke diskrimineres økonomisk set (1973 295). Den nåede ikke at tage stilling til de papirløse forhold, men befolkningen havde gjort det, 61 % accepterede de forhold, meddelte Gallup (BeT 29/9). Det gjorde i praksis også dem med vielsesattest, for de demonstrerede ægteskabets fallit, omend man klamrede sig til det i en ubrugelig romantik. »Gennemsnitsalderen for danske ægteskaber er nu syv et halvt år«, skrev Tage Voss (BeT 27/5). Flere gik videre, og »i 1973 blev sagt de hidtil hårdeste ord om ægteskabets og kernefamiliens fallit«, resumerede agtværdige dagblade[52]. Lad så være, at overpræsident Carl Moltke rettede på tallene og oplyste, at det danske gennemsnitsægteskab varede 36 år.

Ved valget spurgte Kristeligt Dagblad partierne, om de gennem lovgivningen ville beskytte familien? Svarene viste, at de er på vej til at tage bestik af udviklingen, forbeholdne kunne de være[53].

[52] BeT 30/12, WA 21/12. Jfr. Hans Lyngby Jepsen (Afskaf ægteskabet BeT 17/9) og Suzanne Brøggers bog »fri os fra kærligheden«. – Kirkelig debat om synet på ægteskabet se PrfBl flere nr. Yderstandpunkter angav Th. Kühl (en guddommelig orden, ikke foranstaltet af mennesker Re-f 70) og Johs. Johansen (jeg kan ikke se, hvor Gud har indstiftet ægteskabet PrfBl 70), jfr. KD ledere 17/8, 1/10.

[53] Konservative og KF kunne ubetinget svare Ja, Venstre og Centrums-Demokraterne ville beskytte familien ved at fjerne fordele for de papirløse ægteskaber, sådan også de radikale, som dog så problemets anden side, at enlige mødres stilling ikke måtte forringes; de tilføjede, at når ligestillingen var gennemført, stod det enhver frit at leve sit liv, som han ville. Just dette var opstillet som et mål i Socialdemokratiets nye program, og vejen var angivet, lovgivningen skulle indrettes, så den neutral tog sigte også på andre samlivsformer end ægteskabet. SF – og partierne til venstre for det – så ingen grund til nogen beskyttelse, forlængst havde partiet ved et lovforslag søgt at bane vej for andre samlivsformer ved siden af den lille kernefamilie, hvis stilling var problematisk i den industrielle bykultur. Kun demagoger taler om beskyttelse her, svarede Glistrup, samfundet

De allerstærkeste ord og den største proteststorm, 143.000 underskrifter blev det til, kom, da der blev lovet statsgaranti til Jens Jørgen Thorsens film, »The Love Affairs of Jesus Christ«. Protesten blev understreget af en Gallup, som viste at $\frac{3}{4}$ af befolkningen var imod (BeT 4/11). Rindalisme gik her vel sammen med indignation over, at befolkningen skulle tvangsindlægges til at støtte pornofabrikanter (Græsholt KD 7/8). Biskop Martensen talte om kulturkamp, han opfordrede for første gang i en sådan sag alle katolikker til at skrive under, mens hans protestantiske kolleger havde den mening – hvad der ikke måtte opfattes som en erklæring eller henvendelse – at samfundet her påtog sig medansvar for en krænkelse af menneskers overbevisning[54].

Kulturminister Niels Matthiasen fralagde sig medansvar og mulighed for at gribe ind, loven, vedtaget i ret stor enighed, lagde ansvaret hvor det burde ligge, hos de sagkyndige, og et rigtigt princip burde ikke ødelægges af en dårlig sag (jfr. Ft 8094). Han værgede sig ved et modangreb på den katolske kirke, der altid havde været reaktionær, fordummende og undertrykkende, og øgede derved hele røret. Der gik politik i sagen, V og K markerede deres afstand fra misbrug af loven, og i Socialdemokratiet gærede det[55]. Stod det til mig, var der ingen

kan ikke gøre noget som helst for kernefamilien (KD 24/11, »Socialdemokraterne former fremtiden«, om SF's forslag om faste samlivsformers anerkendelse, se Folketingsårbog 68/69 603.

[54] KD 12/9, jfr. Dons Christensens spørgsmål: Hvor ligger ansvaret? (KD 5/8). – Det begyndte med underskriftsindsamling i 9 københavnske kirker, ikke for at bekæmpe ytringsfriheden men misbrug af den, snart var alle kirkesamfund med (KD 2/8, 22/8, 24/8, 30/8 f., 19/9 f., 27/9, 11/10, 25/10, 14/11 ff., IMT 551, protestmarch se KD 24/9). Erik Ågård skrev: Nægt at støtte satandyrkelsen (KD 31/8) og LYM opfordrede til en symbolsk skattenægtelse (KD 3/9). Biskop Martensen se KD 29/8, 24/9, ministerens reaktion KD 30/8 ff., Pol 31/8. 22 præster måtte takke Niels Matthiasen, omend han godt kunne have udtrykt sig en kende skarpere mod katolicismens fordummende åndelige meningscensur (KD 22/9, DKt 450, 517; om takkens tilblivelse se Tidehverv og DKt 490 ff.). Martensen afstod fra sagsanlæg for diskrimination fra ministerens og de 22's side, men bisperne Græsholt og Holm måtte tage afstand derfra, de 22's brev var forrykt, katolikker er dog medkristne (KD 31/8, 22/9). Danske ambassader ude blev overvældet af protester og måtte forsynes med redegørelser for sagen (KD 8/9).

[55] KF forfulgte da den sag (KD 1/9, 13/10, 28/11), mens Venstre var chokeret over at have medansvar for så elendig en lov (KD 30/8 f., 28/11). De konservative stillede spørgsmål for at få stats- som kirkeminister til at tage afstand fra Matthiasens udtalelser om den katolske kirke, Anker Jørgensen tilsluttede sig hans modererede erklæring af 31/8 (Ft 4/9 8181), mens Dorte Bennedsen holdt sig til sin egen mening, at der var sådan en spændvidde i den kirke, at dens holdning

penge dertil, sagde Per Hækkerup, der så at den sag kunne føre til en beklagelig modreaktion (KD 6/9). Her sættes pression imod bedømmelse af kunstnerisk kvalitet, skrev pastor Niels Højlund, som måtte vende sig mod dette opgør med den ugudelige venstreorientering«[56].

Inden valget var sagen gået i sig selv, garantitilsagnet faldt bort da Thorsen ikke kunne overholde aftalte produktionsfrister. Kristeligt Dagblad beklagede den udgang, der var jo ikke kommet nogen principiel afklaring[57] – i en sag, der rummede uoverskuelige følger for kristnes forhold til staten (Bent Honoré KD 13/10).

Fra samlingen 1972/73 ventede et regeringsforslag om ophævelse af blasfemiparagraffen, det skulle frem igen. De 143.000 underskrifter blev taget til indtægt for modstand imod det. Det måtte vise sig, om det tavse flertal, der nu havde fået mæle, også ville kæmpe for paragraffen, skrev Kristeligt Dagblad, for selv om samfundet rummer vidt forskellige opfattelser, så har det vist sig nødvendigt at beskytte menneskers følelser[58]. Kirken skal ikke påkalde statens hjælp, den behøver ikke beskyttelse imod blasfemi, fandt Gadegård, men det har samfundet brug for, imod diskrimination (AAsT 9/12).

Forlængst havde folkekirkens yderste højre fløj erkendt, at gennembrudet ikke var kommet, men troligt regnede man med at det kom (Ulsdal 1969 270). Tiden syntes at bekræfte det, glæden over det er dog noget blandet; Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom præges

ikke kunne karakteriseres generelt (Pol 31/8, Ft 10/9 8185). Mit parti har ikke eneansvaret for loven, pointerede Orla Møller, som fandt at filmen var et udtryk for stupiditet (KD 7/9 jfr. Lysholt Hansen og Falk Hansen 7/9, 8/9). Drøftelserne fortsatte på partikongressen, hvor ministeren både mødte kritik og fik tak for sin frisindede holdning (KD 18/9). Da valget kom, opfordrede initiativtagerne til adressen de 143.000 til at rejse sagen i valgkampen (KD 16/11).

[56] KD 28/9; andre lagde luft mellem sig og protestadressen, t. eks. Lindhardt og Sandbæk (e. KD 17/8, 26/9), mens pastor Birgitte Grell vidste, at Jesus naturligvis havde et sex-liv, e. KD 16/11.

[57] Ledere 29/11 og 27/11: Filminstituttets bestyrelse havde blot vist, at den havde mere politisk næse end ministeren. – Bestyrelsen tog iøvrigt skridt til fremtidig at sikre sig et mere alsidigt bedømmelsesgrundlag fra sine konsulenter side, Pol 26/11 ff.

[58] Leder 13/11. – Da lovforslaget ikke var vedtaget (Folketingsårbog 72/73), så gjaldt paragraffen endnu, og justitsminister K. Axel Nielsen svarede på spørgsmål, at den så lidt som diskriminationsbestemmelsen kunne bruges til at stoppe garantien, det var en sag for domstolene bagefter (Ft 16/8 8143, 9/8 8128). Den nye justitsminister, Knud Hjortnæs' plan om genfremsættelse og reaktionerne derpå, se KD 25/10, 30/8, 6/9 (KFUM og K for blasfemilov), 16/11.

og understøttes fra Luthersk Mission, mens Indre Mission her har tabt et slag, der næppe kan vindes mere, skrev Poul Ulsdal (Re-f 125).

KFS melder om stigende aktivitet og er i stand til at lønne 9 medarbejdere. Det dristede sig også til at gå fra Menighedsfakultetet i Århus, der kom igang[59], for at få sit eget »Dansk Bibel-Institut«. Det var nødvendigt at følge »Bibelsens eget Bibelsyn«, at fastholde »Skriftens fulde troværdighed og ufejlbarlighed« og tage »et radikalt opgør og brud med al bibelskepsis og kritik« (Niels Ove Rasmussen KD 26/6, 15/8, 4/10). Menighedsfakultetet måtte beklage splittelsen, og at halvdelen af teologkredsen var gået fra det, men her skulle være plads for både et konservativt og et ortodokst bibelsyn[60].

Indre Mission fik at vide, at KFS af flere grunde mødte foreningen med skepsis, den manglede teologisk profil og åndelig klarhed, den måtte gøre sig fri af sit forhold til KFUM og K og oprette sit eget ungdomsarbejde, og med støtte fra højskolerne kunne venstrefløjen i bestyrelsen sejre (e. KD 8/8).

Nu syntes IM på vej ud af sin krise. Bestyrelsen nedsatte i januar et strukturudvalg, og mens dets arbejde stod på, øvede medlemmerne sig i samtale, vidende om at begge fløje havde begået fejl (Det nye år 62; jfr. 1973 292). Og tilliden hos vennerne syntes bevaret, for så vidt som der kom flere penge ind, måske var appellerne dog stærkere (IMT 383, 768, KD 17/5, 6/11, 3/12).

Det begyndte med en enstemmig tillidserklæring til Kr. Friis. Bestyrelsen var også enig om, at kun formanden kan udtale sig på IM's vegne, vel at mærke om det, som bestyrelsen står sammen om[61]. Samtidig satte man sig et nyt mål, oprettelsen af en bibelskole, »hvis

[59] Menighedsfakultetet købte eget hus, ansatte en fast lærer og samlede ca. 30 studenter, KD 23/1 f., 30/3, KiInf 54, 117.

[60] Fakultetets lærer cand. theol. Kjær Hansen KD 27/7, jfr. 1/10 om fortsat støtte fra KFS-folk.

[61] Denne praksis var almindelig før erklæringen om uenigheden om de kvdl. præster blev udsendt (1972 247). Uden at være nået til enighed herom, så udtalte bestyrelsen samlet: Når det vedtagne forbud tilsidesættes rundt om, så er det rettest »i denne nødsituation at lægge ansvaret . . . over på de lokale samfundsbestyrelser«. Friis pointerede, at dermed er der af bestyrelsen ikke »givet »grønt lys« for kvdl. præster i missionshusene, eller samfundene stillet frit. Klausulen står stadig ved magt« (IMT 90, KD 19/1, 6/2, leder 20/1). Næstformanden bemærkede: Bestyrelsen har ikke fået mundkurv på, men selv taget den på (KD 20/2). Forholdet til det kulturelle var også drøftet, bestyrelsen havde da blik for at der var sand kultur, men også at det var nødvendigt nøje at vogte på de sataniske kræfter, som har stor indflydelse på alle sider i tidens kultur (jfr. udlægningen i KD 23/1).

program ene og alene skal dreje sig om fordybelse i den hellige skrift til personlig omvendelse, helliggørelse og dygtiggørelse i menighed og samfund«. Det vakte undren i IM's højskoleverden, der var jo i forvejen 2 bibelskoler; bestyrelsen svarede, at det gjaldt om at bevare de unge for IM, det lod sig ikke gøre, hvis de år efter år søgte bibelskoler, som blev drevet af andre bevægelser[62].

På årsmødet blev der kaldt til kamp mod de sataniske kræfter i tiden af læge Jørgen D. Grønbæk. Han gjorde især op med Børnemagt og BRIS, men også mange i menigheden måtte høre for optagethed af velfærd og for at ligge under for tidsånden. Han vendte sig bl. a. mod præster, der lyver, mod »Ung verden« og Dansk Missionsblad, der var uhyggeligt vildledende, samt Kristeligt Dagblad, der banede vejen for Ekstrabladet ind i hjemmene. Grønbæk – selv hovedbestyrelsesmedlem af Det nye Højre – drog de konsekvenser: Kristne kan ikke støtte Socialdemokratiet og SF, heller ikke de radikale (pjecen »Åndernes Kamp«).

Friis havde tak, omend det sagte måske ikke passede alle, talen om den nødvendige kamp betød måske ny vækkelse (KD 20/6). Andre i bestyrelsen fandt dog grund til at sige, at dette ikke var IM's røst (jfr. 1967 478), og til at beklage, at den åndelige kamp ikke var skildret i positiv betydning. »Vi skal videre frem«, skrev pastor Ørum Jørgensen, efter lovens torden gjaldt det evangeliets forkyndelse (KD 4/7).

Der rører sig en besindelse i IM, konstaterede fremtrædende folk fra Kirkens Ja og Nej (KD 19/12). Andre, som provst Svend Aage Nielsen så med dyb sorg og ængstelse på rykket mod højre i bibelsyn som i livssyn[63].

Også andre steder kunne man tale bibelsyn. Birkedal Nielsen fandt

[62] KD 5/4, 23/8, Det nye år 109, 117. – Vi klemmes fra 2 sider, beskyldes både for indoktrinering og holdningsløshed, svarede højskolefolk, som fandt at den 3. bibelskole på et snævrere grundlag betød en forstærkning af yderstandpunkter (KD 20/1, 28/2, 5/3, 8/10; jfr. 1973 294). Bestyrelsen ville ikke falde højskolerne i ryggen, og vidste at de stod i en krisesituation og både skulle være åbne og være idéhøjskoler, men hellere end at opgive det sidste, sådan som de grundtvigske højskoler havde gjort det, så den højskolerne gå ned, sagde Verner Andersen (KD 7/12, jfr. Det nye år 62). – IMs højskoler idag ligner til forveksling de grundtvigske i 30'erne, det indtryk havde først Uffe Grosen siden Baunsbak Jensen fået, WA 16/2.

[63] KD 27/6, replik fra Bartholdy: Hvor præster lyver, KD 3/7. – Også en husven som pastor Fromsejer beklagede udviklingen: Indre Missions Tidende nøjedes med at være et opbyggelsesblad for interesserede og udelukkede debat; man indkapslede sig, glemte glæden og fordømte og protesterede i stedet for at

det »på tide, at der også fra grundtvigsk side siges et: hold op med al denne legendsnak. Kender I unge præster ikke til frygten for det gode?« (DKt 337, replikker 362, 392 f., 467).

Nu fyldte Kirkeligt Samfund 75. Vort arbejde har ikke glimrende resultater at fremvise, sagde Birkedal Nielsen[64]. Der må prøves nye veje, arbejdet bør a'jourføres, mente flere bl. a. højskoleforstander Fog Pedersen (DKt 480). Også den tidligere formand, biskop Gudmund Schiøler satte spørgsmålstejn ved arbejdet – men ikke ved opgaverne: Der er nok at gøre for dem, der har pionerånd, for det grundtvigske syn antastes på sine 3 hovedlinier: 1) synet på dåb og nadver, som må fastholdes både overfor højkirkelige opfattelser og skiftende teologiske moder; 2) kirkepolitikken, hvor der sammen med iveren for demokrati i folkekirken spores en vis ligegladhed med mindretallene, 3) forholdet mellem det folkelige og kristelige, hvor der både må være en forbindelse og en adskillelse[65].

Birkedal Nielsen vakte opsigt ved i en prædiken at vende sig mod Glistrup. Han svarede, at det ikke var noget nyt, han havde holdt mange prædikener mod fællesmarkedet (KD 15/3). Andre måtte tale om, hvad de var for, således pastor Erik Bock, Helligkors kirke, der sammen med Ebbe Kløvedal Reich etablerede »Folkets kirke«,

svare konstruktivt. Det var også beklageligt, at Lohses forlag ikke længere så sig i stand til at udgive Georg S. Geils prædikener (fordi der taltes for lidt om Guds vrede, og om fortabelse og omvendelse KD 15/9), men nok Grønbæks foredrag (BeT 6/1 74, tilsvarende KFUM og K KD 28/9).

[64] Der var talt meget i bestyrelsen om et oplysningsarbejde for at fremme »forståelsen af en nødvendig vekselvirkning imellem kendskabet til modersmålets folkelige betydning og arbejdet med den kristne forkyndelse«, men det var strandet, for bestyrelsen så forskelligt på, i hvilken grad den oplysning måtte have brod mod EF. Man havde da samlet kræfterne om driften af Vartov (jfr. Riemann: en kraftig og klar livsytring, DKt 391) og initiativet vedrørende rådighedsbeløbet. Formanden måtte beklage, at nogle af de stærkeste lokalkredse havde måttet give op (DKt 476). KS's basis er »ca. 200« mere eller mindre aktive kredse, en rundspørge gjorde det usikkert om flere andre kredse levede endnu, eller havde tilknytning til KS: DKt 505 f., 518 f., 532, 540 f., 555, 567, 581 og DKt 1974 16, 32, 42; af 15 omtalte kredse var 3 nedlagte, andre uden egl. tilknytning til KS. Ofte hang indsatsen på præsten eller enkelte personer, mange steder meldes om trofaste kredse bag mødevirksomhed, undertiden om velbesøgte møder.

[65] DKt 525 f. Spørgsmålstejnene gjaldt både det uoderne navn, der kunne være en hæmsko, organisationsformen, hvor det måtte overvejes om kredsene fortsat kunne være grundlaget, når mange gamle kredse ophørte, mens det var usikkert om der kom nye til, og virkemåden. Når der var nok at tale om, så skete det vist bedst ved at mødes lidt hyppigt nogle dage på en højskole. – Anden debat om KS se DKt 362, 469, KD 8/9, 1/12 jfr. Heicks kritik 1973 note 26.

for i solidaritet med proletariatet at give kirken tilbage til sit arbejdersogn og de unge. Bock var ikke den eneste undtagelse, også andre unge præster kunne engagere sig i den marxisme, der for dem var en del af evangeliet, omend det ikke altid gik af uden gnidninger[66].

Flere var optaget af kirkens politiske bevidstgørelse. Anna Marie Aagaard hentede i sin disputats, »Helligånden sendt til verden« i den kirkelige tradition støtte for sin tolkning af det nye Testamente: Også udenfor menigheden er Helligånden ligeså nærværende og virksom i kærlighedens, godhedens og barmhjertighedens gerninger[67].

Nu var det Regin Prenter, der følte grund til at tage et opgør. Han var da selvfølgelig ikke uenig i, at sådan tjeneste *skal* øves, men det var frelsesbudskabets væren eller ikke-væren det her drejede sig om. Det var indlægning i NT at gøre frelsen identisk med menneskelige handlinger. Da faldt lutherdommens tale om retfærdiggørelse af tro, og Helligåndens nærvær blev med ét menneskers gode gerninger, mens dæmoni og ondskab blev gjort identisk med kapitalistisk og imperialistisk samfundsorden[68].

VI. Økumenisk arbejde – ydre mission

Nu var Prenters indsigelse ikke bestemt af disputatsen alene, men også af resultater fra Kirkernes Verdensråds missionskonference i Bangkok, hvis tema var »Frelse idag«.

[66] Året før havde Bock begyndt sin indsats ved at indbyde Harald Søbye, den præst som efter hans mening mest havde arbejderklassens tillid, han fik da en påmindelse fra biskoppen om sit ansvar (KD 9/2 f. og 17/2 1972), nu var han i kontakt med slumstormere og Det nye Samfund, KD 13/2, 27/2, 5/3, 9/7, 2/10. – Unge marxistiske præster se KD 19/7, 2/8 og Ester Bock KD 13/12; jfr. 1973 291.

[67] Direkte engageret i den hjemlige debat spurgte A. M. Aagaard, vil de kirkelige organisationer, som er stedet hvor den egl. drøftelse og meningsdannelse foregår, sige Ja til sækulariseringen og bøje sig for statens indirekte magt og uden at blande sig indtage den plads, som passer staten, hjælpe nødstedte uden at spørge sig hvorfor nøden er der? Det er folkekirken ligegyldigt, hvor vi glider hen; den er uden indflydelse på, hvad vi vil med samfundet, kirkernes indflydelse må ske via deres medlemmer. De er endnu ikke fortrolig med den opgave og spørger ikke, hvordan lægfolket udrustes til at leve i det pluralistiske samfund, hvor andre ideologier missionerer, og hvor der må missioneres for synspunkter, KD 15/5, Kirkefondets årbog 22.

[68] PrfBl 1974 89, KD 19/11, 23/11 jfr. KD 5/10, DMBI nr. 8; disputatsforsvaret KD 21/5, AAST 17/5, A. M. Aagaard Dansk Kirkeliv 21. Tilsv. debat Grundtvigsk Konvent KD 13/9 f., »De store ords teologi«, anmeldt af N. H. Søe KD 1/3, Johs. Aagaards »Systemkirken og lægfolkets oprør«, Ravn Olesen KD 17/8 og 1/10.

Anna Marie Aagaard havde været med i forarbejdet og vendt hjem efter den, havde hun meget at berette: Her var nået opsigtsvækkende ting – ikke blot fordi verdensmissionens tid var indledt, havde afløst missionærenes epoke – men især ved en omfattende forståelse af frelsen som en helhed, der bliver til i kampen for økonomisk retfærdighed og mod udbytning, for menneskelig værdighed og imod politisk undertrykkelse, og for solidaritet og imod menneskers fremmedgørelse for hinanden (KD 1/2, 16/2).

Biskop Græsholt var rejst til Bangkok med viden om, at verdensmissionen var truet af spaltning (DMS's årbog 11), om mødet berettede han: Det meste var materiale, ikke vedtagelser, og det var blevet til i tidnød under et mildt pædagogisk pres. Det afgørende var om resultatet, som »forsamlingens frie udtryk for sin opfattelse« blev brugt politisk, så hørte alting op og han kunne ikke mere være med. Frelse idag er det samme, som det altid har været, understregede han. Hvis han havde lært noget på konferencen, så var det hvad der skal bringe den udadvendte og venstreorienterede videre i hans tænkning, nemlig 3 ting. Det første, det andet og det tredje er bibelstudium. »Avisen når vi nok at få læst«. Det vidste han forud, men han så det i Bangkok som en mangelvare, fordi man ikke var klar over det[69].

Der forestår et arbejde med at rette det ensidige image op, som Verdensrådet har haft siden Uppsala, skrev generalsekretær Jens J. Thomsen. En sådan kursændring betyder ikke opgivelse af det, som har samlet næsten al opmærksomhed, men det må fastholdes samtidig med at de teologiske og kirkelige problemer fremtræder tydeligere og stærkere (De samvirkende Menighedsplejers årsberetning 72/73 7 ff.).

Ståhej blev der om folkekirkens forhold til et EF-kirkesamarbejde, anti-økumeniske og anti-EF synspunkter faldt sammen. Afslutningen kom ved, at kirkeministeren sagde at der ikke var penge til det, da folkekirken ikke har nogen speciel opgave i forbindelse med EF (KD 26/4).

Det gjaldt medlemskab af en komité, et uafhængigt forum. Vi må vide, hvad der foregår i EF, navnlig i forhold til den tredje verden, sagde Westergaard Madsen og Langhoff (KD 6/3, 8/3). Hvis kirken skal andet end afholde gudstjenester på fastlagte tider så har det værdi at få viden om forholdene, og det er vitalt at EF-samarbejdet bliver noget levende, mere end toldsatser og økonomi (KD 12/6). Uden at spørge Det mellemkirkelige Råd vovede dets styrelse (kun halvdelen var

[69] Debatten om Bangkok, se A. M. Aagaards henvisninger KD 19/9; Græsholt derom se KD 14/7, 31/8, 21/12 og »Mission 73« 67.

til stede) i 1972 at anbefale det og i januar gav de 8 bisper sagen deres bifald med en anbefaling af at de fornødne 15.000 kr. bevilligedes.

Da Knud Frederiksen hørte om det, truede han med at forlade rådet, han ville ikke lade sig spænde for EFs vogn (KD 3/3). Nu viste det sig, at bisperne som et kompromis alene var gået ind for i en prøvetid på 3 år at se sagen an (Holm og Erik Jensen), mens Dons Christensen mente, det drejede sig om en observatørstatus, idet han havde taget sig en hvilepause som altid, når bispemødet spildte tiden med Det mellemkirkelige Råd (KD 9/3, 11/5, 8/5).

Mens styrelsen fik en næse af det samlede råd (KD 12/4) måtte Westergaard Madsen værgе sig mod præster, der vidste at nogen løj om denne sags behandling og brugte bispernes autoritet til at drive EF-politik udenom folket; men den folkekirke, som ikke har nogen politisk opgave hjemme, skal heller ikke have det i Bruxelles (KD 21/3, 18/4, 29/4, 5/5, DKt 225).

Bevilling afslået måtte ministeren høre for, at hun tiltog sig en absolut pave-magt (KD leder 27/4, Bent Honoré KD 9/5). Dermed forsvandt også rejsepenge til Westergaard Madsen, som havde sagt ja til at være med i Bruxelles til en kirkelig højtidelighed. Folkekirken kom dog med, biskoppen bad et par sømandspræster om at repræsentere sig. Også kirkerne i Danmark blev repræsenteret via Det økumeniske Fællesråd. Kyrør-Rasmussen, Baptistkirken fik den billet, som biskop Martensen havde købt til sig selv, men nu ikke brød sig om at bruge (KD 11/5, 14/5). Sidst lagde ministeren til, at rejsepenge kunne komme på tale ved særlige lejligheder, men til observatører, ikke til noget permanent (KD 17/5).

Verdenskirkerådet gik videre i kampen mod apartheid, det mærkedes også herhjemme:

Da Verdenskirkerådet uddelte racefondets midler gik halvdelen til frihedsbevægelser i Sydafrika (KD 25/1). August 1972 havde det sat ind for at standse erhvervsforbindelser med apartheid-lande, det fortsatte nu med at opfordre til boykot af de firmaer der blev ved. Det hjemlige raceprogram udarbejdede en liste over de vedkommende danske firmaer, 5 af de største kom med. Indirekte står staten bag opfordringen til boykot af dem, sagde lederen Leif Vestergaard, den har jo støttet vor oplysningsvirksomhed (1973 note 33). Det var nu ikke en sag for folkekirken, men nok for enkeltpersoner, mente Johs. Langhoff (KD 21/3).

Mod firmaernes ord fastholdt Vestergaard anklagerens rigtighed (KD 28/3 f., 7/5, 30/8). Det var nu udfra den »verdslige presses« oplysninger, at udenrigsministeriet blev tilskyndet til at interessere sig for danske firmaers forhold til Rhodesia og deres lønninger i Sydafrika (Ft 28/3 5169).

Folkekirkens højre måtte vende sig mod den selvbestaltede verdenskirke og dens politiske engagementer, der alene var vendt mod hvid racisme, ikke sort, den skulle ikke igen have lov til at lænke kirkens skæbne til en korstogsteologi (KD 16/3 Re-f 44, Flensborg Avis 26/2). I Det mellemkirkelige Råd fandt pastor Morsing alsidigheden truet på flere måder, men han forblev da i rådet. Dettets formand, Gunner Tjalve tog vist også bestik af situationen, der også blev understreget

ved en svigtende økonomi (KD 12/4). Det lignede så vel, at biskop Holm kunne understrege, at folkekirken må mødes med andre kirkesamfund, hvis den ikke vil stivne i dødens dogmatik; det var dog samtaler, der måtte sættes i centrum, tilføjede han (KD 8/10).

25-årsdagen for Kirkernes Verdensråd gav anledning til endnu en status: Det er aldrig blevet kirkernes organ, men økumenernes, og det mødes af stigende skepsis og vagtsomhed; når det herhjemme er blevet de mest interesseredes akademiske hobby, falder ansvaret derfor også på de vide kredse i folkekirken, som er afvisende (KD leder 26/8, Ravn Olesen KD 7/8, 4/10).

På ny blev den forudsatte stigning i u-landshjælpen reduceret og Græsholt appellerede til statsminister Anker Jørgensen og andre, om at gå foran for at ændre folks holdning her (KD 6/10 jfr. 22/3: Kun 45 % er for den hjælp; 1973 299). Spareplaner truede også en overgang gavefradragretten. Som andre organisationer protesterede de kirkelige. De talte om katastrofe og slag i ansigtet (KD 2/4 og 23/3, her Burgdorf: De kirkelige aktiviteter må så på finansloven).

På ny sluttede missionselskaberne året med stærke appeller om støtte, de manglede 3,5 mill. og fik de 2,5 (KD 13/11 f., 10/12, 12/1 74). DMS havde gjort op, at der i personlige bidrag kom mere ind end fra kredse og kollekter (KD 23/3). Udfra en mere realistisk vurdering kom man her til det resultat, at der kun måtte regnes med ca. 1400 aktive kredse (1973 297). Disse blev så nok vurderet lidt højere igen, som fundamentet eller ryggraden i DMS; det var så at håbe, at de tilegnede sig en mere selvstændig udadventt form (KD 16/11, DMBI nr. 12). Uden kredse er der ingen Santalmission, det vidste man på det hold og lagde op til nye love, så bestyrelsens flertal (6 af 9) vælges af repræsentantskabsmødet (Årsberetning; KD 28/5).

Men selskaberne bør besinde sig på deres forskelligartede historiske arv, det gælder navnlig DMS, der får sine fleste penge fra IM-folk skrev sognepræst M. Kragh-Schwarz. »Sekretærteologer« rejser rundt og præsenterer en hel masse problemer, som de fleste folk ikke har indsigt i, mens de troende fratages trossynet, også fordi den ildnende og opbyggelige tale udebliver. Den udvikling sammen med DMS's flimrende kristendomsforståelse kan blive skæbnesvanger (KD 19/6).

Forfatternes adresser:

Kandidatstipendiat, Dr. Phil. *Brian Patrick McGuire*,
Burmeistersgade 26, 3th, 1429 København K

Cand. phil. *Suno W. Scharling*,
Engdraget 45, 2500 Valby

Arkivar, cand. mag. *Henning Heilesen*,
Ellinorsvej 39, 2920 Charlottenlund

Adjunkt, cand. mag. *Elisabeth Dons Christensen*,
Skoleparken 9, 6700 Esbjerg

Lektor *Henry Petersen*,
Degnebakken 5, 8210 Århus V

Provst *Carl Trock*,
Egernvej 29, 2000 København F

Cand. phil. *Knud B. Christoffersen*,
Godthåbsvænget 25, 2000 København F

Bibliotekar *Anne-Grethe Lausten*,
Tjørnevej 23, 2970 Hørsholm

Register

Ved Anne-Grethe Lausten

- Abelard, 27.
Absalon, 6, 8 f., 12, 21.
Akselholm, 24.
Albrecht, hertug af Mecklenburg, 71.
Albrecht, hertug af Preussen, 45.
Alexander 3., 32.
Alsted herred, 13.
Amager, 90.
Andersen, H. Birch, 172.
Andersen, Jens, 49, 60, 63, 68.
Andersen, J. O., 40, 53 f., 56 f., 73.
Andersen, N. K., 68.
Anne Predbjørns, 83.
Antvorskov, 6, 45.
Arnold af Lybæk, 24.
Arup, Erik, 7.
Askov, 160, 170.
Asmindrop kirke, 75.
Assens, 49, 61, 82.
Asser, 9 f, 11, 22.
Asserbo, 17, 32 f.
Astrup – Storarden, 141.
Atte, abbed, 36 f.
- Bagsværd skole, 96.
Balle, N. E., 89 f.
Balling, Jakob, 32.
Bang, P. G., 174.
Bang, Peder Skjælmisen, 21.
Banner, Erik, 48.
Banning, K., 109.
Barbarossa, Frederik, 32.
Bastholm, Chr. L., 94.
Baumann, P. H., 105.
Bech, N. J., 141.
- Beck, Søren Cosmus, 98.
Becker, Ernst, 99.
Begtrup, Holger, 164.
Bendz, F., 133.
Berg, Chresten, 193 f.
Bernhard af Clairvaux, 11, 27 f.
Bertelsen, J., 129.
Bertelsen, O. K., 106.
Bilde, Ove, 41, 45, 62, 84.
Bilde, Torben, 73, 80.
Birgitte, dt. af Mogens Gøje, 70.
Birkedal, Vilh., 161.
Bjergen, Fr. Chr., 100.
Bjernede, 13.
Bjerregrav-Aalum, 157.
Bjerring-Mammen, 154.
Bjæverskov, 22.
Bjørnsholm-Malle, 148.
Blicher, D. N., 144.
Blicher, L., 127.
Block, Jens, 45.
Blædel, N. G., 193.
Blære-Ejdrup, 145.
Boisen, Frederik Outzen, 91.
Bojesen, provst, 92.
Bojsen, F. E., 161 f.
Bolvig, præst, 110.
Bornemann, J. A., 173–197.
Bornemann, M. H., 173.
Borregaard, Th. Chr., 99.
Bramsæsvig, 24.
Brandt, C. J., 170.
Brasch, Joh., 102.
Brasch, J. C., 106.
Broby, 38.
Bromme, 20.
- Brorstrup-Ravnkilde, 143.
Brønshøj, 90 f.
Buchholtz, O., 156.
Buddinge skole, 96 f.
Busk, Jens, 171.
Bælum-Solbjerg, 136 f.
Bødstrup, Hans Peter, 98.
Børglum herred, 117.
- Caroline Amalie, dronning, 98.
Caspersen, J., 105.
Cecis, kardinal, 43 f.
Chevé, Émile, 92.
Christensen, Pet., 91.
Christensen, S. P., 92.
Christian, hertug, 44.
Christian 2., 40, 42, 44, 50 f., 59, 66, 85, 88.
Christian 3., 72.
Christian 9., 91.
Christiansen, Cl., 105.
Christiansen, C. P. O., 28.
Christiansen, Tage, 6 f., 28.
Christoffer, greve, 71.
Christoffer, konge, 49.
Clairvaux, 21.
Clasen, Ernst Heinrich, 91.
Clausen, H. N., 176, 180, 185, 189 f., 196.
Clausen, H. P., 113.
Clemens 3., 34.
Colding, F. J. H., 99.
Craster, O. E., 28.
- Dagmar, prinsesse, 91.
Dargum, 32.
Daugaard, biskop, 110.

- Dinesen, Rasmus, 166, 168, 171.
 Doberan, 32.
 Dragsholm, 22.
 Dragør, 104.
 Dronninglund, 118.
 Dronninglund herred, 117.
 Durup, 80.
 Dævidsrød, 24.
 Dønnerup, 24.
- Ebbesen, Sune, 10, 26, 30, 38.
 Ebbesen, Toke, 12, 20.
 Ebbesen, Ulf, 13.
 Egbert, abbed, 36.
 Ejby, 34.
 Eldena, 32.
 Ellinge, 17 f., 32 f.
 Engelsborg, 59.
 Engelsted, G., 142.
 Engelstoft, C. T., 174.
 Erikslev, 24.
 Erlandsen, Jakob, 21.
 Erslev, Caspar, 92.
 Esbensen, M., 105.
 Eskild, 5 f., 21.
 Esrum, 5 f., 18, 22 f.
- Faber, L. O., 138.
 Fangel, H. J., 130.
 Farstrup-Lundby, 149.
 Feldthusen, Johs., 166, 168, 171.
 Fenger, P. A. 182.
 Filip, landgreve, 72.
 Finderup, 19.
 Fjenneslev, 24.
 Fog, B. J., 193.
 France, C. A. J., 39.
 Franck, Fr. V. G., 93.
 Frandsen, H. V., 141.
 Frederik 1., 40–88.
 Frederik 8., 91.
 Frederiksberg, 90.
 Frederiksberg skole, 99.
 Frederiksen, Jørgen, 161.
 Frederikshavn, 117.
 Friis, Jørgen, 79.
 Friis, Niels, 80 .
 Garde, provst, 109.
- Gentofte, 91.
 Gerding-Blenstrup, 138.
 Gertz, M. Cl., 29, 81.
 Gierslev, 19.
 Giese, P. J., 104.
 Gimlinge, 35.
 Gimlingetorp, 35.
 Gislum-Vognsild, 146.
 Gjørbling, Peter V., 93.
 Gladsaxe, 96 f.
 Glarbo, Henry, 173.
 Glarbo, O. N., 160.
 Glob, Anders, 75 f.
 Godfred, abbed, 36.
 Gotfredsen, L. P., 92.
 Gronenberg, H. P. Chr., 96 f.
 Gudum, 12, 32 f.
 Gustav Vasa, 70.
 Gyldenstjerne, Knud H., 44, 58 f., 62 f., 87.
 Gøje, Mogens, 45, 48, 69 f., 81, 84.
 Götzsche, D., 155.
- Haderslev, 60.
 Hagen, J. F., 174.
 Hahn, F. J., 110.
 Hall, Peter Elias, 100.
 Halmstad, 83.
 Halseby, 30.
 Hammelev, Søren J., 98.
 Hammer, 118.
 Hammerich, 192 f., 196.
 Hansen, A., 184.
 Hansen, C. Fr. Claudius, 96.
 Hansen, Carl Frederik, 98.
 Hansen, Chr. Fr., 97.
 Hansen, H. A., 157.
 Hansen, Jens Andersen, 95.
 Hansen, Jørgen Dilling, 164.
 Hansen, Niels, 43.
 Hansen, P., 138.
 Haraldsted, 19.
 Harboe, Ludvig, 89.
 Harridslev, 118.
 Hassing, K., 151.
 Haverup skov, 9, 11.
- Hechmann, Fr., 92.
 Hechmann, F. Chr. Th., 93.
 Hegelund, Peder, 45
 Heglinge, 9.
 Heilesen, H., 45, 93.
 Heise, A., 68.
 Helgesen, Poul, 45, 52, 54, 56 f., 60 f., 67 f., 82, 84 f.
 Helveg, L., 161, 174.
 Henriksen, Bertel C., 172.
 Herholte, 12.
 Herlev skole, 96.
 Herrisvad, 30.
 Hersleb, Peder, 89.
 Hesselrød, 12.
 Hjermind – Lee – Hjorthede, 155.
 Hjort, J. L. M., 174 f.
 Hjortespring skole, 96.
 Hjørring, 117.
 Holbæk, 23.
 Holdstte, Hans, 77.
 Holdt, J., 129.
 Holm, Adam Vilhelm, 98.
 Holm, Jørgen Frederik, 99.
 Holm, Peter Rasmussen, 99.
 Holst, H. P., 184.
 Horns herred, 117.
 Horsens, 81 f.
 Horst, Georg Henrik, 96 f.
 Hostrup, Jens Chr., 170.
 Hune, 118.
 Hvas, Morten, 45.
 Hvetbo herred, 117.
 Hvide, Cecilia, 29.
 Hvide, Skjalum, 29.
 Hvidovre skole, 99.
 Hvidtfeldt, Arild, 51, 53 f., 56, 59, 63, 66 f., 74, 78, 87.
 Hvidtfeldt, Johan, 123.
 Hvidøre skole, 92.
 Højslev – Dommerby – Lundø, 152.
 Hørby, Kai, 7, 28, 40.
 Høve, 160–172.
- Ingeborg, 18.
 Ingerslev, F., 132.

- Innocens 3., 22.
Ipsen, Harald, 93.
- Jacobi, C. H. E., 184.
Jacobsen, Ole, 92.
Jacobsen, Peder, 20.
Jantzen, Albert Thorvald, 93.
Jelling, 22, 76.
Jelzen, Joakim von, 71.
Jensen, C., 155.
Jensen, Hans, 167.
Jensen, Joh., 94 f.
Jensen, kolportør, 154.
Jenson, Andrew, 112.
Jetsmark, 118.
Jordanus, prior i Ringsted, 10.
Jægersborg Skole, 92.
Jørlunde, 9, 12.
- Kalkar, Herman, 96 f.
Kampe, Vincents, 65.
Karl 5., 59.
Karlstad, And., 40.
Kierkegaard, P. C., 174, 197.
Knud 6., 24.
Knudsen, C. P., 152.
Knudsen, H., 58.
Knudsen, Knud, 30.
Knudsen, N., 106.
Kobberup – Feldingbjerg – Gammelstrup, 153.
Koch, V., 147.
Kornerup, Bjørn, 90.
Kornum – Løgsted – Løgstør, 147.
Kragelund, Søren, 134.
Kruppen, Stygge, 67.
Kranckerup, 24.
Krøyer, H. A., 103.
Kær herred, 117.
København, 60 f., 68 f., 81.
Köcher, Arthur, 19, 37.
Køge, 22.
Kaae, præst, 109.
- Landbytorp, 30.
Landskrona, 82.
Langerød, 30.
Langaa – Torup – C. Vinge, 154.
Larsen, Chr., 99.
Larsen, Henry, 139.
Larsen, J. E., 97.
Larsen, Pet. Chr., 94.
Larsen, Pet. Chr. Jul., 95.
Larsen, Th., 110.
Laurentius, Olav, 35.
Laursen, Peder, 49, 55, 61, 64, 70, 72, 80.
Lauritsen, Jost, 78.
Leclercq, Jean, 26.
Leth, Andreas, 161.
Lindhardt, P. G., 40, 65, 73, 114, 125, 160, 173.
Lohmann, J. J., 153, 184.
Lorentsen, Jens, 135.
Louise, dronning, 91.
Louns – Alstrup, 146.
Lucius 3., 12, 37.
Lund, 62.
Lund, Jens, 162.
Lund, J. N., 102.
Lund, Laurids, 97.
Lund, M. A. S., 162.
Lund, Rasmus, 160 f.
Lundtofte Skole, 98.
Luscombe, D. E., 27.
Luther, Martin, 40.
Lybæk, 37.
Lyngby, 90 f.
Lyngby Skole, 98.
Lynge, 13, 32 f.
Læsøholm, 24.
Løchte, N., 141.
Løgum, 30 f.
- Madsen, H. C., 99.
Madsen, Peder, 184.
Madsen, I. C. A., 123.
Maga, datter af Skjalm Hvide, 11.
Magnussen, Arne, 68 f.
Mahn, J. B., 20, 34.
Malmø, 55, 60 f., 63, 74, 81, 83.
Martensen, H. L., 89–107, 163, 173 f., 185, 193, 197.
Meilgaard, P., 104.
Meyer, Johanne, 165.
Mikkelsen, Hans, 50.
Moltke, Anna M., 95.
- Moltke, Carl, 95.
Monrad, D. G., 182.
Morup, 22 f.
Mosbjerg, 118.
Mulder, W., 108, 113.
Munk, Ivar, 44, 74.
Munk, Oluf, 73 f.
Munke Bjergby, 20.
Müller, C., 157.
Müller, C. Paludan, 40, 43, 49, 53.
Müller, P. E., 90.
Mynster, I. P., 90, 94.
Münter, Fr., 58, 63, 67, 90.
Møller, Fr. S. N., 100.
Møller, Otto, 161, 175', 180, 195 f.
Møller, S. A., 145 f.
Mønster, P. C., 111.
Mørck, Chr. L. B., 95.
Nakskov-Krægsbøll, 76.
- Napstjert, 118.
Nesborig, 80.
Nielsen, Anton, 161.
Nielsen, Jens, 76.
Nielsen, Niels, 171.
Nielsen, Rasmus, 100.
Nissen, Ninus Peter, 99.
Nordby, Søren, 161.
Norge, 64.
Nutzhorn, B. C. H. von, 171.
Nykøbing, 77, 83.
Nærum Skole, 94, 95.
Næsborg – Salling – Oudrup, 150.
Næstved, 6, 83.
Nørbæk, – Sønderbæk – Læsten, 158.
Nørlund, Poul, 5, 7, 9, 11, 21, 25.
- Odense, 46, 60, 64.
Odense, Skt. Knud, 9.
Oehlenschläger, Adam, 99.
Olrik, Hans, 25.
Olsen, K. Bay, 149.
Olsen, Severin, 76.
Ordrup, 92.
Ortved, Edw., 5, 12.

- Orø kloster, 84.
 Otterup, 33.
 Oue – Valsgaard, 142.
- Paulsen, C. A., 102.
 Pedersen, P. J., 184, 196.
 Pedersen, Rasmus, 162.
 Pedersborg, 9, 29.
 Petersen, Axel P., 104.
 Petersen, E. Ladewig, 40.
 Petersen, Hans Peter, 92.
 Petersen, Josias, 94.
 Petersen, Nikolaj Emil, 95.
 Petersen, Ole, 102.
 Petersen, P. W., 93.
 Petersen, S., 142.
 Plum, N. Munk, 101.
 Pontoppidan, E., 46, 53.
 Pontoppidan, Morten, 160, 167.
 Poulsen, A. E., 105.
 Poulsen, L. P., 162.
 Povlsen, Niels, 64.
- Quitzow, Jørgen, 59.
- Randers, 79, 83.
 Rasmussen, Ole, 96.
 Reinhardt, Martin, 40.
 Ribe, 74.
 Ringsted, 6, 22.
 Robert, prior, 10.
 Rold-Vebbestrup, 142.
 Rom, 42, 44, 46, 59, 63, 66 f.
 Rosenørn-Teilmann, C. P., 189.
 Roskilde, 5 f., 18.
 Rugaard, 59.
 Ruschke, Theodor G., 188.
 Ryberg, E. Hel. Am., 99.
 Ryslinge, 161.
 Rødovre Skole, 100.
 Rønne, Fanny, 166, 171.
 Rønne, Karl, 163, 168, 172.
 Rønne, Peter, 163, 167 f.
 Rønnow, Joachim, 40, 58, 62, 65, 66 f., 73 f.
 Rørbæk – Grynderup – Stenild, 146.
- Rørdam, H. F., 49, 55 f., 61, 64, 70, 73, 85, 90.
 Rørdam, Peter, 91, 98.
 Rørdam, Thomas Skat, 175, 182, 193.
- Sadolin, Jørgen Jensen 48, 64, 78.
 Saltum, 118.
 Saxesen, Peder, 38.
 Scharling, C. E., 180, 185, 189, 191, 194, 196.
 Scharling, Henrik, 184 f., 194.
 Schindler, Peter, 185.
 Schjørring, Jens, 166, 168, 169.
 Schmidt-Phiseldeck, C. O., 101.
 Schneekloth, M., 185.
 Schousboe, V. C., 184 f.
 Schrøder, Ludvig, 161, 169 f.
 Sebber – Store Ajstrup, 150.
 Seerup, J. P., 99.
 Simon, abbed, 19, 36.
 Sjøberg, E., 40, 53 f., 57.
 Skagen kirke, 76.
 Skelund – Visborg, 142.
 Skelverhøj, 12.
 Skibsted – Lyngby, 139.
 Skive – Resen, 153.
 Skivum – Giver, 145.
 Skjalm Hvide, 21.
 Skjalmsen, Ebbe, 9, 12.
 Skjalmsen, Toke, 9 f., 11.
 Skjoldager, Christ. G., 98.
 Skjoldager, Ditlev Herluf, 98.
 Skjoldager, Joh. Herluf, 96.
 Skjoldager, L., 102.
 Skjoldager, N. F. Th., 92.
 Skodborg, Jørgen, 44, 67 f.
 Skodsborg Skole, 94, 95.
 Skrok, Chr.
 Skyum-Nielsen, N., 5, 20, 35.
 Skørping – Fræer, 137.
 Skaaning, Simon, 45.
- Slagelse, St. Mikfels kirke, 73.
 Slagelsesbo, 13, 32 f.
 Slagheck, Didrick, 42.
 Slaglille, 13.
 Slangerup, 9.
 Slots Bjergby, 19.
 Snare, Esbern, 6, 8, 10, 18, 24, 26 f.
 Snare, Jens, 37.
 Snertinge, 34.
 Sodemann, G., 133.
 Sofie, dt. af Mogens Gøje, 69.
 Sokkelund Herred, 91 f.
 Sommer, M. A., 130.
 Sorterup, 19, 24.
 Sorø, 5–39.
 Spandemager, Hans, 60 f., 72.
 Sparre, Aage, 43, 47, 62 f., 73 f.
 Spurgeon, C. H., 106.
 Steenberg, J. G. F., 174 f.
 Stein, Hedevid Sophie Fr. H., 99.
 Stenmagle, 38.
 Store Brøndum – Siem – Thorup, 140.
 Store Ladegård (= Slagelsesbo), 12.
 Store Magleby, 104.
 Strandby-Farsø, 146.
 Sundby, 106.
 Sundbye, C. P., 128.
 Sundbyvester, 102.
 Sundbyøster, 102.
 Sunesen, Anders, 6, 10, 23, 28.
 Sunesen, Jacob, 35.
 Sunesen, Peder, 6, 10, 20, 23.
 Svane, L. N., 105.
 Svanning, Hans, 76.
 Svendborg, 82.
 Søllerød Skole, 94 f.
 Sønder – Nr. Kongersbo – Korndrup, 138.
 Sønderborg, 88.
 Sønderholm, 80.
 Sønderholm – Nørholm – Frejlev, 127 f.
 Sønderup, 19.

- Sønderup – Suldrup, 131.
 Sørbymagle – Kirkerup, 109.
 Sørensen, J. C., 148.
 Sørensen, Vilh., 158.
 Saabye, H. G., 113.
 Saaby Poul N. Egede, 99.
- Tausen, Hans, 45 f., 63, 68, 78.
 Theilade, P. A., 103.
 Thomas, prior, 9 f.
 Thorbjørnsen, S., 156.
 Thorstensen, Peder, 29, 35.
 Thybo, M., 102.
 Thyra, prinsesse, 91.
 Thyssen, A. Pontoppidan, 109.
 Timm, H. A., 104.
 Tisted – Binderup – Durup, 146.
 Tjele – Nr. Vinge, 159.
 Tjæreby, 30.
 Tobiesen, L., 184, 185, 189.
 Tolstrup, J. C. W., 170.
 Tomissen, Peder, 80.
 Tornekran, Henrik, 36.
 Trelleborg, 82.
 Trørød skole, 94 f.
 Tveje – Merløse, 24.
 Tvåaker, 22 f.
 Tyke, E. G., 102.
 Tyvelse, 24.
 Tømmerup, 30.
 Tømmerup – Ullerup, 102.
 Tøndebinder, Claus, 50, 60 f., 74, 78.
 Tønnesen, A., 114.
 Taafe, præst, 154.
- Taanum – Hornbæk, 158.
 Taarbæk Skole, 98.
 Tårby kirke, 101.
 Taars, 118.
 Tåstrup, 24.
- Udby, 34.
 Ullits – Fovlunn, 147.
 Ulstrup, 80, 145.
 Ulstrup – Gundersted, 144.
 Undløse, 17, 20, 30.
 Urban 3., 12, 33.
 Urne, Lave, 66.
 Utterslev skole, 100.
- Valby skole, 99.
 Valdemar 1., 12, 23 f., 25.
 Wandal, Johs., 44.
 Vangede skole, 92.
 Wedel, Frants Sophus Christian, 94.
 Vedel, Johs., 165, 170.
 Veggerby – Bislev, 132.
 Weidensee, Eb., 44.
 Vejle, 50, 82.
 Vejleby, 17, 30.
 Vemmelev, 32.
 Vemmeløse, 38.
 Vennebjerg herred, 117.
 V. Vornum – Hyllebjerg – Fleisborg, 145.
 Vester Velling – Skern, 155.
 Viborg, 45, 50, 60 f., 63, 83.
 Wilhelm, abbed, 29.
 Vilsted – Vindblæs, 150.
 Vilstrup, præst, 158.
 Vindinge kirke, 43.
 Vindum, 156.
- Vinkel – Rind, 156.
 Winter, Franz, 11.
 Winther, C., 164.
 Virum skole, 98.
 Virby, 83.
 Vitskøl, 36.
 Wittenberg, 88.
 Vive – Rostrup, 142.
 Woerberg, P., 102, 107.
 Vognsen, Skjalm, 35.
 Wolf, C., 138.
 Wolff, Henning, 99.
 Vormordsen, Frans, 62, 80.
 Worms, 41.
 Wøldike, J., 133.
- Ystad, 82.
- Æbelholt, 5 f.
- Øls – Hørbye – Døstrup, 143.
 Ølsemagle, 19, 22.
 Ørn kloster, 21.
 Ørslev, 169 f.
 Ørslevkloster – Ørum, 153.
 Ørsted, A. S., 141, 175, 197.
 Ørum – Viskum – Vejrum, 157.
 Øster hanherred, 117.
 Øster Hornum, 133.
 Øster Velling – Helstrup – Grensten, 157.
- Aagaard, J. H., 140.
 Aalborg, 76, 108–126.
 Albæk, 118.
 Århus, 84.
 Aars – Havbro, 143.